

Výmarská republika

Problémy demokracie v Německu 1918–1932

Dagmar Moravcová

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum
2006

Recenzenti: doc. PhDr. Martin Kovář, Ph.D.
PhDr. Jindřich Dejmek, Ph.D.

OBSAH

Předmluva	9
I. Porážka Německa v I. světové válce a počátky republiky	11
1. Válečné cíle, III. OHL a situace na frontách 1917-1918	11
2. Vnitropolitická situace v závěru války	13
3. „Říjnová“ revoluce 1917 v Rusku a separátní mír v Brestu Litevském	16
4. Vláda Maxe Bádenského	16
5. Listopadová revoluce	19
6. Uzavření příměří	21
7. Přeskupení politických stran 1918/19	24
8. Porážka levicového puče v lednu 1919 a volby do Národního shromáždění	28
II. Versaillský mír a jeho důsledky	33
1. Pařížská mírová konference a německé námitky proti návrhu mírové smlouvy	33
2. Versaillská mírová smlouva	41
3. Výmarská ústava	45
4. Kappův puč a volby 1920	47
III. Zahraniční politika – mezi revizí a plněním podmínek versaillské smlouvy	55
1. Válečné reparace a londýnské ultimátum 1921	55
2. Vztahy k východním sousedům – Polsku a Československu	62
3. Dělení Horního Slezska	64
4. Janov a Rapallo	67
5. Konec politiky plnění	73
IV. Krizový rok 1923	79
1. Problém reparací a okupace Porúří	79
2. Stresemannovy kabinet: ukončení pasivního odporu, stabilizace měny a zachování územní integrity státu	83
V. Stresemannova éra: nadějně vyhlídky republiky 1924-1925	93
1. Vnitropolitická stabilizace a volby roku 1924	93
2. Dawesův plán	97

3. Cesta k Locarnu	104	2. Volební výsledky nejdůležitějších politických stran 1919-1932/33	235
4. Locarnská konference	112	3. Přehled kabinetů Výmarské republiky (klíčová ministerstva)	236
VI. Stresemannova éra:			
vnitřní stabilizace a účinky Locarna 1925-1928	119	4. Porýní - zóny spojenecké okupace 1920-1930	242
1. Hospodářská stabilizace a prezidentské volby 1925	119	5. Index průmyslové výroby 1900-1933	243
2. Vstup Německa do Společnosti národů, Thoiry a německo-sovětská berlínská smlouva	125	6. Národní důchod/obyvatele 1913-1933	244
3. Evropské souvislosti: Briandova Panevropa a plán německo-rakouské celní unie	173	7. Vývoj nezaměstnanosti 1921-1933	245
1. Konec Stresemannovy éry - obtíže velké koalice a Youngův plán	153	8. Počty nezaměstnaných během světové hospodářské krize	246
2. Světová hospodářská krize a Brüningovy prezidiální kabinetu	165	9. Podíl Německa na světové průmyslové výrobě 1880-1938	246
3. Evropské souvislosti: Briandova Panevropa a plán německo-rakouské celní unie	173	10. Výmarská ústava - schéma	247
VII. Krize republiky a rozpad výmarské demokracie			
1. Konec Stresemannovy éry - obtíže velké koalice a Youngův plán	153	Seznam tabulek v textu	248
2. Světová hospodářská krize a Brüningovy prezidiální kabinetu	165	Bibliografie	249
3. Evropské souvislosti: Briandova Panevropa a plán německo-rakouské celní unie	173	Zusammenfassung	267
VIII. Agonie republiky			
1. Brüning na sklonku své vlády - problémy Osthilfe, reparací a světové hospodářské krize 1931-32	179	Rejstřík jmenný	269
2. Prezidentské volby 1932 a Brüningův pád	184		
3. Poslední zastávky republiky: Papenův prezidiální kabinet	188		
4. Lausanne a Ženeva	189		
5. Sociální a hospodářská situace	192		
6. Dvojí volby do říšského sněmu	195		
7. Poslední zastávky republiky: Schleicherův kabinet	202		
8. Jmenování Hitlera říšským kancléřem 30. ledna 1933	204		
IX. Výmarská republika - problémy a jejich interpretace			
1. Válečná porážka a legenda o „dýce v zádech“ německé armády a „lži o válečné vině“	211		
2. Listopadová revoluce 1918/19	212		
3. Ústava	214		
4. Politické strany	216		
5. Vzestup NSDAP a KPD	219		
6. Hospodářský vývoj a reparace	222		
7. Politická kultura	224		
8. Zahraniční politika	226		
9. Státní krize 1930-32	229		
Seznam zkratek	231		
Přílohy	233		
1. Mírová smlouva z Versailles	234		

PŘEDMLUVA

Výmarská republika jako první pokus o zavedení politického systému demokratického parlamentarismu v Německu patří i v dnešní Spolkové republice Německo ke stálým historickým výzkumům 20. století. Jeho aktuálnost vyplývá z hledání spojnic a tradic aplikovatelných na současnost, a to i v duchu „oprav“ a poučení z minulých chyb. Často proto začíná úvahami na téma, že „Bonn (resp. dnes Berlín) není Výmar“, a znovu a znovu je zkoumána kontinuita a diskontinuita vývoje demokracie v Německu, přerušená osudným rokem 1933, po kterém následovalo dvanáct let vlády nacionálně socialistické totalitní diktatury.

Z hlediska historického času nebylo Výmarské republiky dopřáno o mnoho více času – čtrnáct let – na zakotvení nového systému. Založena na troskách německého císařství, poraženého v I. světové válce listopadovou revolucí 1918 a transformována v demokratickou parlamentní republiku po volbách do Národního shromáždění v lednu 1919, vložila svůj osud do rukou politických představitelů, z nichž jen málokterí byli přesvědčenými republikány. Vyvíjela se pod egidou nedůvěry Spojenců, vítězů I. světové války, a nedůvěry domácích elit intelektuálních i mocenských. V krizových obdobích sahala k prostředkům, které byly stále méně slučitelné s demokracií parlamentního typu, až se prostřednictvím prezidiálních kabinetů dostala na pokraj autoritářství, aby se nakonec sama „rozpuštěla“. Své vlastní demontáži, která započala 30. lednem 1933, už nekladla odpor.

Výzkum Výmarské republiky proto vždy stál a nadále stojí ve dvojitě „stínu“: ve stínu nacionálně socialistické třetí říše a také ve stínu Versailles. Jako by pod tvrdým dozorem mírové smlouvy nebylo jiné cesty než demokratický parlamentarismus odhodit a vrátit se k mocenské politice, tentokrát v katastrofické formě. Jako by republika byla pouhou epizodou, krátkým přerušením kontinuity od Bismarcka k Hitlerovi.

Odpovědi na otázky, které takto chápáný vývoj republiky vzbuzuje, nejsou a nikdy nebudou definitivní. Spor o tradice, které Výmarská republika založila, však přinesl i jiné poznatky: její krátká existence jí nebyla vložena do vlnku nevyhnutelně – alternativy pozitivnějšího vývoje ovšem předpokládaly dlouhodobější stabilitu nejen Německa, ale celého mezinárodního systému.

Pro českého čtenáře lze tyto úvahy rozšířit i na určité analogie a paralely s první československou republikou, jejíž osud byl násilně ukončen právě nacistickým Německem jen o několik let později. Právě souběh prvních pokusů o demokracii, německého a československého, byl jedním z podnětů, který mne k napsání této knihy vedl, i když jejich počátky i konce byly tak rozdílné.

Z komplexu problémů, které jsou s dějinami Výmarské republiky spojeny, se ovšem zabývám jen některými, o jejichž vysvětlení a porozumění se snažím - v centru mé pozornosti stojí základy a fungování demokratického parlamentního systému v Německu, jeho zahraniční politika vůči evropským velmocím a pozice v tehdejší mezinárodní politice. Vztahy k Československu a Polsku jsou reflektovány jen jako součást německé politiky vůči střední, východní a jihovýchodní Evropě.

Vědoma si obtížnosti skloubení hlubšího monografického výzkumu a podání celkového pohledu na celou šíři problematiky, rozdělila jsem práci na část chronologickou (kapitoly I-VIII) a systematickou, věnovanou nej důležitějším v textu zmíněným problémům a jejich interpretacím (kapitola IX). Nemí snad třeba dodávat, že ani jedna z těchto částí si neklade nárok na úplnost - závěrečná kapitola má spíše sloužit jako průvodce a návod k orientaci v dnes už téměř nepřehlédnutelném počtu prací věnovaných Výmarské republice v zahraničí, pochopitelně především německých.

Za to, že kniha vůbec vznikla, vděčím i svým kolegům, s nimiž jsem mohla některé problémy diskutovat, resp. z jejichž prací jsem mohla čerpat. Byli to na Univerzitě Karlově v Praze - Filozofické fakultě doc. PhDr. František Stelner, PhD., doc. PhDr. Martin Kovář, PhD., prof. PhDr. Aleš Skřivan, CSc. a prof. PhDr. Vladimír Nálevka, CSc. Můj dík má i vedení UK - Fakulty sociálních věd, které mi poskytl tvůrčí volno na dokončení knihy: zejména děkan fakulty doc. RNDr. Jan Amos Víšek, CSc. a vedoucí katedry mezinárodních vztahů Institutu politologických studií doc. PhDr. Běla Plechanová, CSc. Vysoce si cením i řady podnětů pro doplnění některých aspektů zejména německé zahraniční politiky vůči východní Evropě, které mi poskytl PhDr. Jindřich Dejmek z Historického ústavu AV ČR. Děkuji i studentům obou fakult, kteří navštěvovali mé přednášky a svým zájmem o problematiku mne k napsání knihy rozhodujícím způsobem podnítili. Knihu věnuji svému manželovi, RNDr. Janu Moravcovi, jehož všetečné otázky a všeobecný rozhled mne donutily přesněji formulovat odpovědi, a jehož tolerance mi tuto časově náročnou práci umožnila.

Praha, listopad 2005

I.

PORÁŽKA NĚMECKA V I. SVĚTOVÉ VÁLCE A POČÁTKY REPUBLIKY

I. Válečné cíle, III. OHL a situace na frontách 1917-1918

Četné formulace válečných cílů vilémovského císařství ovlivňovala v průběhu první světové války se měnící politická konstelace a průběh válečných operací.¹ Ve spektru memorand politických uskupení byly zastoupeny varianty od extrémně anexionistických až k umírněným, zaměřeným na hospodářskou hegemonii Německa v Evropě. Většina z nich vznikla už na počátku války a v průběhu let 1916/17 se stále zřetelněji ukazovala nerealnost uskutečnění extrémního programu územní expanze, za níž stáli Všeněmci (a jejich předseda Heinrich Claß), a který měl přivržence zvláště v kruzích armádního velení. Tento program požadoval přímé anexe na západě - celé Belgie a části francouzského území, na východě Pobaltí a velké části ruského záboru Polska, včetně Běloruska a severozápadního Ruska (ruští Židé měli být vysídleni do Palestiny). Na druhé straně umírněným nacionalistům - podporovaným i liberálními intelektuály šlo sice také o posílení velmocenského postavení císařství, územní zisky na západě ale odmítali jako „zavřeněhodný pokus přímo začlenit nebo si podřídit politicky samostatné

¹ Diskuse o válečných cílech Německa v I. světové válce intenzivně probíhá od doby tzv. Fischerovy kontroverze od 60. a 70. let 20. století. Diskuse rozdělila (nejen) německou historiografii na dvě skupiny. Přivrženci teze Fritze Fischera o dlouhodobé kontinuitě dobových plánů extrémního rozsahu a plánových přípravách rozpoutání války, kteří jakoby potvrzovali názor vítězných Spojenců z roku 1919 o jediné vině Německa na rozpoutání války, jsou současnou historiografií kritizováni za podlehnutí dobové a účelové interpretaci. Odpůrci této teze kladou větší důraz na tehdejší vývoj politiky všech evropských mocností, která vedla k nešťastné konstelaci v tzv. červencové krizi 1914 a posléze k zahájení války. Většinou tedy poukazují na to, že „vína“ za válku není přímým důsledkem anexionistických válečných cílů Německa, ale měla by se dělit mezi všechny mocnosti (F. Stelner, *Poslední německý císař. Z německých dějin v epoše Viléma II.*, Praha 1995, s. 323, 331). Další autoři tvrdí, že o vině nelze vůbec hovořit, spíše o nešťastné shodě okolností (N. Ferguson, *Nešťastná válka*, Praha 2003), či že se uzavřel „bludný kruh a politici evropských mocností nakonec dali přednost krajinnému řešení“ (A. Skřivan, *Císařská politika. Rakousko-Uhersko a Německý v evropské politice v letech 1906-1914*, Praha 1996, s. 249). K pokračující debatě německých historiků: G. Schöllgen (Hrsg.), *Flucht in den Krieg? Die Außenpolitik des kaiserlichen Deutschlands*, Darmstadt 1991.

národy“.² Na východě měl být německý vliv rozšířen na další území přednostně hospodářským ovládnutím. Memorandum skupiny berlínských profesorů kolem historika Hanse Delbrücka z června 1915 podepsala i řada akademiků, kteří později stáli ve Výmarské republice u zrodu Německé demokratické strany (DDP), reprezentující levicově liberální směr politického myšlení (např. fyzik Albert Einstein nebo národohospodář Alfred Weber a jeho bratr sociolog Max Weber).

Také oficiální program vlády říšského kancléře Theobalda von Bethmann-Hollwega, jeho „zářijový program“ válečných cílů Německa z roku 1914, patřil k těm umírněnějším. On sám byl ovšem nucen provádět kompromisní politiku, kterou nazval „politikou diagonály“. Snažil se zachovat si na jedné straně podporu sociální demokracie, která sice podpořila v srpnu 1914 v říšském sněmu válečné úvěry, byla ale jednoznačně proti německým územním anexím, a na druhé straně chtěl uspokojit snahy vedení armády po připojení dobytých území, podporované i veřejným míněním. Německo mělo vzejít z války posílené a zvětšené i územně. V jeho plánech ale měla přednost „Mittleuropa“, ve které by Německo dominovalo hospodářsky, před územními zisky. Zářijový program se tak nejvíce shodoval s koncepcí Friedricha Naumanna (pozdějšího čestného předsedy DDP), jehož stejnojmenná kniha vyšla v roce 1915. Cílem byla „ve svém jádru německá“ Mittleuropa, kterou považoval za uskutečnění v roce 1848 ztracených velkoněmeckých plánů: zahrnovala spojení německého císařství s Rakouskem a vytvoření svazu států kolem německo-rakousko-uherské Mittleuropy jako mocného hospodářského prostoru. Sousedící státy měly být na toto jádro od Belgie přes severní Evropu a Pobaltí až k jihovýchodní Evropě hospodářsky navázány. Uskutečnění i těchto umírněných plánů však předpokládalo – tak jako všech ostatních plánů válečných cílů – vítěznou mocnost Čtyřspolku. Druhým předpokladem bylo jejich prosazení proti deklarovaným požadavkům extrémních anexionistů, které musely být odkázány do patřičných mezí. Na přelomu let 1916/17 se však uskutečnění ani jednoho z těchto předpokladů nezdálo být vzhledem k vývoji na frontách reálné a tlak expanzionistického křídla, nespokojeného s vedením války, na kancléře stíhl.

Mobilizaci všech hospodářských i lidských zdrojů císařství pro další vedení války svěřil císař Vilém II. koncem srpna 1916 novému (III.) Nejvyš-

² Tato formulace v textu „Delbrückova memoranda“ pocházela od šéfredaktora levicově liberálního berlínského listu Vossische Zeitung Georga Bernharda. Srov.: F. Fischer, Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielepolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18. Düsseldorf 1977 (1. Aufl. 1961), s. 144.

šímu velení pozemní armády (OHL). Do jeho čela byl postaven generál polní maršál Paul von Hindenburg a jeho zástupcem se ve funkci generálního ubytovatele stal generál Erich Ludendorff.

Vojenská situace se sice na východě po únorové revoluci 1917 v Rusku zdála být příznivější, síly jak Německa, tak jeho válečných spojenců však byly vyčerpány. Ruská revoluce pomohla svržením cara Mikuláše II. oslabit ruské pozice, ani Prozatímní vláda však neholdovala vzdát boj o ruské zábery Polska, kde bylo v listopadu 1916 pod patronátem Čtyřspolku vytvořeno Polské království, a pokračovala ve válce, aby tuto situaci zvrátila. Na západě se dále vedla zdlouhavá a vyčerpávající válka o pozice. Počátkem února 1917 vyhlásila Korunní rada proti vůli Bethmanna-Hollwega obnovení neomezené ponorkové války – tento akt vedl v dubnu k vyhlášení války Německu ze strany USA. Tím zmizela šance na vítězství ve válce úplně.

2. Vnitropolitická situace v závěru války

Ani situace doma nebyla příznivá: válečné nadšení obyvatelstva – „duch roku 1914“ – vyprchalo, spojenecká námořní blokáda vedla k nedostatku potravin. Nespokojenost nejen dělníků a rolníků, ale i středních vrstev rostla. Odpor proti válce vedl k rozšíření nejsilnější politické strany císařství německé sociální demokracie – SPD. Odpůrci války se objevili nejen mezi členstvem, ale i ve vedení. Část sociálních demokratů v říšském sněmu hlasovala proti poskytnutí dalších válečných úvěrů. Karl Liebknecht už v prosinci 1914, o rok později i pozdější předseda USPD Hugo Haase a dalších 19 poslanců. Radikální část z nich vytvořila skupinu „Spartakus“. V Zimmerwaldu ve Švýcarsku se zorganizovala skupina odpůrců války v II. internacionále i mezinárodně. I tam, podobně jako v Německu, však tvořili radikálové kolem představitel ruských bolševiků Lenina jen menšinu delegátů. Rezoluce z Zimmerwaldu žádala v květnu 1915 rychlé ukončení války, mír bez anexí a válečného odškodnění a právo na sebeurčení národů. V dubnu 1917 se pak v Německu radikální skupina odpůrců války odštěpila od sociální demokracie i organizačně a vytvořila Nezávislou sociálně demokratickou stranu (USPD).

Radikalizace odporu vůči válce v Rusku pokračovala v průběhu roku 1917 a situace se zosťovala i v Německu. Zhořšující se zásobování potravinami v důsledku blokády dohodovými Spojenci a ruský příklad vedl k zakládání rad dělníků a vojáků. Vzhledem k všemocnosti OHL, kterému byly svěřeny i vládní pravomoci, docházelo k zásahům do sociálního zákonodárství. Postupně byla zavedena opatření jako pracovní povinnost pro

muže od 17 do 60 let, kteří nesloužili v armádě, dále byly sníženy potravinové přídelky i pro dělníky zbrojního průmyslu. Zákon o tzv. vlastenecké pomocné pracovní službě z prosince 1916 zaváděl omezení osobní svobody obyvatele, zároveň však došlo k prvnímu uznání odborů jako partnerů při jednáních se zaměstnavateli.³ Tato politika však hled neodstranila, ale naopak byla mocným impulsem zvýšení všeobecné nespokojenosti. Na jaře 1917 se přehnal Německem vlna „divokých“ stávek s masovou účastí: stávkovalo se především za zvýšení přídelů chleba. Odbory všech politických zabarvení, jak nejpočetnějšího svazu svobodných odborů blízkého sociální demokracii (Generalkommission der Freien Gewerkschaften, později s názvem Freier Deutschen Gewerkschaftsbund – FDG), tak křesťanské i liberální odbory, vedly stávkové hnutí k dohodě s vládou a podařilo se jim stávky ukončit. Hladové stávky propukly v této době i ve válečném námořnictvu: následovaly přísné tresty včetně 10 rozsudků smrti, z nichž dva byly vykonány.

Politicky se nepokoj nepodařilo utišit. Velikonoční poselství, které na návrh Bethmanna-Hollwega vydal císař, slibovalo ústavní reformy, především zrušení trojtřídního volebního práva v Prusku⁴ – ovšem až po skončení války. V krizi byl i hlavní spojenc Německa, Rakousko-Uhersko. Po smrti Františka Josefa I. v listopadu 1916 nastoupil na trůn císař Karel – ten se marně pokoušel vyjednat mezi lednem a dubnem 1917 separátní mír s Francií. Po nezdaru jednání a jejich „odtajnění“ se závislost na Německu ještě prohloubila. Přispěla k tomu tzv. Sixtova aféra v dubnu 1918: Sixtus Bourbonský, bratr rakouské císařovny Zity, jednání s Francií v roce 1917 vedl. Protože rakouský ministr zahraničí hrabě Ottokar Czernin na jaře 1918 z iniciativy jednání obvinil Francii, dal předseda francouzské vlády Georges Clémenceau 2. dubna 1918 zveřejnit Karlův dopis, který dokazoval rakouskou iniciativu. Sixtova aféra ve svých důsledcích učinila definitivní konec jakýmkoli pokusům o uzavření separátního míru mezi Dohodou a Rakousko-Uherskem.

Jak sociální demokracie, podle výsledků voleb z roku 1912 nejsilnější politická strana říšského sněmu se 110 poslanci, tak druhé nejsilnější kato-

³ V. Hentschel, *Deutsche Wirtschafts- und Sozialpolitik 1815 bis 1945*, Düsseldorf 1980, s. 52.

⁴ Do dolní komory zemského sněmu v Prusku se na rozdíl od ostatních zemí a voleb do říšského sněmu, kde bylo zavedeno v německém císařství všeobecné volební právo, nadále volilo podle zákona z roku 1849. Ten dělil voliče do tří skupin (tříd) podle výše placených přímých daní.

V každé třídě byl stanoven stejný počet volitelů, kteří pak volili poslance. Zvýhodněna tak byla vrstva nejbohatších oproti většině plátců nejnižších daní (přes 80 % obyvatelstva).

lické Centrum (Z) s 91 poslanci ve svých požadavcích na demokratizaci politického systému na jaře 1917 přitvrdily – „hradní mír“ končil: následovala „červencová krize 1917“. Čtyři politické strany, které tvořily většinu ve sněmu – vedle Centra a sociální demokracie (MSPD – Většinová sociálně demokratická strana Německa, jak se nazývala po odsřepení Nezávislých) i Národně liberální strana (NLP) a Pokroková lidová strana (FoVP), připravovaly reformu říšské ústavy, a nespokojeny s váháním říšského kancléře Bethmanna-Hollwega navrhované reformy předložil vytvořily „Mezifrakční výbor“. ⁵ I když opoziční strany nebyly zcela jednotné, spojovalo je formálně úsilí parlamentarizovat říši a ukončit válku. Výsledkem práce výboru byl text „mírové rezoluce“. Vyzýval k uzavření míru, který měl být trvalý a bez vynucených změn území a politických, hospodářských nebo finančních nároků. Rezoluci nakonec nepodepsali národní liberálové a z Mezifrakčního výboru vystoupili. Zůstaly tedy tři strany „parlamentní většiny“ – FoVP, Z a MSPD. Protože Bethmann-Hollweg nedokázal předložení rezoluce říšskému sněmu zabránit, podal pod ultimátem OHL 12. července 1917 demisi – následníkem ve funkci říšského kancléře se stal Georg Michaelis, nevýznamný úředník. Rezoluce byla sice sněmem schválena hlasy těchto tří stran, hned poté však byly schváleny i další válečné úvěry ve výši 15 miliard marek. Vázat souhlas s úvěry na prosazení parlamentarizace říše se opoziční strany neodvázaly.⁶

Mírová rezoluce tak vyhrtčila i situaci v říšském sněmu. Nejen že nedošlo k jednoznačnému vítězství stran parlamentní většiny, ale konzervativní síly založily v Königsbergu nacionalistickou Německou vlasteneckou stranu propagující další energické vedení války (Deutsche Vaterlandspartei). Do čela byl postaven východopruský právník Wolfgang Kapp, významné pozice v ní měli extrémní expansionisté jako velkoadmirál Alfred von Tirpitz. Chtěli nikoli mír bez anexí, ale naopak s podstatnými územními zisky na východě i západě, tzv. „Hindenburgův mír“. ⁷ Michaelis se v úřadu dlouho neudržel, už v říjnu 1917 přišla druhá vládní krize a kancléřem se stal Georg von Hertling, sice člen Centra, ale jako bavorský federalista odpůrce další parlamentarizace říše.

⁵ Der Interfraktionelle Ausschuss 1917/18, 2. Teile, bearb. von E. Matthias, Düsseldorf 1959 (k červencové krizi zde Teil 1, s. 3–118).

⁶ H. Mommsen, *Aufstieg und Untergang der Republik von Weimar: 1918–1933*, Berlin 1998, s. 18.

⁷ Deutsche Vaterlandspartei získala do července 1918 celkem 1 250 000 členů, což přesáhlo dokonce počet členů nejsilnější sociální demokracie. Ta zůstala nepřekonána jen v počtu voličů. Srov.: A. Hilgruber, *Die gescheiterte Grossmacht. Eine Skizze des Deutschen Reiches 1871–1945*, Köln, Düsseldorf 1984 (4. Aufl.), s. 54.

3. „Říjnová“ revoluce 1917 v Rusku a separátní mír v Brestu Litevském

Další vývoj ovlivnily události v Rusku: říjnová (listopadová) revoluce 1917. Lenin se dostal ze švýcarského exilu do Ruska s velkorysou pomocí velení německé armády v dubnu 1917 a bolševikům se postupně podařilo zvýšit svůj zpočátku marginální vliv v sovětech a ozbrojeným pučem svrhnout Prozatímní vládu. Populární i v Německu se stal zvláště dekretem o míru, připravený Leninem vedenou vládou – Radou lidových komisařů – a vydaný 8. listopadu Všeruským sjezdem sovětů. Po uspořádání voleb v Rusku se v Moskvě sešlo Ústavodárné shromáždění, 19. ledna 1918 je však dal Lenin rozehnat rudými gardami. Zitratil tak sympatie nejen Většinové německé sociální demokracie, ale i části extrémní levice v USPD (např. Rosy Luxemburgové).

Podstatným důsledkem pro německé císařství však bylo zvýšení naděje na vyřazení Ruska z dohodového válečného úsilí a uzavření separátního míru na východní frontě. Od 22. prosince 1917 se v Brestu Litevském jednalo o míru mezi Ruskem a zástupci Čtyřspolku – mír v Brestu byl uzavřen až po nové ofenzivě německé a rakousko-uherské armády 3. března 1918. Rusko ztratilo Finsko, Polsko, Litvu, Kuronsko a Ukrajinu. Zakavkazské státy vyhlásily nezávislost. Vytvořil se samostatný ukrajinský stát, arménské oblasti byly odstoupeny Turecku. Rusko tak bylo odříznuto od Černého moře, k Baltu mu zůstal jen úzký koridor. Podle dodatečné smlouvy ze srpna 1918 Rusko muselo zaplatit reparace 6 miliard zlatých marek a vzdát se i provincií Livonska a Estonska.

Přestože smlouva odporovala zásadám „mírové rezoluce“, říšský sněm ji schválil (FöVP a Z pro, MSPD se zdržela, USPD proti). V souvislosti s jednáním v Brestu se Německem převalila další vlna stávek: v Berlíně 28. ledna 1918, pak v dalších městech. K ukončení stávek v Berlíně přispěli oba předvodové MSPD, Friedrich Ebert a Philipp Scheidemann, kteří se nechali zvolit do stávkového výboru. Chtěli zabránit dalšímu vyhození krize a vyhnout se obvinění, že to byl sociálně demokratický proletariát, který vpadl bojující frontě do zad. Právě z toho ale byli později po vzniku Výmarské republiky obviněni nacionalistickou opozicí: teze o dýce v zádech německé armády (Dolchstosslegende) se stala její oblíbenou propagandistickou zbraní.

4. Vláda Maxe Bádenského

Ještě významněji než události v Rusku ovlivnily další vývoj v Německu a jednání o příměří, resp. míru, Wilsonovy body z 8. ledna 1918 a další „čtyři

zásady“ z 11. února 1918: teze o spravedlivém míru čelila nejen heslu bolševiků o míru bez anexí a kontribucí, ale i volání Francie a do určité míry i Velké Británie po míru „odplaty“ Německu. V Německu měl z Wilsonova programu největší ohlas zvláště bod o právu národů na sebeurčení, který se dal uplatnit i proti vítěznému Dohodě. Nejvíce se naproti tomu nelíbily požadavky na navrácení Alsaska-Lotrinska Francii a vytvoření nezávislého polského státu s přístupem k moři. Námitky proti vyklizení Belgie a její obnově vznášela jen politická pravice. Americké vojenské posily Dohodě také na jaře 1918 zabránily, aby jarní a letní německá ofenziva na západě zvrátila pro Německo nepříznivou situaci na frontě. Britské tankové svazy prorazily u Amiensu 8. srpna 1918 a tento den se stal podle Ludendorffa „černým dnem německé armády“.

Sociální demokraté stáli v této situaci před dilematem. Vnitropolitická krize se dala řešit buď ve spolupráci s parlamentní většinou, nebo revolucí. Rozhodli se pro první možnost – po dohodě s ostatními stranami parlamentní většiny, ke které se zase už připojili národní liberálové, žádali 23. září 1918 plnou parlamentarizaci říše, všeobecné volební právo i v Prusku, vyklizení všech obsazených území při uzavření míru a nového kancléře.

Události však parlament předběhly. Vzhledem k porážce na západní frontě změnilo III. OHL svou předchozí taktiku a podpořilo požadavek parlamentarizace: odpovědnost za porážku měly převzít právě strany mírové rezoluce. Vojensky se zhroutily i další mocnosti Čtyřspolku: 14. září požádalo o příměří Rakousko-Uhersko, 29. září uzavřelo příměří Bulharsko. Právě téhož dne přesvědčil Ludendorff a Hindenburg císaře, že Německo definitivně prohrálo válku a musí tedy požádat amerického prezidenta Wilsona o příměří. To byl motiv, který vedl Ludendorffa k návrhu vytvoření nové vlády „na širším základě“. Ti pánové, tj. představitelé stran mírové rezoluce, si „měli vyjít polévkou, kterou nám navážíli“.⁸

Rozhodnutí sociálních demokratů spolupůsobit při parlamentních reformách, nenechat událostem volný průběh a nepřipustit vyhození vnitropolitické situace až k bolševické revoluci bylo klíčové. Pro vedení sociální demokracie a jejího předsedu Friedricha Eberta, který byl současně i předsedou parlamentní frakce, byla volba jasná: pro záchranu země před chaos-

⁸ H.-A. Winkler, *Deutsche Geschichte vom Ende des Alten Reiches bis zum Untergang der Weimarer Republik*, Bonn 2000, s. 363. Cituje jednak z Ludendorffových pamětí: „Požádal jsem Jeho Veličinstvo, aby nyní zařadil do vlády i ty kruhy, kterým máme hlavně co děkovat za to, že jsme došli tak daleko“, dále z jeho projevu před vysokými důstojníky z 1. října: „Uvidíme nyní, že budou tito pánové zařazeni do ministerstva. Oni by měli uzavřít mír, který nyní musí být uzavřen. Měli by si vyjít polévkou, kterou nám navážíli“.

sem, násilím, terorem a občanskou válkou, která hrozila, bylo třeba dosáhnout umírněných reforem, protože jen na takových se mohla dohodnout s ostatními stranami. Odstrašujícím příkladem, ilustrujícím metody revolucionářů v Rusku, bylo i zavraždění německého velvyslance hraběte Mirbacha 6. července 1918, a především vyvražďení carské rodiny bolševiky o deset dní později. Pro MSPD bylo prosazení reformního kurzu o něco lehčí i proto, že extrémní levice už stranu opustila. Dohoda stran parlamentní většiny se týkala reformem volebního práva, tj. zavedení všeobecného volebního práva ve všech zemích včetně Pruska a souhlasu s vyklizením oblastí obsazených německou armádou okamžitě po uzavření míru. Strana Centrum však byla proti zavedení parlamentní demokracie a republikánského zřízení a dávala přednost zachování monarchie a jen reformám typu konstitučního zřízení. Proti zachování monarchie nebyl ani Ebert – bezpodminěčný byl však požadavek jmenování nového kancléře, který by byl už závislý na podpoře většiny v parlamentu.

Tento tlak spolu se zmíněnými kroky Ludendorffa a OHL přesvědčily císaře Viléma II., který jmenoval 3. října 1918 nového kancléře prince Maxe Bádenského. V jeho kabinetu už měly strany parlamentní většiny více zástupců, nově i dva sociální demokraty, Gustava Bauera ze Svobodných odborů a Philippa Scheidemanna, ministrem bez portfeje se stal i zástupce Centra Matthias Erzberger.

Tentýž den požádala vláda Bádenského prezidenta Wilsona o zprostředkování příměří na základě 14 bodů (další nota následovala 4. října 1918).⁹ Wilsonovy odpovědi a reakce německé vlády na ně mezi 8. a 23. říjnem vyjasnily, že nezbytná bude bezpodmiěčná kapitulace Německa, vyklizení všech obsazených oblastí, ukončení ponorkové války a odstoupení Viléma II. Ludendorff v tomto okamžiku couvl, žádal přerušení jednání o příměří a „boj do posledního dechu“. Vojensky i politicky to byl požadavek iluzorní – snažil se jen svalit odpovědnost za porážku na vládu. Na žádost vlády proto Vilém II. 26. října přijal jeho rozhořčenou demisi, Hindenburg po naléhání císaře v čele OHL zůstal, do funkce jeho zástupce byl jmenován generál Wilhelm Groener.

K zavedení parlamentního systému v monarchii došlo 28. října vydáním zákona o změně říšské ústavy, schváleným pod tlakem třetí Wilsonovy noty říšským sněmem.¹⁰ Nejdůležitější změnou bylo zakotvení principu odpo-

vědnosti říšského kancléře říšskému sněmu: ten mu mohl vyslovit neúvěru a donutit ho tak k odstoupení. Parlamentu byli nyní přímo zodpovědní i ministři. Kromě toho mohla být všechna jednání politického významu – a to i císařova – kontrolována parlamentem: císař mohl vyhlásit válku nebo uzavřít mír jen se souhlasem říšského sněmu a spolkové rady.

Den poté Vilém II. opustil své sídlo v Postupimi a uchýlil se do sídla generálního štábu německé armády v belgickém Spa, což ještě ztížilo komunikaci vlády s císařem.¹¹

5. Listopadová revoluce

Proti změnám ve státě se postavilo nejdříve velení loďstva. Aby údajně „zachránilo čest“ německého námořnictva, které od bitvy u Skagerraku v květnu 1916 nezasáhlo do bojů, vydalo z vlastní vůle rozkaz vyplout na moře. Námořníci na lodích kotvících ve Wilhelmshavenu (dnes Bremerhaven) odmítli rozkaz vyplnit. Následovaly přísné tresty a 1. listopadu vypukla vzpoura v Kielu – za dva dny se k ní přidali i dělníci z doků. Uklidnit situaci přijel do Kielu i sociální demokrat Gustav Noske (tehdy poslanec), nepočítal se mu to, a 4. listopadu dobyli námořníci celé město. Vzpoura zasáhla postupně všechny přístavy (Brémy, Hamburg, Cuxhaven, Lübeck).

Od 7. listopadu se dalo mluvit o revoluci, která se šířila ze severu do celého Německa – v Bavorsku byli svrženi Wittelsbachové, do čela vzbouřenců se postavil Kurt Eisner (USPD). Mnichovská rada dělníků a vojáků převzala moc v celém Bavorsku a prohlásila ho za „svobodný stát“ (Freistaat). Rady převzaly moc postupně i v Brunšvicku, Kolíně (bez váhání se k nim přidali i tehdejší starosta, člen Centra, Konrád Adenauer) a dalších městech. Tlak na odstoupení císaře stoupal i v Berlíně. Oficiálně požádal o odstoupení císaře také „druhý muž“ vedení MSPD Scheidemann už 29. října se zdůvodněním, že pouze abdikace císaře umožní dosažení únosných podmínek příměří a míru. Nakonec se k tomuto požadavku přidal i Ebert, který došel k názoru, že nebude stačit výměna na trůně (za prince regenta), jinak hrozí sociální revoluce. Ta by určitě vyvolala i zásah Dohody. Vláda vyhlásila 2. listopadu svobodu shromažďování a tisku, v dalších dnech propustila z vězení Liebknechta a Luxemburgovou. Zároveň ovšem obnovila zákaz shromažďování a vytváření dělnických a vojenských rad. Proti tomu se

⁹ Ursachen und Folgen.... Bd. 2, s. 378 ad.

¹⁰ Reichsgesetz vom 28. Oktober zur Abänderung der Reichsverfassung. In: Dokumente zur Geschichte der Weimarer Republik, hrsg. v. K. Mielcke, Braunschweig 1956, s. 3.

¹¹ K úloze Viléma II. v závěrečných dnech monarchie srov.: F. Stellner, Poslední německý císař.... s. 359–369.

postavili i sociální demokraté a 7. listopadu už ultimativně žádali odstoupení Viléma, dokončení parlamentarizace Pruska a zrušení tohoto zákazu. Mezitím 6. listopadu odjela z Berlína delegace k jednání o příměří s Dohodou do Francie – vedl ji poslanec Centra a tehdy ministr kabinetu Maxe Bádenského M. Erzberger. Teprve 8. listopadu večer se k sociálně demokracickému ultimátu připojily i zbývající strany „většiny“ a souhlasily i s dalšími reformami, např. se zavedením volebního práva pro ženy.

Situace se vyhroutil 9. listopadu, kdy povstal i Berlín a dělníci vyšli do ulic. V 9 hodin ráno vyhlásili sociální demokraté generální stávku a v 10 hod. podal Scheidemann demisi ve vládě. Na stranu MSPD se přidala i vojenská posádka v Berlíně. Teprve po telefonické zprávě za Spa, že se Vilémova abdikace připravuje, kancléř Max Bádenský oznámil, že císař je ochoten odstoupit, a aniž měl jeho souhlas, nechal tuto zprávu zveřejnit v tisku. Předal úřad kancléře Ebertovi a navrhl svolání ústavodárného shromáždění, které mělo rozhodnout o budoucí formě státu. Zhrocený císař posléze souhlasil s odchodem do exilu a následujícího dne odjel do Nizozemska. Oficiálně se zřekl trůnu 28. listopadu, 1. prosince pak i korunní princ Vilém.¹²

Sociální demokraté se chopili iniciativy a těžili z „organizačního a strategického vaku“ vzniklého opožděnou reakcí nezávislých sociálních demokratů a dobrovolnou podporou berlínských jednotek císařské armády.¹³ Odpoledne ve 2 hodiny povolal Scheidemann z okna říšského sněmu „německou republiku“ (bez vědomí Eberta).¹⁴ O dvě hodiny později Liebknecht z balkonu Berlínského zámku proklamoval „svobodnou socialistickou republiku Německo“. Na ulicích Berlína se ještě bojovalo, když započala jednání o vytvoření vlády. Hned 9. listopadu vydal Ebert provolání k obyvatelstvu, úřednictvu a armádě s výzvou zachovat klid a pořádek. Ve své nové funkci říšského kancléře se Ebert postavil do čela nové vlády – Rady lidových pověřenců (RLP), vytvořené v odpoledních hodinách 10. listopadu. Paritně v ní byli zastoupeni sociální demokraté – vedle Eberta Scheidemann a poslanec říšského sněmu Otto Landsberg – a nezávislí sociální demokraté: předseda strany Hugo Haase a Otto Dittman z umírněného křídla, Emil Barth zastupující levice. Převzetí moci však nebylo úplné. Kvůli probíhajícímu jednání o příměří zůstali ve svých funkcích někteří staří ministři, mj. ministr zahraničí Wilhelm Heinrich Solf, jen dostali

¹² Dokumente zur Geschichte... s. 6–7.

¹³ H.-A. Winkler, Deutsche Geschichte... s. 370.

¹⁴ Ph. Scheidemann, Memoiren eines Sozialdemokraten, Dresden 1928, Bd. II, s. 309 ad.

sociálně demokratické námětky. Vláda sice odvozovala svou legitimitu z parlamentarizovaného politického systému císařství (předání úřadu Maxem Bádenským Ebertovi), extrémní levice vytvořené hnutí rad však dosáhlo toho, že musela dodatečně žádat o potvrzení shromážděním Centrální berlínské rady. Na shromáždění Centrální berlínské rady v cirkusu Busch odpoledne 10. listopadu neměla extrémní levice kolem Liebknechta většinu. Přesto však byla situace tak napjatá, že Ebert jednal s ministrem války o případném zásahu armády a vyslal zmocněnce vlády do Spa jednat o podmínkách, za kterých bude velení armády novou vládu podporovat. Podmínky se týkaly zachování dosavadního velení u jednotek a plnění rozkazů mužstvem, dále zajištění zásobování jednotek potravinami. Groener nabídl Ebertovi 10. listopadu večer telefonicky z hlavního stanu německé armády ve Spa spojení proti bolševismu a jeho nabídka byla akceptována.¹⁵ Následující písemné potvrzení zmíněných požadavků OHL Radou lidových pověřenců obsahovalo i vymezení jen poradní funkce rad vojáků u jednotek armády. Shromáždění v cirkusu Busch uznalo RLP jako legitimní vládu republiky, zvolilo jen Výkonnou radu (paritně složenou ze zástupců MSPD a USPD), která měla vládu kontrolovat.

Silně postavení odborů vedlo k uzavření dohody s průmyslníky o uznání odborů jako partnera při uzavírání smluv o pracovních podmínkách a rámcovém zajištění osmihodinové pracovní doby. Vzniklo tak 15. listopadu 1918 Ústřední pracovní společenství (Zentralarbeitsgemeinschaft) – tzv. dohoda Stinnes-Legien.

6. Uzavření příměří

Průběh událostí v říjnu a listopadu 1918 byl a stále je interpretován rozdílně. Nabízí se i otázka, zda nebyla listopadová revoluce zbytečná. Říše už byla parlamentarizována, započala demokratizace, kterou stanovil Wilson jako podmínku jednání o příměří. Přesto se jí nepodařilo zabránit: vinu na tom nesla neochota císaře odstoupit a chybné rozhodnutí velení námořnictva, strnulost celého společenského systému a neúnosná hospodářská a sociální situace v důsledku dlouhé války, která vyčerpala hospodářské zdroje.

Do jednání s Německem o příměří, zahájená na německou žádost počátkem října, se koncem měsíce zapojili v Paříži i dohodoví Spojenci (Wilson

¹⁵ Obsah telefonátu publikován např.: Otto-Ernst Schüddekopf, Das Heer und die Republik 1918–1933. Quellen zur Politik der Reichswehrführung. Hannover, Frankfurt a.M. 1955, s. 14.

sám trval v duchu amerického izolacionismu a obav z „kompromitujících aliancí“ na tom, že USA nejsou spojencem, ale pouze „přidruženou mocností“. Výsledek ukázal, že nebude možné prosadit německou interpretaci znění Wilsonových bodů. Během těchto jednání, která vedl za americkou stranu plukovník Edward M. House, byly totiž Wilsonovy body konkretizovány, resp. interpretovány a tzv. Housovy komentáře¹⁶ vycházely vstříc francouzským a britským požadavkům. Relativizovaly na přání Británie zásadu svobody moří a rozšiřovaly možnosti požadovaných reparací (v případě Belgie až k uhrazení nejen škod způsobených válkou, ale i belgického válečného dluhu), velkorysejší byly i v případech územních zisků na úkor poražených (přístup polského státu k moři územním koridorem, oddělujícím Východní Prusko od „těla“ Německa). Státní tajemník USA Robert Lansing ve své notě z 5. listopadu 1918 (*Lansingova nota*), zasláné německé vládě do Berlína prostřednictvím švýcarského vyslance ve Washingtonu, sice potvrdil Německu, že základem příměří a budoucí mírové smlouvy bude Wilsonův program, naznačil však dvě zmíněné podstatné změny – rozšíření principu reparací a omezení zásady „svobody moří“. Co se reparací týká, měly být nahrazeny škody způsobené civilnímu obyvatelstvu, které vznikly invazí Německa „na zemi, moři i ze vzduchu“. Ve větším rozsahu měly být uznány jen nároky Belgie vzhledem k tomu, že byla Německem napadena jako neutrální stát a bez vyhlášení války. Tato interpretace bodů, provedená pod tlakem Francie a Británie, se nekryla s interpretací německou. Němečtí zástupci se však museli smířit s tím, že bude právním základem mírových jednání.

Vláda Maxe Bádenského Lansingovu notu posléze akceptovala a přijala tak princip zodpovědnosti za škody způsobené útokem a válečnými operacemi civilnímu obyvatelstvu v Belgii a severní Francii. Nebyla však ochotna aplikovat tento princip na další válkou poškozená území, tj. převzít zodpovědnost i za škody způsobené v Rumunsku, Srbsku a Černé Hoře. Stále se přitom odvolávala na původní znění Wilsonových bodů s důrazem na právo na sebeurčení a spravedlivé zacházení i pro německý národ.¹⁷

Příměří bylo podepsáno 11. listopadu 1918 u francouzského Compiègne. Bylo to den poté, co byla potvrzena RLP a hnutí rad jako legální vláda státu, po pádu monarchie, útěku císaře do Nizozemska a Ludendorffa

¹⁶ Ch. Seymour, *The Intimate Papers of Colonel House*, Boston, New York 1926–1928.

¹⁷ P. Krüger, *Versailles. Deutsche Außenpolitik zwischen Revisionismus und Friedenssicherung*, München 1986, s. 19.

(v přestrojení) do Švédska. Německá republika očekávala mírný, spravedlivý mír: zachování celistvosti říše, jen malé nebo žádné válečné odškodnění. Byla ochotna se smířit se ztrátou Alsaska-Lotrinska na západě a části Pruska s polským obyvatelstvem na východě, chtěla se však za to odškodnit přípojením zbytkového německého Rakouska. Provizorní národní shromáždění ve Vídní také 12. listopadu povolalo republiku Deutschösterreich a později v návrhu ústavy akceptovalo připojení k Německu, později přijaté mírové smlouvy s Německem a s Rakouskem ovšem obsahovaly ustanovení, která tomuto vývoji zabránila.

Podmínky příměří s Německem však těmto očekáváním neodpovídaly. Německo muselo vyklidit všechna území na západ od Rýna včetně Alsaska-Lotrinska, stáhnout armádu z levého břehu Rýna a 35 km širokého bezpečnostního pásma na pravém břehu, města Kolín n. R., Koblenz a Mohuč měla být obsazena Spojenci. Opuštěn muselo Německo i všechny námořní základny, anulovat brestlitevskou a bukovětskou mírovou smlouvu z jara 1918, vydat většinu těžkých zbraní včetně lodí a ponorek, zabránit dalším škodám ve vyklizených oblastech, vydat ukořistěné zlato a dopravní prostředky a propustit válečné zajatce. Jediný nadějný ústupek viděla vláda v ponechání německé armády ve východních oblastech Pobaltí. Naděje vkládané jak v možnost spolupráce s vítězi proti bolševikům, tak v okamžitě zrušení spojenecké blokády, bránící dovozu potravin, se však nevyplnily. Blokáda byla odvolána až v červnu 1919,¹⁸ ve stejné době také Spojenci rozhodli o stažení německých jednotek z Pobaltí.

Erzberger smlouvu o příměří podepsal až po konzultaci s Hindenburgem jako šéfem OHL. Ten potvrdil, že vzhledem ke stavu armády není jiného východiska než smlouvu podepsat. Podpis se pak uskutečnil v salonním vagonu štábního vlaku maršála Ferdinanda Focha v lese u Compiègne.¹⁹

Odpovědnost za podpis příměří už převzala Rada lidových pověřenců, Erzberger sám za něj zaplatil cenu nejvyšší – o tři roky později byl zavražděn ultranacionalistickými spiklenci jako jeden z „listopadových zrádců“. Znamenalo to, že MSPD a USPD převzaly nejen odpovědnost za samotný

¹⁸ Od března 1919 nicméně dosáhly USA tlakem na dohodové spojení obnovení dodávek potravin do Německa. Srov.: E. Koll, *Internationale Rahmenbedingungen einer demokratischen Neuordnung in Deutschland 1918/19*. In: K. D. Bracher, M. Funke, H.-A. Jacobsen (Hrsg.), *Die Weimarer Republik 1918–1933*, Bonn 1988, s. 274.

¹⁹ Německá delegace jednala s Fochem jako vrchním velitelem spojeneckých sil ve Francii v Rethondes v kompiègném lese na základě podmínek stanovených Nejvyšší spojeneckou radou. Foch trval na pokolení protivníka – Německo muselo o příměří „prosít“ (z rozhovoru Focha s Erzbergerem při příjezdu delegace cituje R. Kvaček, *První světová válka a česká otázka*, Praha 2003, s. 157).

podpis, ale i za budoucí plnění jeho podmínek, a to v okamžiku, kdy musely být přednostně řešeny vnitřní problémy, zabránit chaosu a hladu a prosadit proti extrémistům z hnutí dělnických a vojenských rad uspořádání voleb do Národního shromáždění.

7. Přeskupení politických stran 1918/19

V závěrečných měsících existence německého císařství vyvrcholily snahy politických stran „mírové rezoluce“ o prosazení parlamentního způsobu vlády, jakkoli nejednotné. Jejich kořeny lze hledat především v liberálních stranách (FoVP a NLP), sociální demokracii (většinové MSPD a odštěpené USPD) a části katolického Centra. Situace příznivá pro tyto změny se vytvořila už říjnovými reformami kabinetu Maxe Bádenského. Ty přinesly, jak bylo zmíněno, větší odpovědnost kancléře a ministrů parlamentu (říšskému sněmu), byla odstraněna i disproporce mezi všeobecným volebním právem, které platilo při volbách do říšského sněmu a trojtřídním volebním právem v Prusku.

Je pravdou, že většina opozičních stran, a to včetně MSPD, počítala se zachováním monarchie a s evolučním postupem dalších reforem. Vzpouřa námořníků na počátku listopadu 1918 a následující události listopadové revoluce však zcela zvrátily dosavadní vývoj. Zmíněné politické strany se dostaly do pozice, která jim sice vymezila větší vliv na formování budoucího politického systému republiky, tuto pozici však výrazně oslabovalo konkurenční hnutí rad dělníků a vojáků, inspirované se strategií sovětů během bolševické revoluce v Rusku 1917.

Tento směr usiloval o pokračování revoluce, tj. o revoluci socialistickou, a jeho část, vedená extrémní levicí USPD, spoléhala na zesilování tlaku lidových vzpour a stávek, který by jí umožnil ovládnout hnutí rad a obrátit je proti nastoupenému kurzu Rady lidových pověřenců. Heslo svolání (ústavodárného) Národního shromáždění se tak stalo záchranným lanem nejen pro MSPD, ale i pro zmíněný liberálně-katolický a tedy protikonzervativní směr už etablovaných politických stran. Bouřlivá situace a také zahraničně-politický tlak pocitovaný už od zveřejnění Wilsonových podmínek míru (tj. požadavek demokratizace politického systému a odmítnutí vyjednávání s představiteli starého císařského režimu) přispěly k rychlé vnitřní transformaci i v těchto stranách.

Obecně nelze tvrdit, že by vznikl zcela nový systém politických stran – i tyto nově založené vznikly jako odštěpení, resp. seskupení částí stran starých.

Takto lze chápat i polarizaci levice, kde štěpení na MSPD a USPD, trvající od jara 1917, pokračovalo odtržením extrémní levice a založením Komunistické strany Německa (KPD) v prosinci 1918. Pro staronový systém politických stran republiky bylo dále charakteristické přejmenování téměř všech nesocialistických stran, přičemž nešlo o pouhou změnu názvu, ale o prosazení proupublikánských křidel (až na Německou nacionální lidovou stranu DNVP, ve které se shromáždily zbytky starých konzervativních stran).

Zejména to platilo o nově založené občanské Německé demokratické straně (DDP) a Německé lidové straně (DVP), kde byla návaznost na staré liberální strany FoVP a NLP sice patrná, přeskupení však nevedlo k založení jednotné liberální strany, o kterou se na sklonku roku 1918 představitelé obou „starých“ stran pokoušeli. Zejména u DDP došlo k výraznému posunu doleva směrem k sociální demokracii, i když na rozdíl od ní nadále odmítala socializaci hospodářství. V počátcích strany, která byla založena jako jediná nová politická strana, se hráli rozhodující úlohu demokraté, navazující na tradici levicového liberalismu, většinou žurnalisté (Theodor Wolff z Berliner Tageblattu, Wilhelm Heile z listu Hilfe, Hellmut von Gerlach z novin Welt am Montag), zakládající provolání podpěsali i přední akademici (vedle zmíněných bratří Weberů a Alberta Einsteina i právník Hugo Preuß, později hlavní autor návrhu ústavy), připojili se i představitelé průmyslu a bank (Hjalmar Schacht). Z představitelů starých liberálních stran figurovali mezi zakladateli jak poslanci říšského sněmu za FoVP (Otto Fischbeck, Georg Gothein), tak NLP (Hartmann von Richthofen, Johannes Junck).²⁰ Převážná část národních liberálů však podpořila snahy Gustava Stresemanna zachovat pod novým názvem DVP bývalou národně liberální stranu. Lišila se od DDP nejen odmítnutím veškerých kontaktů s SPD a socializace hospodářství (kde DDP připouštěla odstranění velkých monopolů), ale i pouhou tolerancí, a nikoli podporou republikánské formy státu (byli spíše pro konstituční monarchii) a důrazem na národní element (proti kosmopolitismu a pacifismu demokratů). Už v polovině roku 1919, kdy byl předsedou DDP zvolen Friedrich Naumann, však bylo zřejmé, že i mezi demokraty převládlo nacionalistické přesvědčení, především v reakci na podpis versailleské mírové smlouvy 28. června 1919. Ostatně první ministr

²⁰ DDP se podařilo jako jediné občanské straně na počátku republiky získat masovou členskou základnu. V roce 1919 to bylo 900 tisíc členů – už za rok jich však polovina odpadla a rozklad pokračoval dále, takže v roce 1929 zůstalo jen 113 tisíc. Podíle: Linksliberalismus in der Weimarer Republik. Die Führungsgremien der Deutschen Demokratischen Partei und der Deutschen Staatspartei 1918–1933. Eingel. u. bearb. von L. Albertin u. K. Wegner. Düsseldorf 1980, s. XXXV.

zahraniční republiky, hrabě Ulrich von Brockdorff-Rantzau, který odmítl mírovou smlouvu podepsat, byl členem DDP. V DVP, která proklamovala monarchii jako ideální formu státu a soukromé vlastnictví jako nezměnitelný základ hospodářství, byli také více zastoupeni představitelé velkého průmyslu (Albert Vögler nebo Hugo Stinnes). Poměr voličských hlasů pro obě liberální strany se od počáteční převahy DDP už ve volbách do prvního říšského sněmu v roce 1920 změnil ve prospěch DVP.

Nejstabilnější pozici mezi občanskými stranami tak získala katolická strana Centrum (Z) se svým bavorským klonem Bavorskou lidovou stranou (BVP). Pro stranu Centrum bylo v podstatě nejsnadnější udržet svou identitu a kontinuitu s předchozím vývojem i v nové republice. Šlo jí o zachování dosud v tzv. kulturním boji v době bismarckovského císařství vydobytých pozic, tj. možnosti určitého vlivu ve společnosti a práv katolické církve, jejíž věřící tvořili téměř výhradně členstvo strany. I když zásadně proti revolučním metodám, které se prosadily v listopadové revoluci, byla strana ochotna prakticky se přizpůsobit novým poměrům. Její levicové (sociální) křídlo mělo také blízko ke spolupráci se sociálními demokraty. Míra přizpůsobení šla tak daleko, že před volbami do Národního shromáždění přijala název „Křesťanská lidová strana“ (Christliche Volkspartei), záhy se však vrátila ke starému názvu. Mezi politiky Centra pak se vedle Matthiase Erzbergera, jehož podpis stál pod smlouvou o příměří z 9. 11. 1918, prosadil už dříve vlivný Konstantin Fehrenbach (poslední prezident říšského sněmu), který se stal posléze i prezidentem Národního shromáždění. Přes počáteční úmysl rozšířit spektrum členstva i na nekatolické křesťanské vrstvy (proto i zmíněná změna názvu) se tento trend neprosadil. Centrum zůstalo katolickou lidovou stranou a nejsilnější pozice proto mělo v západních částech Německa a v Horním Slezsku, v Bavorsku a částech Württemberska. Obtížnou rovnáhu hledalo Centrum mezi tendencí podporovat posilování federalistických snah, vyplývajících z její podstaty, a faktickou vázaností na oficiální kurz centralismu říše vůči zemím (podílelo se jak na říšských vládách, tak v pruském státním ministerstvu).

Centralismus vehementně prosazoval Erzberger ve funkci ministra financí a Erzbergerova finanční reforma z roku 1919 měla reformou daňového systému opatřit centrálním orgánům republiky finanční nezávislost na zemích a naopak finančně zatěžovala jejich rozpočty. Nelíbilo se to ani části členstva Centra a Erzberger narazil na silný odpor i ve vlastní straně a vysloužil si obvinění z přípravy všeobecné socializace. Přes tuto vnitřní rozpolcenost a především proto, že byla schopna shromáždit členstvo téměř ze všech sociálních skupin (od velkostatkářů a velkých průmyslníků až k dělníkům) a nejrůzněj-

ších názorů (od přesvědčených monarchistů k přesvědčeným republikánům), měla strana velký koaliční potenciál. Až do léta 1932 také byla zastoupena ve všech vládních koalicích říše (i vládách zemí jako Prusko, Hesensko, Württembersko nebo Bádensko). Šesti říšským vládám předsedal jako říšský kancléř politik Centra. Tato středová pozice měla ovšem i negativní efekty a v letech 1919–1924 stále klesalo procento hlasů získaných ve volbách.

Bavorská lidová strana (BVP) se konstituovala jako bavorské křídlo Centra už v roce 1918, organizačně se osamostatnila a ve svém programu zdůrazňovala více než Centrum katolické zásady, návrat k monarchii a k federalismu císařství. V době Kappova puče také v Bavorsku vytvořila vládu s bavorskou odnoží DNVP (Bayerische Mittelpartei) a dalšími bavorskými konzervativními stranami (Bayerischer Bauernbund). Spíše než ke stranám občanského středu tedy patřila k pravici. V krizovém roce 1923 také podporovala bavorský separatismus.

Podstatněji změnil tradiční schéma systému politických stran (konzervatismus – politický katolicismus – pravcový a levicový liberalismus – socialismus) pouze vznik extremistických stran – vedle zmíněné KPD na levici to byla německá nacionálně socialistická dělnická strana NSDAP v pravcové části politického spektra (její předchůdkyně Německá dělnická strana – DAP – byla založena v lednu 1919 Antonem Drexlerem). Už na sjezdu strany v únoru 1920, který přijal její nový název NSDAP a také program, získal zatím spolupředsednictví Adolf Hitler, od roku 1921 pak zcela ovládl vedení strany jako „vůdce“. Pravo-levé zařazení je však nepřesné, vezmeme-li v úvahu program nacistické strany, usilující o získání německého dělníka prostřednictvím nacionalistických a rasových idejí směřujících k ustavení národního společenství (Volksgemeinschaft). Obě extremistické strany tak vybočovaly z tohoto tradičního schématu, protože jejich cílem bylo zničení parlamentní formy vlády vůbec – komunistická beztrždní společnost a nacistická „Volksgemeinschaft“ měly mnoho společného.²¹

Počáteční fáze rozhodování o budoucím vývoji republiky směrem k demokratickému parlamentarismu měla skončit uskutečněním voleb do Národního shromáždění 19. ledna 1919, ale vnitřní nepokoje ji prodlužovaly daleko za toto datum, v podstatě tedy skončila až vyřešením krize roku

²¹ Obě strany se pohybovaly „na okraji“ spektra politických stran a jako „okrajové“ (Flügelparteien) jsou obvykle označovány. Srov.: Martin Vogt, Parteien der Weimarer Republik. In: K.-D. Bracher, M. Funke, H.-A. Jacobsen (Hrsg.), Die Weimarer Republik 1918–1933. Politik – Wirtschaft – Gesellschaft, Bonn 1988², s. 134.

1923. Před prvními parlamentními volbami šlo především o střet mezi socialistickými stranami (MSPD a USPD) a republikánskými občanskými stranami. Vedle zmíněných extremistických stran totiž stála v opozici vůči republice i Německá nacionální lidová strana (DNVP) vzniklá ze skupin bývalé Německé konzervativní strany, pravého křídla národních liberálů, přívrženců Všeněmeckého svazu a menších antisemitských stran. Nacionálně stále považovali monarchii za státotvorný element, představovali tedy konzervativní opozici, ochotnou spolupracovat s republikou pouze za podmínek zachování principu soukromého vlastnictví, křesťanského principu a co možná silného státu na národním základě (a tedy proti jakékoli cizí kontrole, vždy tedy patřili k nejrazantnějším odpůrcům versailleské mírové smlouvy). Odmítali i parlamentarismus jako formu vlády. Patřili k nim jak umírnění konzervativci kolem hraběte Cuno von Westarpa, tak radikálové všeneckého ražení, jako byl mocný tiskový magnát Alfred Hugenberg. Radikální antisemité sice později stranu opustili (1922 odštěpením Německé národní svobodné strany – Deutschvölkische Freiheitspartei), připravili však nacionály o hlasy jen v Meklenbursku a Východním Prusku, v ostatních zemích zůstávalo všenecké křídlo stále součástí strany.

Za prorepublikánské se tedy daly považovat vedle většinových socialistů pouze ty politické strany, které byly ochotny se socialisty spolupracovat při tvorbě ústavy – strany doplňující tzv. výmarskou koalici, složenou z MSPD, DDP a Z. Úzká základna demokratického parlamentarismu i skutečnost, že parlamentní forma vlády neměla v Německu žádnou tradici, byla příčinou labilitý politického systému republiky. Demokracie v Německu byla skutečně „improvizovaná“,²² nadto zavedená pod vnějším tlakem vítězných Spojenců v naději na únosný mír.

8. Porážka levicového puče v lednu 1919
a volby do Národního shromáždění

Výbušná situace konce roku 1918 se nijak nezklidnila. Těsně před vánočními svátky roku 1918 totiž extrémní levice utrpěla vážnou porážku při hla-

²² Termín pochází od tvůrce výmarské ústavy Hugo Preusse, použil ho v klasické práci už v 50. letech Theodor Eschenburg (Die improvisierte Demokratie. Gesammelte Aufsätze zur Weimarer Republik, München 1963). Podobně Gerhard Schulz (Zwischen Demokratie und Diktatur. Verfassungspolitik und Reichsform in der Weimarer Republik, Bd. 1, Berlin, New York 1987) nazval kapitolu o počátcích republiky „Demokracie kompromisů“.

sování na I. všeobecném kongresu dělnických a vojenských rad Německa, kde získala umírněná MSPD drtivou většinu. Na Kongres nebyli zvoleni ani Karl Liebknecht ani Rosa Luxemburgová. Byl to další krok, který naznačoval převahu umírněného sociálně demokratického křídla hnutí rad, podporujícího přechod k parlamentní demokracii a tedy k brzkému vypsaní voleb do Národního shromáždění. Extremisté se s tím nechtěli smířit a už o Vánočních vypukly první ozbrojené srážky s „divizí lidového námořnictva“ v Berlíně. Záhy nato se v prosinci/lednu 1918/19 konstituovala Komunistická strana Německa (KPD), mezi zakladateli byl i Leninův pověřenec Karl Radek, spojka ke Komunistické internacionále, založené pak v březnu 1919 v Moskvě. Oba vůdčí politici Spartakova svazu – Liebknecht a Luxemburgová – zasedli v předsednictvu. Volební porážka extremistického křídla USPD na prosincovém kongresu dělnických a vojenských rad v Berlíně měla být kompenzována organizačním upevněním, a nově založená KPD okamžitě začala připravovat ozbrojený převrat. Už počátkem ledna 1919 vypukly v Berlíně nové nepokoje, které měly vyvrcholit podle programu KPD socialistickou revolucí. K obnovení klidu v Berlíně byl člen Rady lidových pověřenců za MSPD Gustav Noske jmenován vrchním velitelem ozbrojených sil a s pomocí dobrovolnických svazů – freikorpsů – vzniklých z demobilizovaných jednotek reichswehru se podařilo povstání potlačit. Během bojů došlo k zatčení Liebknechta a Luxemburgové a při transportu byli zastřeleni vojáky gardové divize jezdeckta. Tento zločin ještě více rozjitřil nyní už nesmiřitelné nepřátelství mezi stále více se navzájem odizujícími křídly sociální demokracie. Členové USPD na protest proti postupu Noskeho vystoupili z Rady lidových pověřenců a obviňovali i Eberta, že použil spojenectví uzavřené s generálem Groenerem proti „vlastním lidem“. Vyšetřování vraždy nadto nebylo vedeno energicky a pachatele se nepodařilo identifikovat a tedy ani odsoudit.

Dozuky lednových bojů v Berlíně tak přesáhly termín konání voleb, vypsaných na 19. leden 1919. Počátkem února vypukly nepokoje i v Brémách, kde byla 10. ledna povolána republika rad. Na rozkaz Noskeho obsadily freikorpsy Brémy a další přístavy, v dubnu i Brunšvicko, stále potyčky probíhaly i v průmyslovém Porúří. Nejvážnější situace však vznikla v Bavorsku. V Mnichově zvítězila v zemských volbách 12. ledna 1919 BVP, což znamenalo konec revoluční koaliční vlády nezávislého sociálního demokrata Kurta Eisnera, složené z USPD a MSPD. Při cestě do zemského sněmu byl Eisner 21. února 1919 na ulici zastřelen. Následující boje vyústily ve vyhlášení republiky rad nejdříve anarchisty, posléze komunisty, po potlačení

republiky rad koncem dubna 1919 byl jejich vůdce Eugen Leviné popraven.²³

Samotný fakt, že volby do Národního shromáždění proběhly regulérně a že poprvé mohli volit všichni muži i ženy od 20 let věku, znamenal důležité zklidnění situace.

Výsledky voleb do Národního shromáždění 19. 1. 1919²⁴

	<i>počet mandátů</i>	<i>procenta hlasů</i>
<i>MSPD</i>	163	37,9
<i>USPD</i>	22	7,6
<i>DDP</i>	75	18,6
<i>Ž + BVP</i>	91	19,7
<i>DVP</i>	19	4,4
<i>DNVP</i>	44	10,3
<i>ostatní strany</i>	7	1,5
<i>celkový počet mandátů</i>	421	

+) KPD volby bojkotovala, právě tak DAP, čerstvě založená předchůdkyně NSDAP

Přestože výsledky voleb nepřinesly občanskými stranami obávanou „socialistickou většinu“ a umožnily tedy vytvoření zmíněné výmarské koalice, pozice všech stran parlamentní většiny byly oslabeny následujícími faktory:

²³ Stávky a ozbrojené boje byly na počátku dne v desítkách měst po celém území Německa mezi lednem a březnem 1919, kdy se odehrálo v Berlíně další rozsáhlé střetnutí mezi extrémní levicí a vládou. V tomto tzv. „krvavém týdnu“ padlo či bylo popraveno na 1200 povstalců. Podle C. Horckenbach, Das deutsche Reich von 1918 bis heute. Berlin 1930, s. 60.

²⁴ Údaje podle K. Dederke, Reich und Republik. Deutschland 1917–1933. Stuttgart 1973, s. 280 ad.

- neměly žádnou zkušenost s praxí parlamentarismu, tj. s mechanismem kontrolní činnosti parlamentu a zodpovědnosti vlády parlamentu (ta se nemohla vytvořit během krátké epizody parlamentarizace císařství)
- v Německu přetrvával mezi obyvatelstvem tradiční odpor, až nepřátelství k parlamentarismu jako formě vlády

- politické strany byly vnitřně nestabilní, což se projevovalo vytvářením frakcí a odstěpováním, a tedy dalším tříděním celého systému politických stran
- Ipnění na ideologickém doktrinářství, které ztěžovalo vytváření koalic, bylo typické pro většinu politických stran, a to nejen na extrémních pólech systému²⁵

Přeformování systému politických stran tedy naráželo na meze, které představovalo obecně:

1. přetrvávání ideologie, že stát stojí nad stranami,
2. nízká prestiž politických stran: na rozdíl od byrokracie a armády byly považovány za projev rozštěpení národa.

K těmto obecným „strukturním chybám“ pak přistupovaly i konkrétní slabiny jako: dogmatické Ipnění na programech, stále silnější prolínání s hospodářskými zájmovými skupinami, nedostatek smyslu pro politickou odpovědnost a absence předchozí zkušenosti s vládnutím.²⁶

Stabilita politického středu však byla jen zdánlivá – velká část obyvatelstva včetně sociálních demokratů se ještě jednoznačně nerozhodla pro kurz zastupitelské demokracie a usilovala nadále o prosazení alternativy hnutí rad.²⁷ Německé politické strany také prošly jiným historickým vývojem než politické strany v západní Evropě a trpěly touto „historickou zátěží“ po celé období Výmarské republiky.²⁸

²⁵ Obecně se problémy fungování politických stran a jejich systémů začali zabývat už současníci v meziválečném období. Rada z nich emigrovala v době nacistické vlády do USA. Ke „klasikům“ patří např. Sigmund Neumann (Die Parteien der Weimarer Republik. Mit einer Einleitung von K. D. Bracher. Stuttgart 1965 – I. vydání vyšlo v roce 1932). Stáli také u zrodu moderní komparativní politikologie: Modern Political Parties. Approaches to Comparative Politics. Ed. by S. Neumann, Chicago, Illinois 1956.

²⁶ G. A. Ritter, Kontinuität und Umformung des deutschen Parteiensystems 1918–1920. In: E. Kolb (Hrsg.), Vom Kaiserreich zur Weimarer Republik, Köln 1972, s. 244–275. Podle Rittera tedy nedošlo k hlubokým změnám systému politických stran především v důsledku „nedokončené revoluce“ a čásného termínu prvních parlamentních voleb. Proto tyto změny fungování parlamentního systému nejen neulehčily, ale naopak ztěžily (s. 268).

²⁷ H. Möller, Weimar. Die unvollendete Demokratie, München 1987, s. 87.

²⁸ E. Fraenkel, Deutschland und die westlichen Demokratien, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz 1973; G. A. Ritter, Kontinuität und Umformung des deutschen Parteiensystems. Ein verfassungsgeschichtlicher Vergleich. Tübingen 1962; G. A. Ritter, Kontinuität und Umformung des deutschen Parteiensystems 1918–1920. In: E. Kolb (Hrsg.), Vom Kaiserreich zur Weimarer Republik, Köln 1972.

Národní shromáždění se sešlo 6. února 1919 ve Výmaru. Volba padla na centrum Durynska nejen proto, že práce na ústavě neměly být rušeny nepokoji v Berlíně, ale i proto, že Výmar symbolizoval jako Goethovo město pro zahraničí jinou než militaristickou tradici, spojovanou s Pruskem.²⁹ Ebert předal nejvyšší moc ve státě, dosud vykonávanou Radou lidových pověřenců, tomuto shromáždění. Ústava musela být teprve vytvořena. Jako provizorium proto vznikla podle zákona z 10. února³⁰ funkce říšského prezidenta, kterým byl zvolen Ebert. Ten jmenoval novou vládu, jejímž předsedou se stal Scheidemann, ministrem vnitra Hugo Preuß, ministrem zahraničí Ulrich von Brockdorff-Rantzau - oba měli blízko k DDP. Ve vládě byl i Gustav Noske jako ministr armády a Erzberger bez portfeje (od června 1919 pak v Bauerově vládě zastával funkci ministra financí). Návrh ústavy směřoval k centralistickému státu. Federalistům, kteří chtěli zachovat spolkový charakter státu, však byly učiněny některé ústupky - ve srovnání s císařstvím však měla být republika méně federalistická, řada pravomocí zemí měla přejít na centrum, tedy říšskou vládu v Berlíně.

II.

VERSAILLESKÝ MÍR A JEHO DŮSLEDKY

I. Pařížská mírová konference a německé námitky proti návrhu mírové smlouvy

Mezinárodní postavení nového německého státu záviselo na výsledcích mírové konference svolané do Paříže na leden 1919. Stanovení podmínek míru pro nejmocnějšího z poražených - Německo - bylo kardinálním problémem, který musela konference vyřešit. V zásadě existovaly dvě možnosti řešení problému, jak nejen ukončit válku definitivním mírem, ale i do budoucna zabránit možnosti obnovy agresivní politiky Německa: buď Německo zcela zbavit moci tvrdými podmínkami míru, nebo brát ohled i na to, aby Německo mír dobrovolně přijalo. Druhá možnost přitom předpokládala, že vnitřní demokratizaci politického systému, ke které v Německu došlo ustavením republiky, stejně tak jako nový evropský řád budou akceptovány dostatečným počtem Němců. Spojenci se přitom neshodovali ani ve volbě jedné z těchto možností, ani ve způsobu, jakým budou jednání o míru vedena.

Do začátku konference tak nebylo jasné, zda se bude jednat o tzv. předběžném míru pouze mezi vítěznými státy a po jeho koncipování bude svolána další konference za účasti států poražených, ani zda se bude jednat nejednoduše o míru s Německem, a teprve potom o míru s dalšími mocnostmi Čtyřspolku. Nevyjasněné zůstaly i některé procedurální otázky. Na konferenci, slavnostně zahájené 18. ledna, proto došlo k ohromnému nahromadění řešených problémů, které přispělo k pozvolnému prosazení myšlenky, že státy poražené se nebudou jednání přímo účastnit. Výsledný kompromis byl vlastně kombinací obou možností řešení „německé otázky“. Řada problémů zůstala nedořešena a zamětnávala mezinárodní politiku po celé meziválečné období.

Místo konání konference - Paříž - bylo zvoleno jako symbolické centrum západní demokracie, zároveň však jako výraz úcty k jednomu z národů nejvíce postižených německou agresí. Pro francouzské veřejné mínění a politické kruhy kolem prezidenta Raymonda Poincarého a maršála Ferdinanda Foch, velitele spojeneckých armád ve Francii v závěrečné fázi války - zastán-

²⁹ Z projevu Eberta a Scheidemanna z ledna 1919 cituje H.-A. Winkler, *Deutsche Geschichte...*, s. 395. K faktoru obav z „rudé“ revoluce, chaosu a občanské války srov.: D. Langewiesche, 1848 und 1918 - zwei deutsche Revolutionen, Bonn 1998.

³⁰ Ernst Rudolf Huber (Hrsg.), *Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte*, Bd. 3, Stuttgart 1966, s. 76-79.

ce tvrdého postoje vůči Německu – však symbolizovala i odplatu za porážku Francie Německem v roce 1871. Francouzskou mírovou delegaci vedl Georges Clémenceau, který byl zvolen i předsedou konference, členem delegace byl i ministr zahraničí Stephen Pichon. Oba patřili ke skupině umírněnějších francouzských politiků, jejich cíle však nebyly o nic méně nacionalistické: pro své ostantativně protiněmecké postoje si také Clémenceau vysloužil přívlastek „tygr“. Umírněnost se tedy týkala pouze taktického postupu – v zájmu zachování dobrých vztahů s Brity a Američany dospět ke kompromisu, některé francouzské požadavky tedy zmírnit. Prezident USA Woodrow Wilson v čele americké delegace reprezentoval a prosazoval ty principy, které byly vtěleny v jeho 14 bodech z ledna 1918, tedy i princip spravedlivého míru. Na předním místě však mezi nimi viděl ustavení Společnosti národů, která měla být zárukou trvalého míru ve světě, zatímco v ostatních bodech přenechával iniciativu jiným. Dění na konferenci tak ovlivňoval zejména jeho zástupce plukovník House a americký státní sekretář Robert Lansing. Ti se více věnovali praktické diplomatické práci při jednáních s dohodovými Spojenci a zasahovali do práce výborů řešících složité otázky nových hranic – zvláště Lansing byl důraznějším zastáncem dodržování etnického principu při jejich stanovování a dostával se tak někdy do rozporu s politickými cíli Wilsona, který byl ochoten naslouchat i argumentům hospodářským a strategickým v zájmu posílení zvláště nově se konstituujícího Polska. Jeho pozici oslabovalo i to, že byl sice obratným diplomatem s mezinárodním kreditem, po porážce Demokratické strany ve volbách do Senátu v listopadu 1918 však stále zřetelněji ztrácel vnitropolitickou podporu pro své cíle, a stále méně reprezentoval americké veřejné mínění, odvracel se od angažovanosti v Evropě a přikláněl se k tradičnímu izolacionismu. V čele britské delegace byl premiér David Lloyd George, prosazující spolu se svým ministrem zahraničí Jamesem Arthurem Balfourem většinou kompromisní stanovisko mezi francouzským a americkým postojem. V jeho zájmu bylo především zachování britské námořní dominance a posílení impéria stejně tak jako co nejrychlejší obnovení mezinárodního obchodu, v kontinentálních záležitostech zaujímal kompromisní stanoviska zejména proto, aby nebyla porušena rovnováha moci přílišným oslabením Německa a posílením hegemonie Francie. Principu tvrdého míru, míru „odplaty“ („kartaginského“, jak jej nazval J. M. Keynes) však neodporoval nijak razantně i v zájmu udržení vnitropolitické podpory svého kabinetu – také britské veřejné mínění si přálo Německo „potrestat“.

¹ J. M. Keynes, *Ekonomické důsledky míru*, Brno 2004, s. 27.

Vedle těchto představitelů rozhodujících vítězných velmocí se na důležitých rozhodnutích konference podíleli zástupci Itálie (předseda vlády Vittorio Orlando a ministr zahraničí Sidney Sonnino). Celou „pětku“ konference (ve složení nejvyšších představitelů delegací Rada pěti, ve složení s účastí ministrů zahraničí Rada deseti) doplňovali Japonci Kinmochi Saiondži a Nobuaki Makino, pokud se jednalo o otázkách Dálného východu a Pacifiku. Tento orgán, který byl pokračováním Nejvyšší spojenecké rady, vytvořené v poslední fázi první světové války, zasedal zhruba do poloviny března ve složení Rady deseti, v dalších měsících pak obvykle jako Rada čtyř (bez Japonska). V otázkách týkajících se Evropy a mírové smlouvy s Německem přitom měli v Radě čtyř rozhodující slovo Wilson, Lloyd George a Clémenceau.² Oficiální nejvyšší orgán – plenární zasedání všech delegací zúčastněných států (při zahájení 28. později 32) – reprezentovalo státy na konferenci zastoupené, tj. ty, které vyhlásily Německu válku nebo s ním přerušily diplomatické styky a státy neutrální, které se zúčastnily diskuse o otázkách dotýkajících se jejich zvláštních zájmů. Tento orgán zůstával i vzhledem ke své početnosti (kolem 1000 účastníků) a tudíž nepružnosti pouhým schvalovatelem návrhů předložených velmocemi.

Návrhy pro Radu čtyř připravovaly výbory odborníků, sestavené vládami čtyř velmocí. Delegace účastnických zemí, které bojovaly po boku Dohody nebo alespoň vyhlásily válku Ústředním mocnostem (státy s tzv. omezenými zájmy), předkládaly těmto výborům své požadavky v písemné podobě. Hlavní myšlenky svých memorand pak před zmíněnými výbory a v případě nutnosti i před Radou čtyř prezentovaly ústně. Československo patřilo mezi státy vítězné, s omezenými zájmy (vzhledem k tomu, že od vzniku ČSR 28. října 1918 do podpisu příměří s Německem 11. listopadu uplynuly pouhé dva týdny). Na přípravě detailů mírových smluv pracovalo celkem 58 výborů a komisí, rozhodnutí však byla záležitostí Rady čtyř.

Otázkou reparací se zabývala Reparační komise (předsedal jí francouzský ministr financí Louis Lucien Klotz), Francouzi prosadili i ustavení Komise pro posouzení zodpovědnosti za rozpoutání války a jejich potrestání (předsedal jí Robert Lansing, zastoupeny byly z menších států Belgie, Polsko, ČSR, Řecko a Rumunsko). Právě tak jako v případě reparací lišily se i názory na rozsah viny za rozpoutání a vedení války a způsob jejich

² K jednáním parížské mírové konference: D. Lloyd George, *The Truth about the Peace Treaties I*, London 1938; H. Nicolson, *Peacemaking 1919*, London 1934; Temperley Harold W. V., *A History of the Peace Conference of Paris*, Vol. 1–6, London 1920–1924; G. Schulz, *Revolutionen und Friedensschlüsse 1917–1920*, München 1967.

potrestání (trestní stíhání nebo jen morální odsouzení). Jako jedna z mála komisí mohla referovat přímo plenárnímu shromáždění konference jen Komise pro Společnost národů.

Během jednání konference se původní idea předběžného míru vytratila a ve snaze dále situaci nekomplikovat byly dohodnuté podmínky k nelibosti poražených států jejich mírovým delegacím pouze předkládány, oficiálně sice k vyjádření, ve skutečnosti však v téměř hotové podobě. Jako první měli tyto podmínky převzít zástupci Německa.

Tento způsob přípravy mírových smluv pochopitelně posiloval u všech poražených pocit ukřivděnosti a počáteční nejasnost celkové koncepce konference nahrávala stále se zostrujícím konfrontačnímu prostředí, rozdělenému na vítěze a poražené. Z hlediska Německem napadených národů pochopitelná atmosféra nebyla příznivá uskutečnění proklamovaných ideálů rovnosti všech v přístupu k jednání a všeobecně převládá názor, že se zločincem se přece musí jednat jinak než s obětí.

Komplikovanost problémů, které konference musela řešit, byla násobena stavem tehdejší poválečné Evropy. Vynořovala se řada urgentních problémů: ať už to byla ozbrojená střetnutí ve sporných územích nebo vnitřní revoluce, které musely řešit hlavy rozhodujících států. Konference tak vedle své hlavní úlohy – formulování textu mírových smluv – hrála i úlohu jakési exekutivy Evropy i Asie a její práce byla zmatená a pomalá.

Rozhodnutí Spojenců týkající se Německa bylo kompromisem mezi wilsonovským idealismem, francouzskou touhou Německo co nejvíce oslabit a britskou snahou zabránit přílišnému posílení francouzských pozic. Návrh textu mírové smlouvy byl vypracován koncem dubna 1919 a 7. května předán německé delegaci ve Versailles, v hotelu Trianon-Palace. Úvodní projev pronesl Clémenceau. Obsah podrobného návrhu v rozsahu několika set stran šokoval celou německou delegaci, vedenou ministrem zahraničí nyní už republikánské vlády hrabětem U. von Brockdorff-Rantzauem (vystřídal posledního ministra zahraničí z dob císařství Solfa ve funkci 28. 12. 1918). Podobné pocity sdílelo i veřejné mínění v Německu. Návrh byl považován za výraz snahy nejen Německo potrestat, ale srazit ho na kolena a ponižit. Naděje na spravedlivý mír, proklamovaný v původních Wilsonových čtrnácti bodech, se nesplnily. Podle německého názoru neodpovídalo jeho znění ani „opraveným“ a dohodovými Spojenci před zahájením konference přijatým principům míru. Varování Lloyd George z 25. března 1919 v memorandu z Fontainebleau před možnými negativními ekonomickými důsledky tvrdého míru („nemůžeme Německo zmrzačit a přitom očekávat, že bude

platit“ (reparace – pozn. D. M.), resp. před nebezpečím bolševizace pokrojeného a trvale odzbrojeného Německa,³ nebylo podle nich vyslyšeno.

Rozsah území, které mělo být odstoupeno, přesahoval jejich nejpesimističtější očekávání. Spojenci žádali nejen odevzdání Alsaska-Lotrinska Francii, se kterým se Němci byli ochotni smířit, stejně tak jako se ztrátou Poznaňska ve prospěch obnoveného polského státu. Požadovali ale i odstoupení celého Horního Slezska a téměř celého Západního Pruska Polsku, což by znamenalo mj. úplné přerušení spojení s Východním Pruskem a ztrátu důležitých přístavů Gdaňska (Danzig) a Klajpedy (Memmelu).

V atmosféře vypjatého nacionalismu se jevil faktický kompromis, který pod tlakem Británie zmenšil rozsah původně Francií pro Polsko požadovaných území,⁴ jako neuspokojivý. Přijmout tyto „neúměrné a nespravedlivé“ podmínky nebyla ochotna ani německá vláda, vedená sociálním demokratem Ph. Scheidemannem, který proti nim v Národním shromáždění vášnivě protestoval. V jeho projevu zazněl známý výrok o „ruce, která by musela uschnout, pokud by na sebe a na nás vzala tato pouta“.⁵ Oficiální stanovisko vlády označilo návrh za „úplně hospodářské zničení Německa“.⁶

Podobně odmítavě se vyjádřil v projevu při převzetí návrhu textu smlouvy i ministr zahraničí, který označil za nepřijatelný samotný princip potrestání

³ Text memoranda publikován v pamětech Lloyd George (The Truth about the Peace Treaties, London 1938, Bd. I, s. 404–416. Memorandum je považováno za jeden z dokladů tzv. raného britského appeasementu: srov. např. G. Niedhart, Multipolares Gleichgewicht und weltwirtschaftliche Verflechtung: Deutschland in der britischen Appeasement-Politik 1919–1933. In: M. Stürmer (Hrsg.), Die Weimarer Republik. Belagerte Civitas, Königstein 1985², s. 113–130. Niedhart cituje na jiném místě další slova Lloyd George, že „je třeba učinit vše možné, co by pomohlo německému národu opět na nohy“ (Internationale Beziehungen... s. 37).

⁴ Podobně i polští zástupci na mírové konferenci v Paříži (zejména Roman Dmowski) nebyli spokojeni se stanovením hranic obnoveného nezávislého polského státu „zahrnujícího obyvatelstvo nesporně polské národnosti... a s přístupem k moři“, jak zněl hlavní princip Wilsona i Lloyd George. Jen Clémenceau podporoval polské požadavky na příznivější průběh hranice bývalého pruského záboru Polska, např. včetně celého Východního Pruska. Dmowského memorandum s těmito požadavky vlastně vyprovokovalo Lloyd George k odporu vyjádřenému v memorandu z Fontainebleau 25. března 1919, kde vyjádřil názor, že začlenění 2 milionů Němců do polského státu by „dříve či později vedlo k nové válce ve východní Evropě“, a k rozhodnutí o plebiscitu v jižních částech Východního Pruska a části Západního Pruska (Olštyn, Kwidzín – německy Allenstein, Marienwerder) a vyčlenění Gdaňska jako svobodného města. Srov. Jerzy Krasuski, Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919–1945, Poznań 200, s. 43–45.

⁵ „Welche Hand müßte nicht verdorren, die sich und uns in diese Fessel legt!“ – cituje podle protokolu Národního shromáždění H. Möller, Weimar. Die unvollendete Demokratie, München 1987, s. 134.

⁶ P. Krüger, Versailles. Deutsche Außenpolitik zwischen Revisionismus und Friedenssicherung, München 1986, s. 11.

poražených vítězi a navrhl jednání komisí expertů o hlavních bodech smlouvy - především o povinnosti Německa odškodnit Spojence za válečné škody - a varoval před úplným hospodářským zhroutilím Německa v případě přijetí navržených ustanovení. Jeho konfrontační projev vzbudil na jedné straně kritiku spojeneckých politiků (aby zdůraznil své pohrdání Spojenci, zůstal Brockdorff-Rantzau při svém projevu sedět), na druhé straně nadšení německých nacionalistů doma.

Přesto bylo rozhořčení nacionalistických a konzervativních kruhů po podpisu smlouvy použito k přizívání už od podpisu příměří kolující legendy o „dýce v zádech německé armády“, spojené i s odporem proti tezi Spojenců o jediné vině Německa na rozpoutání války, formulované v předloženém návrhu textu. Obě tvrzení („dýka“ i „lež o válečné vině“)⁷ byla v následujících letech zideologizována a stala se součástí propagandy ultranacionalistické pravice. Zvláště legenda o „dýce“ byla používána k agitaci proti republikánské vládě, a to zejména proti sociálním demokratům a Centru. K jejímu šíření přispěl vedle „hlavního autora“ Ludendorffa i Hindenburg, který musel v červnu 1919 (po zrušení generálního štábu mírovou smlouvou) opustit funkci posledního šéfa OHL. Z protokolu jeho výslechu před vyšetřovacím výborem říšského sněmu vyplývá, že sdílel názor o rozhodujícímu podílu domácího zázemí na válečné porážce („rozkladu armády a loďstva“) a rozšířil informaci o výroku „jednoho nejmenovaného anglického generála“, že „německá armáda byla bodnuta ze zadu“.⁸

Po převzetí návrhu textu zůstala německá delegace izolovaná a uzavřená v hotelu ve Versailles (delegace poražených států byly ubytované mimo Paříž). V krátké lhůtě měla vypracovat písemné připomínky k textu smlouvy. Členy šestičlenné delegace byli vedle politiků i zástupci hospodářských a bankovních kruhů (bankéř Carl Melchior), písemné připomínky vypracovávala řada komisí expertů na finanční, ekonomické a právní otázky, komunikující s ještě početnějšími skupinami znalců kolem Úřadu pro otázky míru zřízeném v Berlíně. Většina podrobně vypracovaných písemných námitek se týkala hospodářských, finančních a reparačních otázek. Celá delegace pak zahltla Spojence řadou nót k jednotlivým otázkám, na prvním

⁷ U. Heinemann, Die verdrängte Niederlage. Politische Öffentlichkeit und Kriegsschuldfrage in der Weimarer Republik, Göttingen 1983; týž, Die Last der Vergangenheit. Zur politischen Bedeutung der Kriegsschuld- und Dolchstoßdiskussion. In: K. D. Bracher, M. Funke, H.-A. Jacobsen (Hrsg.), Die Weimarer Republik 1918–1933. Politik, Wirtschaft, Gesellschaft, Bonn 1988², s. 370–386.

⁸ E. R. Huber, Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789, Bd. 7, Stuttgart 1984, s. 37; H. Michaelis, E. Schraepfer (Hrsg.), Ursachen und Folgen. Vom deutschen Zusammenbruch 1918 und 1945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der Gegenwart, Bd. 4, Berlin o. J., s. 7 ad.

místě však zpochybňovala princip jediné viny Německa na válce jako základu reparačních povinností a odvolávala se na Lansingovu nótu z listopadu 1918. Německé námitky obsahovaly i požadavek rovnoprávného postavení Německa ve Společnosti národů (jejímž členy podle Spojenců neměly zatím poražené státy být) a požadavek garancí, že Němci v Rakousku a Čechách budou moci sami rozhodnout o svém budoucím osudu.⁹

Výměna německých protestních nót a spojeneckých odpovědí na ně se vyhrtila v jakousi „válku nót“ a výsledné korekce textu byly minimální. Celá „válka“ vyvrcholila ultimátem Spojenců ze 16. června 1919 s lhůtou 7 dnů pro podepsání mírové smlouvy. Německé protinávrhy byly akceptovány jen v případě Horního Slezska, kde byl připuštěn alespoň plebisčit, naopak nejvíce diskutovaná klauzule o jediné vině Německa na válce byla ještě zostřena. Nepodařilo se zpochybnit základní koncepci míru, vycházející z teze, že Německo válku zavinilo a proto za ni také musí zaplatit – doslova i v přeneseném slova smyslu.¹⁰ Tento výsledek vedl německou delegaci k závěru, že navrhovanou smlouvu nelze podepsat – bezvýhodnost si tuace prezentoval Brockdorff-Rantzau těsně před svou smrtí, když prohlásil: „zničili mi všechno – vlastně jsem zemřel již ve Versailles“.¹¹ Shodovali se s ním i ostatní členové delegace (Otto Landsberg, Johann Giesberts, Carl Melchior a Walther Schücking), kteří v pamětním spise ze 17. června označili podmínky míru za „neúnosné, nespšitelné, protiprávní a nespravedlivé“.¹²

Vládní krize, která po spojeneckém ultimátu následovala, byla násobena širší vnitropolitickou „sociálně-politickou“ krizí, spojenou s reakcí německé veřejnosti na prohranou válku, zhroutení monarchie, bídu a hlad, provázené po oznámení podmínek smlouvy i nejistotou vyhlídek do budoucnosti.¹³ Na zasedání kabinetu 18. a 19. června bylo rozhodnuto smlouvu nepodepsat a následujícího dne Scheidemann odstoupil. Národní shromáždění pak 22. června odhlasovalo 237 hlasy proti 138 souhlas s podpisem.¹⁴ Zapůsobila

⁹ J. Hiden, Germany and Europe 1919–1939, London, New York 1977, s. 14.

¹⁰ P. Krüger zastává názor, že dokonce provokativní formulace německých nót jen utvrdily Spojence v dodržení této koncepce (Versailles.... s. 28–29; týž, Deutschland und die Reparationen 1918/19. Stuttgart 1973).

¹¹ L. Haupts, Ulrich Graf von Brockdorff-Rantzau, Göttingen 1984, s. 102.

¹² Akten der Reichskanzlei. Weimarer Republik. (Dále jen ARK) Das Kabinett Scheidemann.

¹³ H. Schulze, Weimar. Deutschland 1917–1933, Berlin 1982, s. 475.

¹⁴ E. Heilfron (Hrsg.), Die deutsche Nationalversammlung im Jahre 1919 in ihre Arbeit für den

Aufbau des neuen deutschen Volksstaates. Bd. 4, Berlin 1920, s. 2646.

místě však zpochybňovala princip jediné viny Německa na válce jako základu reparačních povinností a odvolávala se na Lansingovu nótu z listopadu 1918. Německé námitky obsahovaly i požadavek rovnoprávného postavení Německa ve Společnosti národů (jejímž členy podle Spojenců neměly zatím poražené státy být) a požadavek garancí, že Němci v Rakousku a Čechách budou moci sami rozhodnout o svém budoucím osudu.⁹

Výměna německých protestních nót a spojeneckých odpovědí na ně se vyhrtila v jakousi „válku nót“ a výsledné korekce textu byly minimální. Celá „válka“ vyvrcholila ultimátem Spojenců ze 16. června 1919 s lhůtou 7 dnů pro podepsání mírové smlouvy. Německé protinávrhy byly akceptovány jen v případě Horního Slezska, kde byl připuštěn alespoň plebisčit, naopak nejvíce diskutovaná klauzule o jediné vině Německa na válce byla ještě zostřena. Nepodařilo se zpochybnit základní koncepci míru, vycházející z teze, že Německo válku zavinilo a proto za ni také musí zaplatit – doslova i v přeneseném slova smyslu.¹⁰ Tento výsledek vedl německou delegaci k závěru, že navrhovanou smlouvu nelze podepsat – bezvýhodnost si tuace prezentoval Brockdorff-Rantzau těsně před svou smrtí, když prohlásil: „zničili mi všechno – vlastně jsem zemřel již ve Versailles“.¹¹ Shodovali se s ním i ostatní členové delegace (Otto Landsberg, Johann Giesberts, Carl Melchior a Walther Schücking), kteří v pamětním spise ze 17. června označili podmínky míru za „neúnosné, nespšitelné, protiprávní a nespravedlivé“.¹²

Vládní krize, která po spojeneckém ultimátu následovala, byla násobena širší vnitropolitickou „sociálně-politickou“ krizí, spojenou s reakcí německé veřejnosti na prohranou válku, zhroutení monarchie, bídu a hlad, provázené po oznámení podmínek smlouvy i nejistotou vyhlídek do budoucnosti.¹³ Na zasedání kabinetu 18. a 19. června bylo rozhodnuto smlouvu nepodepsat a následujícího dne Scheidemann odstoupil. Národní shromáždění pak 22. června odhlasovalo 237 hlasy proti 138 souhlas s podpisem.¹⁴ Zapůsobila

⁹ J. Hiden, Germany and Europe 1919–1939, London, New York 1977, s. 14.

¹⁰ P. Krüger zastává názor, že dokonce provokativní formulace německých nót jen utvrdily Spojence v dodržení této koncepce (Versailles.... s. 28–29; týž, Deutschland und die Reparationen 1918/19. Stuttgart 1973).

¹¹ L. Haupts, Ulrich Graf von Brockdorff-Rantzau, Göttingen 1984, s. 102.

¹² Akten der Reichskanzlei. Weimarer Republik. (Dále jen ARK) Das Kabinett Scheidemann.

¹³ H. Schulze, Weimar. Deutschland 1917–1933, Berlin 1982, s. 475.

¹⁴ E. Heilfron (Hrsg.), Die deutsche Nationalversammlung im Jahre 1919 in ihre Arbeit für den

Aufbau des neuen deutschen Volksstaates. Bd. 4, Berlin 1920, s. 2646.

la reálná hrozba obnovení válečných operací a blokády Spojenci, která by znamenala jistou katastrofu. Hindenburg za velení armády potvrdil, že vojenský odpor by byl vzhledem k vyčerpání německých sil bez vyhlídek.¹⁵ K podpisu mírové smlouvy tedy přijela delegace nové vlády (SPD a Centra bez zástupců DDP, kteří patřili k nejradikálnějším odpůrcům smlouvy) v čele s říšským kancléřem, sociálním demokratem Gustavem Bauerem a 28. června 1919 ji podepsali nový ministr zahraničí Hermann Müller ze sociální demokracie a ministr (dopravy) Johannes Bell ze strany Centrum. Podpis byl provázen opatrně formulovaným ústním protestem proti nespravedlivým podmínkám míru, kde byl znovu zmíněn nesouhlas s tezí o vině Německa na válce.¹⁶ Současně se kabinet usnesl, že sice bude „smlouvu loajálně provádět“, nicméně bude zároveň „usilovat o její revizi“.¹⁷

I když cesta k faktické revizi (zrušení některých článků smlouvy) byla ještě dlouhá, záhy se ukázalo, že vřele plnit ustanovení smlouvy do písmene nechyběla od počátku, zvláště u ustanovení dotýkajících se „německé cti“, a to nejen v Německu samotném. Tak princip potrestání válečných zločinců, který Spojenci do smlouvy vtělili, nebyl proveden. Lloyd George ustoupil od vydání 900 německých válečných zločinců za příslíb německé vlády, že budou potrestáni německými soudy, což se většinou nestalo. Nizozemskou vládou nebyl ke stáhnutí vydán ani bývalý císař Vilém II.¹⁸

¹⁵ Hindenburg sice potvrdil bezradnost případného vojenského odporu, dával ale přednost „čestné porážce před potupným mírem“, což se shodovalo i s názory Brockdorffa-Rantzaua a Scheidemanna. O.-E. Schüdekopff, Heer und Republik. Quellen zur Politik der Reichswehrführung 1918 bis 1933, Hannover, Frankfurt 1955, s. 94.

¹⁶ P. Grupp, Vom Waffenstillstand zum Versailler Vertrag. Die aussenpolitischen und friedenspolitischen Zielvorstellungen der deutschen Reichsführung. In: K. D. Bracher u.a., Die Weimarer Republik... s. 288–289. Autor zde zmiňuje i nedůslednost pokusů vládních kruhů své popírání viny Německa doložit dokumenty, mj. pověření K. Kautského k vydání edice dokumentů zahraniční politiky císařského Německa, korigované pak ze strany Zahraničního úřadu, nebo návrhy Brockdorffa-Rantzaua na ustavení zvláštního soudu k přezkoumání viny na válce, či iniciativy Hugo Preuße vedoucí k ustavení parlamentní vyšetřovací komise k těmto otázkám. Výsledkem těchto snah vyvrátit německou vinu bylo několik edic dokumentů (Die Deutschen Dokumente zum Kriegausbruch, hrsg. v. K. Kautsky, M. Graf v. Montgelas, W. Schücking, Charlottenburg 1919; Die Grosse Politik der Europäischen Kabinete, 1871–1914, hrsg. v. J. Lepsius u.a., Bd. I–40, Berlin 1922–1927), které se staly předmětem ostrých kontrolverzí – stroj. pozn. 1, kap. I.

¹⁷ ARK, Das Kabinett Bauer, bearb. von A. Golecki, Boppard 1980, s. 26.

¹⁸ H. Mommsen, Aufstieg und Untergang... s. 106.

2. Versailleská mírová smlouva

Mírová smlouva s Německem tak představovala kompromis mezi Spojenci, nikoliv mezi Spojenci a Německem. Její ustanovení se týkala několika okruhů otázek: 1. válečných reparací a hospodářských omezení, 2. teritoriálních změn, tj. odstoupení území a stanovení nových hranic, 3. osudu německých kolonií a 4. odzbrojení. Po překonání francouzského odporu byl prosazen i Wilsonův požadavek zakotvit plánovanou mezinárodní organizaci přímo v textu mírových smluv, takže součástí této i dalších mírových smluv z pařížské konference se stal i text Statutu (Úmluvy) Společnosti národů.

Reparace: V otázce rozsahu náhrad válečných škod způsobených Německem byla stanoviska jednotlivých velmocí v ostrém rozporu. Nakonec se dohodly na tom, že právní podklad povinnosti Německa zaplatit válečné reparace má být vtělen do textu mírové smlouvy zvláštním článkem. Stalo se tak článkem 231, který označoval Německo za jediného viníka války, i když se v jeho textu termín „vina“ neobjevil: „Vlády spojené a sdružené prohlašují, a Německo uznává, že Německo a jeho spojenci jsou jako původci odpovědní za všechny ztráty a škody, jež utrpěly vlády spojené a sdružené a jejich státní příslušníci následkem války, vnučené jim napadením od Německa a jeho spojenců.“¹⁹ O reparacích se hovořilo i v preambuli smlouvy a v článku 7 a v dalších člancích, stanovujících sankce za neplnění podmínek mírové smlouvy.

Některá reparační ustanovení byla prejudikována už před zahájením mírové konference v jednáních o příměří. Podle tzv. trevirských dohod (z 13. prosince 1918 a 16. ledna 1919) byly blokovány veškeré zásoby zlata Říšské banky a zahraniční cenné papíry a majetek v Německu. Při posledním prodloužení příměří 16. února 1919 bylo dosaženo příslibu Spojenců, že ukončí hospodářskou blokádu Německa a umožní nutné dodávky surovin a potravin. Blokáda pak byla definitivně ukončena podpisem mírové smlouvy.

Podobně jako po uzavření příměří se i na mírové konferenci dále diskutovalo o tom, zda má Německo zaplatit reparace v rozsahu naznačeném Lansingovou notou (tj. majetkové škody, které vznikly i civilnímu obyvatelstvu Francie a Belgie německou agresí na zemi, moři i ze vzduchu), či zda se mají z prostředků reparací hradit i např. penze válečných vdov a sirotků nebo v nejextrémnějším výkladu, zda má Německo uhradit i válečné výdaje

¹⁹ Spírka zákonů a nařízení státu československého, roč. 1921, částka 53, č. 217 (Versailleská smlouva), s. 728–729.

Dohody. Tento nárok byl nakonec přiznan ve shodě s předchozími zmíněnými dohodami Spojenců pouze Belgii, jejíž napadení Německem bylo kvalifikováno jako porušení mezinárodního práva, nikoli však Francii.

V astronomických sumách se pohybovaly i předběžné odhady těchto škod zejména francouzské strany.²⁰ Britové byli ochotnější brát ohled i na ekonomické možnosti toho, co je vlastně Německo schopno splatit, USA samy nenáročovaly podíl na německých reparacích, trvaly však na splacení dlouhých válečných spojenců. V důsledku na konferenci neřešitelných rozporů nebyla ve smlouvě určena výše požadovaných reparací. Na celkové sumě a způsobu splacení reparací se měla dohodnout Reparační komise, ve které byly zastoupeny velmoci a Belgie, a to do 1. května 1921. V samotné mírové smlouvě byly Německu určeny pouze tzv. věcné reparace, které podobně jako už podmínky příměří stanovily množství válečného materiálu a surovin, především uhlí, ale i chemických a průmyslových výrobků (lokomotiv, celého obchodního loďstva) a dobytka, které muselo Německo odevzdat Spojencům. Okamžitě mělo také zaplatit sumu 20 miliard zlatých marek.

K reparačním ustanovením přistupovala další hospodářská omezení: veškerý německý kapitál v zahraničí podléhal „likvidaci“ vítězných mocností, tj. byl zabaven v jejich prospěch, částka představující jeho hodnotu měla být odeděna od hodnoty požadovaných reparací (ještě nestanovených). Vedle toho muselo Německo poskytnout vítězným státům jednostrannou doložku nejvyšších výhod v obchodním styku a rozsáhlé kontingenty pro bezcelní dovoz různých druhů zboží do Německa. Tato opatření omezující svobodu německého zahraničního obchodu měla platit pět let.

Hranice: Původní francouzské požadavky co největšího teritoriálního okleštění Německa, k němuž patřilo vedle navrácení Alsaska-Lotrinska i připojení Sárska a podpora pokusu o vytvoření separátního rýnského státu (rýnská republika byla vyhlášena v Kolíně n. Rýnem v listopadu 1918),²¹ byly na zásah Lloyda Georgea i Wilsona zmírněny za cenu slibu dodatečné vojenské garance Británie a USA Francii v případě německého útoku. Míro-

²⁰ Podrobněji k problematice reparací srov. kap. III/1.

²¹ Pokusů o osamostatnění Porýní, tehdy součásti Pruska, bylo v době, kdy ještě nebylo rozhodnuto o dalších osudech Výmarské republiky, tj. do jara 1919, několik. Jen některé usilovaly o ustavení separátního státu blízkého Francii, většinou šlo o snahy dosáhnout samostatnější pozice Porýní uvnitř německého státu (Svobodný stát západního Německa, tj. z britské i francouzské okupační zóny Porýní) – k účasti politiků katolického Centra a tehdejšího starosty Kolína n. Rýnem Konrada Adenauera na těchto autonomistických snahách srov.: H.-P. Schwarz, Adenauer. Der Aufstieg, 1876–1952, Stuttgart 1986², s. 204–229.

vou smlouvou tedy byly západní hranice Německa stanoveny bez Alsaska-Lotrinska, znovu přičleněného k Francii. Pro zvýšení francouzské bezpečnosti byl levý břeh Rýna okupován spojeneckými vojsky po dobu 15 let, a to včetně měst s důležitými mosty přes Rýn – Mohuče, Koblenca a Kolína (se stanovením postupného vyklízení jednotlivých zón okupace vždy po pěti letech, pokud bude Německo podmínky plnit). Lhůta mohla být po poskytnutí dostatečných německých záruk i zkrácena. Formálně měla okupace zaručit, že Německo splní reparační povinnosti. Smlouvou byla stanovena i časově neohraničená demilitarizace 50kilometrového pásma na pravém břehu Rýna. Nejdiskutovanější Sársko dostalo autonomní statut a po dobu 15 let mělo být spravováno Mezinárodní komisí Společnosti národů, po stejnou dobu připadly sárské uhelné doly Francii. O dalších osudech Sárska mělo rozhodnout referendum obyvательства, v případě, že dopadne ve prospěch připojení k Německu, mělo mít Německo právo sárské doly znovu odkoupit. Belgiu byly odstoupeny kraje Eupén a Malmedy, v části Šlesvicka s převahou dánského obyvательства se také mělo konat referendum, které posléze rozhodlo o připojení severní části Šlesvicka k Dánsku. Bezpečnost Francie měla být nadto posílena i smlouvou s USA a Velkou Británií o poskytnutí vojenské pomoci v případě útoku Německa – ta sice byla podepsána tenýž den jako mírová smlouva, nevstoupila však v platnost po odmítnutí Senátu USA Versailleskou smlouvou ratifikovat.

Ještě těžší bylo stanovení východních hranic Německa. Francouzi prosazovali řešení, které by zajistilo co největší rozsah obnoveného polského státu s přístupem k moři, Američané preferovali zásadu připojení oblastí k Polsku „s nepochybně polským obyvateľstvem“ a tedy rozsáhlejší uplatnění plebiscitárního principu, Wilson sám byl zastáncem podpory nových států dříve utlačovaných národností. V této situaci se Lloyd George přikláněl spíše k ohledu na zájmy Německa, především z toho důvodu, že se obával přílišného posílení francouzského vlivu v Evropě. Německo proto muselo přímo odstoupit Polsku část Západního Pruska, Pomořansko a Poznaňsko (tzv. polský koridor, oddělující Východní Prusko od „těla“ Německa). V částech Západního a Východního Pruska (Marienwerder a Allenstein – polsky Kwidzyn a Olsztyn) se měl konat plebiscit (dopadl ve prospěch Německa). Sporná oblast Horního Slezska byla řešena po plebiscitu rozdělením mezi oba státy až v roce 1921. Problém Horního Slezska byl komplikován i sporem o průmyslové Těšínsko mezi Polskem a Československem. Námořní přístav Gdansk (Danzig) se stal svobodným městem pod dohledem Společnosti národů, jejíž správě byla podřízena i oblast dalšího přístavu ve Východním Prusku – Klajpedy (Memel), než bude rozhodnuto o jeho dal-

ším osudu (uvažovaném připojení k Litvě). Ve prospěch Československa Německo ztrácelo Hlučínsko.

Situaci na východě mělo stabilizovat i stažení německých jednotek (freikorpsů) z Pobaltí po podpisu mírové smlouvy. Operovaly tam pod velením tamních generálů, zejména generála Rüdiger von Goltze, a zvláště armádní kruhy podporovaly jejich snahy neuposlechnout rozkazu ke stažení, který přišel z Berlína, a nabídnout jejich pomoc Spojencům při intervenci proti ruské bolševické vládě (ta nebyla akceptována). Poslední freikorpsy tak odešly z Pobaltí až koncem roku 1919.²²

Ve versailleské smlouvě byl zakotven i faktický zákaz připojení „zbytku“ Rakouska k Německu, které mezitím Národní shromáždění Německého Rakouska 12. listopadu 1918 proklamovalo a které bylo původně zakotveno i v ústavě Výmarské republiky, přijaté 31. července 1919. Německo postupovalo ovšem opatrně a dvojnásobně a pragmaticky upozorňovalo na obtíže, které se vynořily už při jednáních o připojení Rakouska během války. Konec téměř snahám o uplatnění wilsonovského principu sebeurčení národů, se kterým operovali zvláště Rakušané, učinilo až rozhodnutí Spojenců, kteří si ultimátem vynutili na podzim 1919 změnu příslušného článku německé ústavy.²³

Kolonie: Německu byly odebrány i všechny kolonie a podřízeny systému mandátů Společnosti národů, ve skutečnosti pod vlivem jednotlivých velmocí. Na správu Toga a Kamerunu se podílely Británie a Francie, Německé východní Afriky – Tanganiky Británie a Rwandy-Urundi Belgie, Jihozápadní Afriky Jižní Afrika, pacifické ostrovy se staly zčásti mandátním územím britských dominií Austrálie a Nového Zélandu, Mariany, Karoliny a Marshallovy ostrovy Japonska.

Odzbrojení: Důležitou součástí smlouvy byla i odzbrojovací opatření. Na jejich co nejrozsáhlejší formulaci měli zájem především představitelé armády a velitel spojeneckých sil maršál F. Foch prosazoval taková ustanovení, která by do budoucnosti zabránila možnosti ozbrojeného útoku Německa na Francii a v tomto směru vyvíjel tlak na politiky. Měl sice zájem, aby byl uzavřen definitivní mír, ale než se tak stane, jednal s německou delegací nadále

²² Otevřela se tak cesta k prvním oficiálním kontaktům republikánské vlády se Sovětským Ruskem, a to jak obchodních, tak vojenských. Na počátku stála dohoda o výměně válečných zajatců, podepsaná 1. dubna 1920. Srov.: J. Hiden, *Germany ...*, s. 18 ad. Dokumenty k rozporům mezi OHL, resp. velením freikorpsů, provádějícím vlastní mocenskou politiku, a zpočátku dezorientovanou a nezasahující vládou srov.: Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945, Serie A: 1918–1925, Bd. I, II, bearb. von P. Grupp, Göttingen 1982, 1984 („Baltische Staaten“).

²³ Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945, Serie A: 1918–1925, Bd. I, II („Österreich“).

o prodlužování příměří. Během těchto jednání došlo k uzavření několika smluv, které předznamenávaly pozdější mírové podmínky jak reparačí, tak odzbrojení Německa. Foch prosazoval omezení velikosti německé armády, nicméně byl proti dobrovolnické armádě s dlouhou službou. Protože jak Clemenceau, tak Lloyd George byli zásadně proti všeobecné branné povinnosti v Německu, byla versailleskou mírovou smlouvou Německu nakonec povolena jen dobrovolnická armáda (čili zakázána všeobecná branná povinnost) v rozsahu 100 tisíc mužů pozemního vojska a 15 tisíc mužů námořních sil, dobrovolníci ovšem sloužili 12 let, důstojníci 25 let. Byl rozpuštěn Generální štáb a zakázáno jeho obnovení, Německo nesmělo vlastnit a vyrábět ofenzivní zbraně (velká děla, tanky), letadla, velké válečné lodě a ponorky. Také opevnění hranic nesmělo přesáhnout stanovenou mez, takže některé velké pevnosti měly být pod dohledem Spojenců zničeny. Omezena byla i síla armád jednotlivých zemí, které byly určeny k „udržení klidu a pořádku“ uvnitř Německa i na jeho hranicích na velikost 7 pěších divizí a 3 jízdních divizí. Kontrolovány byly i zásoby munice. Zakázána byla výroba i dovoz bojových plynů a válečného materiálu. Na odzbrojení Německa, které mělo být počátkem všeobecného odzbrojení, dohlížela Mezispojenecká vojenská komise (demilitarizační). Německá armáda tak byla změněna na pouhý obranný prostředek.²⁴

Versailleskou smlouvou ratifikovalo Německo 7. července 1919. Protokoly o ratifikaci mezi Německem a dohodovými Spojenci však byly vyměněny až 10. ledna 1920, protože mezitím se řešil rozsah náhrad za německé válečné loďstvo, jehož větší část Němci sami potopili u Scapa Flow 21. června 1919, a otázka repatriace německých zajatců z Francie. Německé obchodní loďstvo bylo podle versailleské mírové smlouvy rozděleno mezi Spojence. Podílly vycházely ze ztrát utrpených ve válce. Británii připadlo 70 %, Francii a Itálii po 10 %, Japonsku 8 %, USA 2 % a malé části i Řecku, Rumunsku a Portugalsku.²⁵

3. Výmarská ústava

Na návrhu ústavy pracovalo Národní shromáždění do července 1919, významně se na koncipování textu podílel vedle Preuše i sociolog Max

²⁴ M. Salewski, *Entwaffnung und Militärkontrolle in Deutschland 1919–27*, München 1966, s. 30 ad.

²⁵ H. W. V. Temperley, *A History of the Peace Conference of Paris*, Vol. II, London 1920, s. 156 a 347–351.

Weber, v platnost vstoupila 12. srpna 1919. Měla rozsáhlou část o základních právech a svobodách, přímo vzorově demokratickou, volební právo bylo zavedeno všeobecné, rovné a tajné, a to pro muže i ženy nad 20 let, volilo se poměrnou volbou na 4 roky, což se ukázalo jako „nešťastná novinka“ – došlo k roztržiténosti spektra politických stran, výmarské vlády byly slabé, často se měnily koalice. V části o základních právech bylo pamatováno i na sociální práva (ochrana pracovní síly), byl zařazen i „socializační článek“ (čl. 156, podle kterého mohla být zestátněna k socializaci „zralá“ odvětví, a to za odškodnění). Tento článek byl realizován jen omezeně – Socializační komise tak formálně učinila jen v případě uhelného průmyslu, v ostatních odvětvích nebyla socializace provedena důsledně (týkala se částečně jen draselného průmyslu).²⁶ Zvláštním článkem bylo zajištěno právo na soukromé vlastnictví (čl. 153). V ústavě byl i článek, podle kterého mohli pracující zakládat „závodní rady“ na ochranu svých zájmů (čl. 163) – jejich vliv však byl po roce 1920 mizivý.²⁷ Právo na osmihodinovou pracovní dobu v ústavě zakotveno nebylo, jen v dohodě ZAG (Stinnes-Legien) z listopadu 1918.²⁸

Struktura politického systému republiky – která si ponechala název Deutsches Reich – byla tvořena říšským sněmem se zákonodárnou pravomocí, říšskou radou (následnickou institucí spolkové rady císařství, tj. zastoupení zemí), ta však měla jen poradní funkci a omezené právo zasahovat do zákonů přijatých sněmem. Prvek přímé demokracie²⁹ byl zachován zakotvením možnosti lidového hlasování (Volksbegehren) a lidového refe-

²⁶ Socializační komisi předsedal K. Kautský. V únoru 1919 navržený zákon o uhlém hospodářství nebyl vyvlastněním v pravém slova smyslu, ale ustavením „společensví“ kontrolovaného státem, vedením dohlí a odběrateli. (H. A. Winkler, *Deutsche Geschichte...*, s. 383–384). Zákon o socializaci a úpravě uhlénoho hospodářství platil v této podobě od 23. 3. 1919. Omezení rozsah této „socializace“ bral v úvahu i případnou negativní reakci Spojenců na tento akt. Byla ustavena ještě 2. socializační komise po událostech v Porúří během Kappova puče, od roku 1921 se o socializaci úplně přestalo jednat. (P. Wulff, *Regierung, Parteien, Wirtschaftsverbände und die Sozialisierung des Kohlenbergbaues 1920–21*. In: H. Mommsen, D. Petzina, B. Weisbrod /Hrsg./ *Industrielles System und politische Entwicklung in der Weimarer Republik*, Düsseldorf 1977, Bd. 2, s. 657).

²⁷ K rozboru ústavy a celému procesu úpravy poměru mezi říší a zeměmi, resp. mezi prvky zastupitelské a přímé demokracie srov.: G. Schulz, *Zwischen Demokratie... Dobový komentář k ústavě*; G. Anschutz, *Die Verfassung des deutschen Reichs vom 11. August 1919*. Ein Kommentar. Berlin 1933¹⁴.

²⁸ K zákonu o závodních radách z 18. 1. 1920 a postupném zvyšování úlohy státu při jednáních o kolektivních smlouvách po roce 1923 srov.: V. Hentschel, *Deutsche Wirtschafts- und Sozialpolitik 1815 bis 1945*, Düsseldorf 1980, s. 52–53.

²⁹ R. Schiffers, *Elemente direkter Demokratie im Weimarer Regierungssystem*, Düsseldorf 1971.

renda (Volksentschied). To se konalo, pokud se v lidovém hlasování vyslovilo 10 % voličů pro jeho vypsání, v něm pak muselo pro příslušný návrh zákona hlasovat 20 % voličů. Výkonnou moc měl říšský prezident volený přímo na 7 let, ten jmenoval a propouštěl říšského kancléře, hlavu vlády. Prezident měl velmi silné postavení dané zvláštními pravomocemi čl. 48 – právo zavést výjimečný stav v případě ohrožení klidu a pořádku, obnovit ho i ozbrojenou mocí, přechodně zrušit základní občanská práva, rozpustit sněm (podle čl. 25) a vydávat nouzová nařízení s platností zákonů (dodatěčné musely být potvrzeny sněmem). Použití těchto mimořádných pravomocí mělo být upraveno zákonem, který nikdy nebyl vydán.³⁰

Vláda měla v čele říšského kancléře, on i ministři podléhali kontrole sněmu, museli mít jeho důvěru, nedůvěra mohla být vyslovena i jednotlivým ministrům. Soudnictví bylo nezávislé, ústavní soud nebyl, jen státní soud – ten ale mohl soudit i prezidenta (což se Ebertovi stalo). Od roku 1922, kdy byl zavražděn Rathenau, fungoval i nově zřízený státní soud na ochranu republiky (soudil násilné činy proti republice a členům vlády).

Znění ústavy ovšem ještě nezaručovalo její praktické uplatnění – byla jen základem demokratického parlamentního systému – a další vývoj ukázal, že tyto základy nebyly nijak pevné, ale spočívaly spíše na písku: republika měla nejen mezi obyvatelstvem, ale i mezi svými politickými představiteli málo přesvědčených republikánů (maximálně to byli republikáni „z rozumu“), u občanů, kteří se s nostalgii ohlíželi zpět k dobám německého císařství před první světovou válkou, neměla dostatečnou prestiž (nebyla „milovaná“) a vůči svým nepřítelům uvnitř státu většinou projevovala slabost a nedůslednost. Neblaze ji předznamenal i krátce před přijetím ústavy podepsaný tvrdý mír.

4. Kappův puč a volby 1920

Vnitřní situací na jaře příštího roku otrásl puč proti republice. Byl to puč armády, i když do čela pučistické vlády postavili vzbouřenci z velení reichswehru úředníka, prezidenta zemědělské komory (Generallandschaft) ve Východním Prusku, Wolfganga Kappa, známého v pravicových kruzích už z dob Německé vlastenecké strany 1917 a favorita DNVP (byl i členem předsednictva strany). Pokus o násilný převrat vyrostl z podhoubí tzv. vlastene-

³⁰ J. Flemming u.a. (Hrsg.), *Die Republik von Weimar*. Bd. 1: *Das politische System*, Düsseldorf 1979, s. 8–9, 13–14.

kých politických i paramilitaristických uskupení, která po pádu monarchie vznikala, a měl i podporu všech konzervativních odpůrců republiky. Pučisté nesměřovali přímo k obnově monarchie – jejich cílem bylo odstranění sociálně demokratické vlády a zavedení autoritářského režimu, který by „rehabilitoval“ postavení reichswehru, říšské armády. Pozadí puče bylo úzce spojeno s prováděním demilitarizačních opatření podle versailleské mírové smlouvy. Omezení stavu armády vyvolalo odpor zvláště vyšších důstojníků – už během první fáze snižování stavu, kdy měl tzv. předběžný republikánský reichswehr na sklonku roku 1919 200 tisíc mužů, přišlo o práci asi 20 tisíc aktivních důstojníků,³¹ přitom armádu čekalo další snižování stavu na předepsaných 100 tisíc mužů, jen termín byl posunut do konce roku 1920. Ty části armády, které nebyly demobilizovány, se staly dobrovolnickými sbory (freikorpsy) – jen část z nich přešla do nové republikánské armády, velká většina fungovala jako ozbrojené oddíly pravavicové opozice. Patřily k nim i freikorpsy umístěné v Berlíně a jeho okolí, kde operovala 2. námořní brigáda vedená kapitány Waldemarem Pabstem a Hermannem Ehrhardtem a gardová kavalerie pod velením plukovníka Wilhelma Reinharda. V řadě oblastí říše měly freikorpsy, mj. i oddíly z Pobaltí (Baltikumkorps), které se od poloviny roku 1919 vracely do Německa, silné pozice a ještě destabilizovaly složitou situaci probíhající demobilizace. Symptomatické pro tuto nejasnou situaci rozpouštěných jednotek byly právě události v Berlíně na jaře 1920. Z freikorpsů zde umístěných byly v létě 1919 vytvořeny čtyři brigády říšské armády, a právě ty se staly jádrem vojenských sil pučistů. Podléhaly nadto velení generála Walthera Lüttwitze, který patřil ke skupině generálů a konzervativních politiků požadujících radikální změnu poměrů v republice.

Bezprostředním podnětem k vojenskému puči byl rozkaz ministra armády Noskeho k rozpouštění 2. námořní brigády v Döberitzu, předměstí Berlína, z konce února 1920. Lüttwitz odmítl tento rozkaz uposlechnout a 10. března

³¹ Ministerstvo říšské armády v čele s G. Noskem zahájilo činnost 1. října 1919 a transformace reichswehru směřovala k zavedení odpovědnosti armádního vojenského velení civilní složce, tedy vládě. Ministři tak podle ústavy podléhali šéfové vojenského velení: za pozemní armádu gen. Walter Reinhardt, podobně i šéf admirality. Posledním šéfem generálního štábu se stal generál Hans von Seeckt (po odstoupení Hindenburga), generální štáb zrušený mírovou smlouvou byl nahrazen úřadem armády (Truppenamt), v jehož čele stál nadále Seeckt – i když už podléhal stejně jako šéfové dalších „úřadů“ veliteli pozemní armády (Seeckt byl tedy podřízeným Reinhardta). V září 1919 byl také penzionován generál Groener. K organizaci republikánské armády: Heeres-verordnungsblatt vom 12. November 1919. Podle K. Nuss, Militär und Wiederaufrüstung in der Weimarer Republik. Zur politischen Rolle und Entwicklung der Reichswehr. Berlin (DDR) 1977, s. 83–84.

poslal vládě ultimátum, kde požadoval nové volby do říšského sněmu, volbu říšského prezidenta, obsazení některých ministerstev a ukončení dalších redukcí armády. Byl za to z armády propuštěn, nebyl však zatčen. Podobné ultimátum poslal vládě i kapitán Ehrhardt. V noci z 12. na 13. března bylo k vynucení těchto požadavků použito vojenských sil – Ehrhardtova brigáda se dala na pochod z Döberitzu do Berlína. Než dorazili do vládní čtvrti, konala se u ministra Noskeho noční porada s velícími generály o případném zásahu armády proti pučistům. Z této porady údajně pochází slavný výrok generála Seeckta o „neutralitě“: „říšská armáda nebude střílet na říšskou armádu“.³² Seeckt nebyl po tomto odmítnutí zasáhnout na ochranu legitimní vlády propuštěn. Od 3 hodin ráno pak zasedala vláda. Po seznámení členů vlády se stanoviskem Seeckta a zřejmě ve zmatku a přeceňujícím nebezpečí hrozcí od pučistů vláda vydala provolání ke generálnímu stavce na obranu proti puči. Provolání neslo podpis říšského prezidenta Eberta, sociálně demokratických členů vlády a Otto Welse jako předsedy MSPD.³³

Ráno 13. března 1920 v 6 hodin zaútočila námořní brigáda Ehrhardt (na ocelových helmách měli hákové kříže) na Berlín. Republikánská armáda v Berlíně, které velel generál Lüttwitz, jehož velení podléhala i Ehrhardtova brigáda, také odmítla poslušnost ministrově armády Noskemu. Vláda projevila slabost a zbabělost a před jednotkami pučistů utekla z Berlína nejdříve do Drážďan, pak do Stuttgartu. Puče se zúčastnil i generál Ludendorff, který se do Německa vrátil ze zahraničí. Pod ochranou vojáků vyhlásil Kapp rozpouštění Národního shromáždění, sesadil říšského prezidenta i říšskou a pruskou vládu a sám se jmenoval novým kancléřem a předsedou pruské vlády. Ministrem armády jmenoval Lüttwitze, který vyhlásil výjimečný stav na celém území říše. V následujících dnech vydal pár proklamací a rozkazů k zatčení a nechal pochodovat jemu věrné oddíly armády Berlínem – všeobecně ale puč byl chaotický, neměl jednotné vedení ani plán.

³² Obvykle je citováno toto znění výroku, kterým generál odpověděl na dotaz Noskeho podle F. v. Rabenau, Seeckt. Aus meinem Leben 1918–1936, Leipzig 1940, s. 221. (Např. H. Möller, Weimar... s. 146). K. Nuss (cit. práce, s. 91) uvádí jiné znění: „za žádných okolností neposkytnu Berlínu podívanou, ve které by jednotky armády proti sobě střílely ostrými patronami!“ z dokumentů Vojenského archivu NDR.

³³ Dodnes panují mezi historiky spory, zda toto provolání, jehož text koncipoval tiskový mluvčí vlády Ulrich Rauscher a které bylo šířeno v situaci, kdy už telegrafické spojení ovládli pučisté, skutečně dorazilo do hlavních průmyslových oblastí. Řada autorů se proto přiklání k názoru, že zastavení práce zejména v Porúří bylo synchronní akcí vyvolanou aktivitou tamní odborové centrály, hlavně Carla Legiena z ADGB.

Pučistická akce a zprávy o ní spolu s výzvou vlády ke generální stávce vyvolala protiakci zleva. Předseda ústředního odborového svazu svobodných odborů (ADGB) Carl Legien³⁴ vyhlásil v poledne 13. března generální stávku v Porúří. Už od rána zastavovaly tisíce horníků práci a situace se začala vedle ní odborů vymykat z rukou. Stávkující v Porúří začali pod vedením KPD vyvířet jednotky tzv. Rudé armády a začaly ozbrojené boje s jednotkami armády podporujícími pučisty. Vláda se distancovala už v Drážďanech od výzvy ke generální stávce, protože řada generálů vázala podporu vláde a Seectem vyhlášenou „neutralitu“ na odvolání generální stávky. Ozbrojený odpor stávkujících pak byl tvrdě potlačen říšskou armádou a policií. Noske využil výjimečného stavu, který platil v Porúří od ledna 1920, kdy byly ozbrojené srážky vyvolány nespokojeností dělníků s projednávaným zákonem o závodních radách. Nutno dodat, že hrozilo i nebezpečí zásahu Dohody, která mohla překročit Rýn z okupované oblasti levého břehu, zvláště když některé boje se odehrávaly i v demilitarizované zóně pravého břehu. Preventivně také na čas okupovaly oddíly Spojenců města Darmstadt, Frankfurt a oblasti u Mohuč. Nepokoje vyvolané levicovými extrémisty zasáhly i Sasko a Durynsko.

Rozhodující pro porážku byly nepochybně dvě skutečnosti: generální stávka, zpočátku vyhlášená řádnou vládou, kterou podporovaly odbory všech politických zabarvení a odmítnutí úřednictva podřídit se nelegální vládě. Traduje se příhoda, jak si Kapp nemohl vyzvednout peníze v Říšské bance potřebné k výplatě žoldu vojákům, protože pokladník podpis „říšský kancléř Kapp“ prostě neuznal za právoplatný! Někteří historici však zpochybňují význam pasivní rezistence úřednictva s poukazem na to, že puč začal v sobotu 13. března, kdy v poledne všechny úřady zavřely. Do poledního rána se situace vyjasnila, tj. ukázalo se, že puč není podporován ani většinou armády a že Kapp a jeho ministři jsou spíše směšné figury.³⁵ Kapp se ocitl v izolaci, vláda s ním odmítla jednat, takže dobrovolně 17. března vyhlásil své odstoupení a utekl do Švédska. Z Berlína odtáhla i brigáda Ehrhardt, uprchl i Lüttwitz a Ludendorff.³⁶

³⁴ Legien byl předsedou tohoto sřechového svazu (Allgemeiner Deutscher Gewerkschaftsbund) do své smrti v roce 1921, po něm nastoupil Theodor Leipart. K úloze Legiena a vývoji odborového hnutí např.: L. Preller, Sozialpolitik in der Weimarer Republik, Düsseldorf 1978 (1. vyd. už 1949), s. 193.

³⁵ H. H. Biegert, Gewerkschaftspolitik in der Phase des Kapp-Lüttwitz-Putsches. In: H. Mommsen, D. Petzina, B. Weisbrod (Hrsg.), Industrielles System und politische Entwicklung in der Weimarer Republik, Düsseldorf 1977 (1. vyd. 1974), s. 194.

³⁶ K průběhu puče a úloze Kappa např.: J. W. Wheeler-Bennet, Die Nemesis der Macht. Die deutsche Armee in der Politik 1918–1945, Düsseldorf 1981 (1. vyd. 1954), Bd. 1, s. 99 ad.

Bouřlivá situace v Porúří pak přispěla k posílení úlohy odborů. Legien dal během puče vláde ultimátum: buď přistoupí na požadavky stávkujících (důslednou socializaci dolů, záruky dodržování 8hod. pracovní doby, větší pravomoci závodním radám, rozpuštění paramilitaristických bojůvek), nebo se do Berlína nevrátí. K ustavení jakési „vlády odborů“ však nedošlo právě kvůli nebezpečné eskalaci nepokojů v Porúří, k následujícím krvavým zásahům pak vláda použila i část freikorpsů, které ještě donedávna podporovaly pučisty. Po porážce puče došlo k jedním říšského komisaře pro Porýní. Vestfálsko Carla Severinga s odboráři v Bielefeldu a 24. března byla uzavřena dohoda mezi odbory, svazy zaměstnavatelů a vládou. Za příslib demobilizace jednotek Rudé armády (některé odhady hovoří až o 100 tisících jejich příslušníků) a odevzdání zbraní dělníky se vláda zavázala odzbrojit i pučisty a potrestat je, důsledně provést socializaci dolů, tj. znovu svolat Sociální komisi a propustit nejvíce nenáviděné členy vlády (předešlým Noskeho). Pod tímto tlakem došlo k přeskupení vlády výmarské koalice – říšským kancléřem se stal na krátkou dobu Hermann Müller za SPD.

Kvůli selhání byl tedy po puči odvolán Noske a následující změny ve velení republikánské armády postavily paradoxně do jejího čela generála Seeckta (místo odvolaného generála Reinhardta), ministrem armády se stal za DDP Otto Geßler. Seeckt prosadil důsledné odpolitizování armády, což byl vlastně návrat do stavu nadřazení vojenské poslušnosti nad demokratické principy, který rozhodně nevedl k tomu, že by se armáda stala oporou republiky. Výjimečné postavení armády jako „státu ve státě“ naopak vyjadřovalo labilitu demokratického režimu.

Důsledky slabé, opožděné a dvojnásobné reakce sociálních demokratů se promítly do poklesu jejich vlivu i vlivu ostatních stran výmarské koalice: Národní shromáždění, zvolené na dva roky, bylo po volbách 6. června 1920 vystřídáno prvním řádným říšským sněmem. Ve volbách získaly hlavně strany na obou pólech spektra v neprospekch jeho středu: USPD (+10 %), poprvé i KPD 2 %, ale i DNVP (+ 4,7 %), NSDAP se voleb neúčastnila. Hlasy pro SPD poklesly o více než 16 %. Byl to konec většinových vlád a výmarská koalice ztratila (navždy) parlamentní většinu. Od té doby převažovaly vlády menšinové, tím více odkázané na ad hoc důvěru sněmu. Do čela vlády jmenoval Ebert 25. června 1920 bádanského politika Konstantina Fehrenbacha (Z) – byla to už vláda bez sociálních demokratů: složena ze zástupců Z, DDP a DVP a dvou nestranických ministrů. Tyto tři občanské strany neměly většinu ve sněmu: DDP 39 křesel, Z a BVP 64 a 21, DVP 65 (189 mandátů ze 450).

Výsledky voleb do říšského sněmu 6. 6. 1920³⁷

	počet mandátů	procenta hlasů
MSPD	102	21,7
USPD	84	17,8
KPD	4	2,0
DDP	39	8,2
Ž	64	13,6
BVP	21	4,1
DVP	65	13,9
DNVP	71	15,0
ostatní strany	0	1,6
celkový počet mandátů	450	

Hospodářská situace Německa byla katastrofální, od inflace a velkého státního dluhu měla pomoci Erzbergerova reforma financí od poloviny roku 1919 do jara 1920 – ta byla radikální, zavedla daň z majetku (Reichsnotopfer) a vysokých příjmů, správu všech daní převzala říše na úkor zemí. Nedotčeny zůstaly (z politických důvodů) vysoké mzdy, inflaci se nepodařilo zastavit, rostly ceny, zadluženost zemí a obcí.³⁸ Vůči Erzbergerovi jako strůjci mírové rezoluce 1917 a signatáře příměří 1918 to jen zvýšilo nenávisť. Musel čelit i obvinění bývalého císařského ministra vnitra

³⁷ Podle H. Möller, Weimar... s. 264–265.

³⁸ Podrobně k dopadům na jednotlivé země, resp. obce: G. Schulz, Zwischen Demokratie und Diktatur: Verfassungspolitik und Reichsreform in der Weimarer Republik, Bd. 1, Berlin 1963, s. 219–222.

Karla Helffericha z korupce, kterého proto zažaloval pro pomluvu. Při návratu od soudu byl postřelen 26. ledna 1920 bývalým důstojníkem a odstoupil – druhému atentátu o rok později 26. srpna 1921 už podlehl.³⁹ Jeho smrt byla počátkem vlny politických vražd, tzv. fémových, za kterými stála formující se extremistická nacionalistická uskupení.

³⁹ Soud sice vyhrál – Helfferich byl odsouzen, morálně a politicky však mělo soudní jednání, při kterém byla některá Helfferichova udání uznána za opodstatněná, zničující dopad na jeho pozici. K osobnosti Erzbergera: K. Epstein, Matthias Erzberger und das Dilemma der deutschen Demokratie, Berlin 1962.

III.

ZAHRAANIČNÍ POLITIKA – MEZI REVIZÍ A PLNĚNÍM PODMÍNEK VERSAILLESKÉ SMLOUVY

I. Válečné reparace a londýnské ultimátum 1921

Situace Fehrenbachova kabinetu nebyla jednoduchá nejen proto, že dosud nejsilnější politická strana sociálních demokratů, která stála v čele dosavadních vlád, byla nucena přenechat vládnutí stranám občanským. Sociálně demokratický žurnalista Friedrich Stampfer to vyjádřil slovy: stáli jsme před volbou, zda námi vybudovaný systém vlády po roce a půl vládnutí nechat rozpadnout, anebo umožnit vládu čistě občanskou.¹ Volba tedy padla na druhou možnost, nicméně sociální demokraté tolerovali tuto vládu, na které se podílela i DVP a jejímž ministrem dopravy se stal bezpartijní odborník na železniční dopravu a poslední generální ubytovatel OHL, penzionovaný generál Groener, „se skřípějícími zuby“.² Nová vláda se musela vyrovnat s tíživými povinnostmi splnění podmínek mírové smlouvy, a to ve třech dosud nevyřešených bodech: reparacích, demilitarizaci a teritoriálním vymezení východní hranice ve sporném Horním Slezsku. Ani v jednom z těchto bodů však nebylo jednoduché dosáhnout shody ani mezi dohodovými Spojenci samotnými, neřkuli mezi Spojenci a Německem.

Německé stanovisko vycházelo z premisy prezentované už na mírové konferenci a ve výhradách při podpisu mírové smlouvy, že základem míru jsou Wilsonovy body a Lansingova nota. Než Reparační komise vypracovala materiál o celkové výši požadovaných reparací, který měla předložit do 1. května 1921, němečtí znalci odhadli hodnotu dosud odevzdaných věcných dodávek, zabraného německého majetku v zahraničí a sumy vydané na financování spojeneckých okupačních jednotek v Porýní na téměř polovinu jimi odhadované celkové sumy. Předpokládali tedy, že zbývající polovina bude zhruba 30 miliard zlatých marek a navrhli i její splácení po dobu tří ceti let. Představy Spojenců v Reparační komisi však byly diametrálně odlišné. Rozdělily ve výši požadovaných reparací plynuły z francouzské definice pojmu „obnova zničených území“ a „náhrada škod civilnímu obyvatelstvu“.

¹ F. Stampfer, *Die vierzehn Jahre der ersten deutschen Republik*, Karlsbad 1936, s. 177.

² H. Schulze, *Weimar: Deutschland 1917–1933*, Berlin 1982, s. 224.

Pod francouzským tlakem byla prosazena široká definice škod civilnímu obyvatelstvu včetně penzí pro vojáky i pro pozůstalé po padlých vojácích. Britské stanovisko bylo sice umírněnější, ale lavírovalo mezi názorem příklánějším se k francouzskému, který vyhovoval tlaku veřejného mínění i v Británii, a ekonomickými experty prosazovaným principem vycházejícím z ekonomické reality a neurčovat celkový dluh, ale pouze dočasná proveditelná řešení. Lloyd George reprezentoval první stanovisko, zatímco druhé britský ekonom J. M. Keynes, tehdy se svými názory osamocen.³ Francouzi také po stažení USA z orgánů a komisí uvádějících ustanovení mírových smluv do reality převzali předsednictví Reparační komise (dalšími členy byla Británie, Itálie, pro otázky německých reparací pak i Belgie). Francie pak využívala i výhody rozhodujícího hlasu při rovnosti hlasování.

Politická rozhodnutí o reparacích však byla výsledkem jednání Nejvyšší spojenecké rady a projednávala se na jí svolávaných mezinárodních konferencích. Už jen počet konferencí, kterých bylo uspořádáno v letech 1920–23 celkem 25, svědčí o komplikovanosti jednání. Na řadě těchto konferencí už se podíleli i zástupci Německa a měli tak možnost se některých jednání přímo účastnit – i když omezeně, protože platila zásada, že jednat se bude až o závěrech, které předem Spojenci odhlasují. Poprvé tak byli pozváni na konferenci do belgického Spa (5.–16. července 1920). Výsledky pokusů ovlivnit jednání pro Německo příznivé byly nevalné: ani Spojenci, ani Němci nezměnili své základní postoje. Spojenci zůstali neústupní a postoj německých politiků, jejich „popudlivost, nacionální patos a přehnaná nedůtklivost“, je v tom jen utvrzoval.⁴ Ve Spa nebylo dosaženo dohody o výši repa-

³ Kniha „Ekonomické důsledky míru“ (Economic Consequences of the Peace) sice vyšla už 1919,

v ní prezentované názory se však neprosadily a Keynes sám, který byl členem britské delegace na pařížské mírové konferenci, posléze na svou funkci rezignoval. Působil v komisi pro finanční a všeobecné hospodářské otázky. P. Krüger, Versailles.... s. 41. Keynes vycházel tehdy z pozice ekonomického liberalizmu a stavěl se jak proti přehnané výši nároků vítězů na náhrady za válečné škody, tak proti celému systému mezinárodního zadlužení jako příčině narušení mezinárodní finanční rovnováhy. Jeho ekonomické argumenty – že export dlužníků, který měl být zdrojem reparací, narazí brzy na „přirozené hranice“ – byly napadnuty zejména mladým francouzským ekonomem Etienneem Mantouxem. Mantoux s Keynesem ostře polemizoval v roce 1944, tedy v době okupace a vykořisťování Francie nacistickým Německem, a to s cílem zlomit odpor Spojenců antihitlerovské koalice proti principu válečných reparací (B. Kent, The Spoils of War..., s. 6). Na Mantouxovu knihu (The Carthaginian Peace, or the Economic Consequences of Mr. Keynes, London 1946), jejíhož vydání se nedožil (padl na frontě v roce 1945), později navazovali další historici, stávilí proti tezi o „kartaginském míru“ tezi spíše „germanofobní“: K vývoji historických výkladů reparací srov. kap. VIII/6.

⁴ P. Krüger, Versailles..., s. 96.

rací, krátce předtím byla uzavřena jen dohoda o procentním rozdělení mezi vítězi: nejvíce mělo připadnout Francii (52 %), pak Británii (22 %), Belgii (8 %) – zbytek měl být rozdělen mezi malé státy.

Odpor Němců proti placení reparací vůbec, a zejména proti článku o německé vině a také zmíněnému článku o vydání válečných zločinců, který byl považován za poškození „německé cti“, se při jednatých konferencí projevoval velmi razantně. Nejvíce Spojence šokovalo vystoupení uhelného magnáta Hugo Stinnesse, striktně odmítajícího reparační dodávky uhlí – jeho projev končil hrozbou, že pokud Spojenci obsadí Porúří, „nedostanou uhlí žádné“. Jeho účinek jen trochu zmírnil německý ministr zahraničí Walter Simons, který se od něj distancoval. Dohoda o reparačních dodávkách uhlí tak nakonec mohla být podepsána jen pod hrozbou vojenských sankcí.⁵

Vyhlídky na dohodu o celkové výši reparací se tak příliš nezlepšily a umírněnější odhady se prosazovaly jen obtížně. Spojenecká konference, která se konala v květnu 1920 v Hythe i jejích poradá v Boulogne v červnu 1920 prezentovala např. výši 269 miliard zlatých marek splatných během 42 let.⁶ To bylo v příkrém rozporu s německou „protinabídkou“, učiněnou před podpisem mírové smlouvy 29. května 1919, kterou Spojenci brali spíše jako provokaci: jednalo se o tzv. 100miliardový návrh, který vypracovali hospodářští experti Carl Melchior a Max Warburg: jejich plán byl konstruován tak, že započítával dosud odvedené věcné hodnoty a konfiskace německého majetku do celkové výše, takže ke splacení mělo zůstat nejdříve 20 miliard (splácených do roku 1926), pak další roční splátky ve výši minimálně 1 miliardy. Tento plán byl však natolik zahlcen formulacemi expozé,

⁵ Stinnes byl přitomen konferenci spolu s W. Rathenauem jako hospodářský znalec. Text projevu: Ursachen und Folgen.... Bd. 4, s. 284–287. Ke Stinnesově úloze: P. Wulf, Hugo Stinnes. Wirtschaft und Politik 1918–1945, Stuttgart 1979. K dohodě o vydání německých válečných zločinců nedošlo, protokol o dodávkách uhlí stanovoval kvóty na půl roku – které také byly z 90 % splněny (Krüger, Versailles.... s. 98). Projednávaly se i další otázky, např. otázka rozdělení Těšínska mezi Polsko a Československo, která byla předána Konferenci velvyslanců. Na žádost Polska také vyšli Spojenci vojensko-diplomatickou misí na pomoc proti Rudé armádě, ohrožující Varšavu v tehdejší rusko-polské válce. K jednání konference např.: Viscount D'Abernon, Ein Botschafter der Zeitwende. Memoiren, Bd. 1, Leipzig o.j., s. 73.

⁶ Až porada ekonomických expertů v Bruselu v prosinci 1920 přinesla doporučení stanovit reálnější sumy, a to vždy na určitou dobu. Tento princip však politická grémia nezvala v potaz. Celkové k vývoji reparační otázky: C. Bergmann, Der Weg der Reparation, Frankfurt 1926; M. Trachtenberg, Reparation in World Politics. France and european economic diplomacy, 1916–1923. New York 1980; D. Moravcová, Hospodářské a politické aspekty německých reparací 1918–1932. In: Acta Economica Pragensia, 2005, roč. 13, č. 3, s. 48–68.

kteří vypracovali politici, že nakonec vzbuzoval dojem „obžaloby a kritiky“, namísto prezentace ústupků.⁷ Názor, že astronomické výše dosahovaly především francouzské návrhy výše reparací, sdílí většina historiků. Jen někteří z nich zpochybňují, že by britské odhady byly nižší.⁸

Konference Nejvyšší spojenecké rady za účasti Francie, Británie, Belgie, Itálie a Japonska v Paříži v lednu 1921 tak prosazovala stále ještě neúnosný požadavek 226 miliard zlatých marek v ročních splátkách od 2 do 6 miliard a ročních odvodů ve výši 12 % výnosu německého vývozu. V této formě byl požadavek předán německé vládě. Kancléř Fehrenbach opět vášnivě protestoval a dal vypracovat protinávrh, který předložil spolu se Simonsem i. března Spojencům v Londýně. Reakce Lloyda George byla ostře odmítavá, požadoval podpis pod spojenecký plán ultimativně. Kancléř odmítl podepsat a německá delegace opustila Londýn. Následovalo uskutečnění výhrůžky a francouzské oddíly okupovaly rýnská přístavní města Düsseldorf, Ruhrort a Duisburg.⁹ Fehrenbach zareagoval podobně jako Scheidemann v době podpisu mírové smlouvy a 4. května odstoupil.

Plán reparačních plateb, který nakonec Spojenci dohodli v Londýně a předali Německu 5. května 1921, vycházel z odhadů Reparační komise a požadoval splacení reparací v celkové výši 132 miliard zlatých marek. Londýnský plán plateb dělil pohledávky na několik skupin, z nichž aktuální byly první dvě ve výši 50 miliard, splatné ve formě ročních úroků (2 miliardy a 26 % hodnoty německého vývozu, což představovalo cca 1 miliardu).¹⁰

⁷ Ke stoliardové německé nabídce takto: P. Krüger, Versailles.... s. 36–38.

⁸ Např. S. A. Schucker (Frankreich und die Weimarer Republik. In: M. Stürmer (Hrsg.), Die Weimarer Republik. Belagerte Civitas.... s. 92), který je i kritický k německému protinávruhu ve výši 100 miliard marek: uvádí, že se ve skutečnosti jednalo jen o 30 mld. „ve formě, která z nich dělala 100 mld.“

⁹ H. Schulze, Weimar.... s. 227–228.

¹⁰ Text londýnského plánu plateb z 5. 5. 1921: Ursachen und Folgen.... Bd. 4, s. 340–344. Podle názoru některých historiků tato suma tvořila cca 7 % tehdejšího HSP a nepřesahovala platební schopnosti Německa. Přesto byly v německém tisku obvyklé expresivní prezentace neúnosnosti spojeneckých požadavků, např. satirický list Simplicissimus otiskl karikaturu Poincarého, jak jedl k snídani německé děti. Podle S. A. Schucker, Frankreich und die Weimarer Republik.... s. 99. Další historici docházejí k ještě nižším odhadům reparační zátěže (rov. pozn. 12). Naopak H. Schulze upozorňuje na opačný názor Keynese, který považoval za neúnosný samotný princip reparací a uvázané roční splátky za přibližně třikrát přesahující možnosti německého hospodářství (J. M. Keynes, Ekonomické důsledky míru..., s. 229). Keynes uvedl při odhadu platební schopnosti Německa: „maximální částkou, již je Německo schopno zaplatit... jsou dvě miliardy liber (tj. cca 40 mld. zlatých marek – pozn. D. M.) ... nevěřím ale, že tolik zaplatit dokáže“ (cit. práce, s. 134).

Londýnský plán byl ovšem ve srovnání s pařížským únosnější a představoval kompromis mezi francouzskými a britskými představami o podobě budoucího míru.

Londýnský plán plateb přesto vyvolal v Německu nový šok: nešlo pouze o jeho ekonomický obsah, ale i o ultimativní formu předání. Pokud by Německo plán nepřijalo do šesti dnů, hrozili Spojenci okupací Porúří. Do hry tak opět vstoupily spíše emoce než ekonomické úvahy o únosnosti plánu. Požadavek splacení první miliardy do srpna 1921 situaci ještě vyhroutil. Jednání o sestavení koalice byla za této situace komplikovaná a Ebert měl velké potíže přesvědčit vůbec nějakého kandidáta, aby převzal funkci říšského kancléře. Nakonec ho našel ve straně Centrum v Josephu Wirthovi, který patřil k levému křídlu ve straně a byl schopen dosáhnout dohody s USPD o tolerování vlády výmarské koalice, která přijme londýnské ultimátum.

Wirth patřil k mladší generaci politiků a byl velkým obdivovatelem Erzbergera. Působil předtím v bádenské vládě jako ministr financí a od března 1920 i jako ministr financí říšské vlády. Také na něj se tedy snesla kritika, které před ním čelil Erzberger. Pravcový tisk ho napadal a označil za „rudého Wirtha“ a politika „plnění“. Tento termín tedy původně vymysleli odpůrci a kritici politiky plnění podmínek versailleské smlouvy. Měl tedy pejorativní nádech a označoval nedostatečně „vlasteneckou“ politiku plnění se „versailleskému diktátu“ – teprve později se stal běžně používaným termínem historické analýzy bez tohoto negativního významu. Politika „plnění“ byla na rozdíl od předchozích konfrontačních forem, které používali němečtí politici do přijetí londýnského ultimáta, vstřícnější k jednání se Spojenci a jejím smyslem bylo prokázat nejvyšší možnou míru snahy uložené povinnosti splnit, ale zároveň prokázat jejich objektivně danou nespůsobilnost. Chtěli přesvědčit (především) Francouze, že přičinou neplnění reparačních ustanovení tedy není zlá vůle Němců, ale prostý fakt, že se splnit nedají.

Problém plnění reparací byl skutečně v tehdejších podmínkách německého hospodářství a při způsobu, jakým bylo plnění Spojenci požadováno, velmi složitý. Především reparace byly požadovány v penězích a vzhledem k inflačnímu znehodnocení německé marky to mělo být v devizách a ve zlatě. Rezervní zásoby deviz a zlata, resp. stříbra německých bank, u kterých si německá vláda pro účely reparačních splátek půjčovala, nebyly neomezené. Vedle toho to vedlo k vydávání stále většího množství papírových marek, tedy ke stupňování inflace. Získání finančních prostředků prostřednictvím zvyšování daňové zátěže bylo politicky neúnosné, jak ukázalo už

ztroskotání Erzbergerovy finanční reformy. Problém byl tedy dvojitý: shromáždění požadovaných sum a jejich transfer do zahraničí. Ten byl ovlivňován i dopravními možnostmi, takže např. splacení první miliardy do srpna 1921 se zpožďovalo, protože byl nízký stav vody na Labi, kudy byly přepravovány ohromné náklady stříbra. Podobně obtížné to bylo se získáním deviz, protože Spojenci nejen odmítali věcné dodávky z obav, že to ohrozí jejich domácí průmysl, ale také brzdili německý vývoz, který jediný mohl být vhodným zdrojem deviz. Další brzdou zvyšování výnosů z exportu byla i doložka nejvyšších výhod, kterou Německo muselo poskytovat vítězným státům v obchodním styku po dobu pěti let po podpisu mírové smlouvy.

Nedostatek deviz řešila německá vláda nákupem na zahraničních devizových trzích a platila čím dál tím vyšším objemem papírových marek, což znovu zvyšovalo domácí inflaci. Rozdíl směnných kurzů ovšem mohl zvyšovat německý export, což opět Spojencům nevyhovovalo. Problém najít řešení, které by na delší dobu vyhovovalo jak Německu, tak Spojencům, byl při daných pevných mantinelech, nastavených Spojenci, skutečně neřešitelný. Uvědomoval si to i Lloyd George, který později uznal, že „Spojenci jednali tak, jako by si mysleli, že je možné změnit zákony ekonomiky nebo je nebrat do úvahy“.¹¹

Jak tíživá byla reparační zátěž pro německé hospodářství, na tom se hospodářští historici dodnes úplně neshodnou. Jedni uvádějí, že ekonomický význam problému reparací v meziválečném období je obecně přeceňován, jeho neřešitelnost byla jen zdánlivá a spočívala spíš v psychologicky motivované neochotě Němců uznat jako právní základ reparací nenáviděný článek 231 o vině na válce, nadto odhadují, že reparace „se pohybovaly v rámci únosného, tvořily totiž nanejvýše 1,7 % HSP.“¹² V menší míře dnes názor, prezentovaný už současníky, že reparace byly hlavní příčinou „bednářské hospodářské situace Německa“ v poválečných letech.¹³ I zastánci prvního názoru („nebyla to tak velká ekonomická zátěž“) však upozorňují na závažnost politického dopadu rozhodnutí o reparacích. Politická rozhodnutí německých vlád se tak řídila méně ekonomickými teoretii a více

¹¹ D. Lloyd George, Die Wahrheit über die Reparationen und Kriegsschulden, Berlin 1932, s. 81; cituje H. Schulze, Weimar..., s. 231.

¹² W. Fischer, Die Wirtschaftspolitik Deutschlands 1918–1945, Lüneburg 1961, s. 21; týž.

Die Weimarer Republik unter den weltwirtschaftlichen Bedingungen der Zwischenkriegszeit. In: H. Mommsen, D. Petzina, B. Weisbrod (Hrsg.), Industrielles System und politische Entwicklung in der Weimarer Republik, Bd. 1, Düsseldorf 1977, s. 47.

¹³ G. Stolper, Deutsche Wirtschaft seit 1830, Tübingen 1964.

úvahami o cestách, jak revidovat v mírových smlouvách stanovenou zátěž. Proto se shodují v tom, že jakkoliv hospodářsky řešitelné otázky dvacátých let byly, nemohly být vytvořeny pro toto řešení nutné politické předpoklady.¹⁴

Samotný reparační problém nebyl ovšem jediný, se kterým se muselo německé hospodářství vypořádat, ale úzce souvisel i s rychlým postupem inflace, vrcholící v roce 1923. K tomu je třeba připočítat vzájemnou souvislost reparačního problému s problémem mezipojeneckých dluhů a neochotu USA řešit oba problémy současně, která vedla ke stupňování snah o co nejtvrdší vymáhání reparací na straně dlužníků, především Francie. Podle svědectví přímého účastníka jednání o reparacích řešilo tento problém od ledna 1920 do ustavení Dawesova výboru v lednu 1924 patnáct mezipojeneckých politických konferencí bez účasti Německa a deset s jeho účastí, nepočítaje výměnu nót, konference znalců a zasedání Reparační komise.¹⁵ Wirthova politika plnění měla oporu i v novém ministru obnoveny Waltheru Rathenauovi z DDP, průmyslníkovi, který patřil k zastáncům co nejrychlejšího způsobu obnovy postramocenných vztahů s Francií. Vyslovil se tak pro přijetí spojeneckých podmínek už na zmíněné červenecové konferenci 1920 ve Spa.¹⁶ Splacení první miliardy reparací do srpna 1921 se podařilo jen za cenu snížení zásob stříbra Říšské banky, částečně i zlatých rezerv (v hodnotě 83 milionů marek) a získáním krátkodobé zahraniční půjčky soukromých bank.¹⁷

Srpen 1921 pak přinesl i pozitivum podepsáním mírové smlouvy s USA (25. 8.). Byl tak ukončen válečný stav, Německo však muselo potvrdit USA všechna práva plynoucí z versailleské mírové smlouvy, aniž za to získalo nějaký příslib, že USA budou podporovat v budoucnosti „německá práva obsažená ve versailleské smlouvě“. Státní tajemník Hughes odmítl nejen bližší specifikaci práv, která budou USA požadovat, ale také převzetí jakýchkoliv povinností nebo příslibů. Jediné, co se ministru zahraničí Friedrichu Rosenovi podařilo získat, bylo americké prohlášení, že touto separátní mírovou smlouvou nevzniknou pro USA žádná další práva, která by přesahovala ta vymezená pro Spojence ve Versailles. Uzavření smlouvy nicméně zlepšilo mezinárodní postavení Německa a stalo se základem

¹⁴ D. Petzina v závěrečném shrnutí diskuse o hospodářském systému: cit. práce, s. 172.

¹⁵ C. Bergmann, Der Weg der Reparation, Frankfurt 1926, s. 403.

¹⁶ Akten der Reichskanzlei, Das Kabinett-Fahrenbach, bearb. von P. Wulf, Boppard am Rhein 1972, Dok. 24, s. 63–65.

¹⁷ E. Laubach, Die Politik der Kabinette Wirth 1921/22, Lübeck, Hamburg 1968, s. 68–69.

pozdějších velmi důležitých normálních hospodářských vztahů. Němci také s povděkem kvitovali, že USA nepožadovaly opakování „versailleského přiznání viny“.¹⁸

2. Vztahy k východním sousedům – Polsku a Československu

Německá zahraniční politika ve vztazích s východními sousedy vždy diferencovala. I když v zásadě na oba státy pohlížela jako na spojence až „vazaly“ Francie, Polsku věnovala mnohem více pozornosti, protože se nikdy nesmířila s versailleským řešením svých východních hranic a jejich revize (tj. navrácení tzv. polského koridoru a Gdaňska a také Horního Slezska) patřila ke stálým ožehavým témat v jednáních se Spojenci. Německo-polské napjaté vztahy tak představovaly po celá dvacátá léta vážný problém, který ovlivňoval celkovou mezinárodně-politickou situaci Německa a hrál hned po reparační otázce a s jejím řešením spojeným vztahem k hlavnímu „rivalovi“ – Francii – významné místo. Podepisoval se na tom jednak velký územní rozsah a hospodářský význam „ztracených“ východních území a celý komplex složitých majetkoprávních otázek spojených se stanovením hranic v bývalém pruském záboru Polska, jednak existence silné německé menšiny a z ní vyplývajících národnostních třenic, které zůstaly zdrojem vzájemného osočování i ve druhé polovině 20. let (podrobněji: kapitoly Dělení Horního Slezska, Locarnská konference, resp. Vstup Německa do Společnosti národů a Youngův plán).

Vztahy k Československu naproti tomu sice nepatřily k preferovaným, nicméně „korektním“.¹⁹ Přispíval k tomu malý zájem jak o nevelké území Hlučínska (Hultschiner Ländchen) bez většího hospodářského významu,

¹⁸ Tamtéž, s. 71–72. USA pak zastávaly názor, že by německé reparace měly být upraveny podle „německé kapacity platit“, jejich zájem se však soustřeďoval na chystanou washingtonskou konferenci o námořním odzbrojení a teritoriálních úpravách v Pacifiku. C. Fink, *The Genoa Conference. European Diplomacy, 1921–1922*, Chapel Hill 1984, s. 17.

¹⁹ K obsahu a interpretaci tohoto termínu např. D. Moravcová, *Československo-německé vztahy 1919–1935 očima německého vyslance v Praze Waltera Kocha*. In: *ČČH 91/1993*, s. 594–611. Základní práce k vývoji politických vztahů F. G. Campbell, *Czechoslovak-German Relations during the Weimar Republic, 1918–1933*, Ann Arbor, Michigan 1969; týž, *Confrontation in Central Europe. Weimar Germany and Czechoslovakia*, Chicago 1975, dále práce M. Alexandra. Řadu souvislostí a poznatků k německo-polským i německo-československým vztahům obsahují i práce J. Dejmků (Československo, jeho sousedé a velmoci..., Praha 2002; týž, *Nezaplněné naděje...*, Praha 2003). Ke starší historiografii československo-německých vztahů srov. D. Moravcová, *Československo, Německo...*, Praha 2001, s. 13–21.

ztracené versailleskou mírovou smlouvou,²⁰ tak existence sice početně silnější (sudeto)německé menšiny, nepředstavující ale bývalé říšsko-německé občany, právě tak jako úzké hospodářské sepětí s Německem a velkorysejší řešení poválečných diplomatických i obchodních styků (upravených už v roce 1920 obchodní smlouvou, ve které přiznala ČSR mj. Německu doložku nejvyšších výhod jako první ze skupiny vítězů).²¹ Nejožehavějším problémem ve vztahu k ČSR tak zůstával po celé meziválečné období problém „anšlusu“ Rakouska, který také stál za nejzávažnějším zhoršením vztahů. Výmarské republiky k ČSR v době pokusu o předložení plánu německo-rakouské celní unie v roce 1931. Druhý v pořadí zůstával teprve později aktivizovaný „sudetoněmecký problém“, který byl z německé strany až do raných 30. let považován za vnitropolitickou záležitost československého státu, a příležitostné stížnosti Němců z ČSR na „čechizaci“ v příhraničních oblastech byly sice registrovány, ale k diplomatickému tlaku se obvykle Výmarský stát uchýlil jen v záležitostech týkajících se říšskoněmeckých občanů. Dozor nad dodržováním práv německých menšin v Polsku a ČSR, zakotvených v tzv. menšinových smlouvách ze září 1919, byl záležitostí Společnosti národů a teprve po vstupu Německa v roce 1926 bylo toto mezinárodní fórum využíváno k tlaku na úpravy procedury menšinových stížností v jejich prospěch – opět většina těchto případů se týkala Polska.²²

Vzájemně chladné vztahy mezi Polskem a ČSR, na kterých se podpíraly spory o Těšínsko a Javorinu nebo existence Malé dohody bez Polska, a v neposlední řadě i problémy rozdílných akcentů politiky vůči Německu, jak se pak projevil v jednáních před locarnskou konferencí 1925, ale i vůči SSSR pak často bránily těmto dvěma francouzským spojencům zaujímat společné stanovisko.²³

²⁰ Takto M. Alexander, *Die Tschechoslowakei und das Deutsche Reich zwischen Versailles und München*. In: A. Suppan, E. Vyslonzil (Hrsg.), *Edvard Beneš und die tschechoslowakische Aussenpolitik 1918–1948*, Frankfurt a.M. 2002, s. 100.

²¹ P. Krüger, *Die Aussenpolitik der Republik von Weimar...*, s. 113. V roce 1921 to učinila i Jugoslávie (Království SHS). K hospodářským motivům „odchylek“ od francouzské politiky při uzavírání smlouvy na Německo v roce 1921 i 1923 srov. mj. E. Kubů, *Německo – zahraniční politické dilema* Edvarda Beneše, Praha, UK 1994.

²² B. Schot, *Nation oder Staat?...* Leiden 1983; M. Alexander, *Die Politik der Weimarer Republik gegenüber den deutschen Minderheiten in Ostmitteleuropa, 1918–1926*. In: týž, *Innenpolitik der Ersten Tschechoslowakischen Republik*, Köln 1990, s. 58–84. Z polské početně produkce např. J. Krasucki, *Tragiczna...* Poznań 2000. K subvencování německé menšiny v Polsku: N. Krekeler, *Revisionsanspruch und geheime Ostpolitik...*, Stuttgart 1973.

²³ Např. v průběhu jednání o garancích východních hranic Německa před Locarnem prosazovaly oba státy své vlastní „životní zájmy“ a jejich vzájemné vztahy tak upadly „do stavu jakési lhostejnosti“.

3. Dělení Horního Slezska

Na podzim 1921 se kabinet musel vypořádat s další vnitropolitickou krizí vyvolanou zahraničněpolitickou otázkou, a to rozhodnutím o dělení Horního Slezska. Výsledky plebiscitu v Horním Slezsku, který se konal 20. března 1921, byly podle počtu odevzdaných hlasů (cca 60 %) pro setrvání území v Německu, 40 % voličů hlasovalo pro jeho předání Polsku. Německé hlasy přitom převažovaly v průmyslových oblastech a městech, polské na venkově. Celkově bylo pro Německo odevzdáno 707 393 hlasů, pro Polsko 479 365 hlasů.²⁴ Požadavku Německa na setrvání oblasti celého Horního Slezska v říši Spojenci nevyhověli a rozhodli se ji rozdělit mezi oba státy sporu. Toto rozhodnutí padlo na konferenci Spojenců počátkem srpna 1921. Záležitost rozdělení Horního Slezska předložil Radě Společnosti národů A. Briand 12. srpna s žádostí o určení demarkační linie hranic. Rada pak ustavila čtyřčlennou komisi (zastoupena byla Belgie, Brazílie, Čína a Španělsko), aby vypracovala předběžný návrh.²⁵ Podle něj měla Polsku připadnout menší východní část, kde se ovšem nacházela většina průmyslu, Německu větší západní převážně zemědělská oblast. Polsku tak připadlo 53 uhelných dolů, zatímco Německu jen 14. Ve skutečnosti samotné znění článku mírové smlouvy zmiňovalo možnost rozdělit Horní Slezsko podle výsledků hlasování v jednotlivých oblastech. Situace byla ovšem komplikována tím, že rozdělení hlasů neumožňovalo jednoduché dělení – na východě a jihovýchodě bylo dosaženo polské většiny, i zde však ve městech většiny německé. Tak např. Katovice-město 22 774 : 3900 ve prospěch Německa, Katowice-venkov 66 119 : 52 892 ve prospěch Polska. Obě strany se také obviňovaly, že se hlasování účastnili voliči, kteří v Horním Slezsku už nebydleli (takový hlasoval 180 000 Němců a 10 000 Poláků).²⁶ Výsledky plebiscitu ještě zhoršily neklidnou situaci v oblasti spravované od ledna 1920 Mezispojenc-

(R. Bräach, Československo a Evropa..., Praha 1996, s. 259). Dále zejména: P. Wandycz, *France and her eastern Allies...*, Minneapolis 1962; týž, *The Twilight...*, Princeton 1988.

²⁴ Srov.: F. G. Campbell, *The Struggle for Upper Silesia*, *Journal of Modern History* 43, No. 3 (September 1970), s. 380. Zatímco Lloyd George viděl v rozdělení sporné oblasti jediné možné řešení, Briand se pokoušel prosadit předání celého Horního Slezska Polsku a odsídkování Německa vážní nabídkou společného antibolshevického bloku. K dělení Horního Slezska dále: P. S. Wandycz, *France and Her Eastern Allies, 1919–1925*, Minneapolis/Minn. 1962, s. 231–237; H. W. V. Temperley, *A History of the Peace Conference...*, Vol. 6, s. 261–265, 617–630.

²⁵ F. S. Northedge, *The League of Nations. Its Life and Times 1920–1946*, Leicester University Press 1988, s. 80.

²⁶ Číselné údaje podle H. Graml, *Europa zwischen den Kriegen*. In: *Deutsche Geschichte seit dem Ersten Weltkrieg*, Bd. 1, Göttingen 1976, s. 283.

kou komisí pro přípravu plebiscitu, vedenou francouzským generálem Henri Le Rondem. Ozbrojené strážky v Horním Slezsku mezi polskými dobrovolníky v čele s Wojciechem Korfantiem a německými freikorpsy, resp. domobranou, vyvrcholily třetím povstáním v květnu 1921. Jak polská strana, tak říšská vláda německá konflikt eskalovaly: Polsko tajnou podporou Korfantiho povstání, během kterého bylo sporné území obsazeno povstalci, říšská a pruská vláda dodávkami zbraní hornoslezské domobraně, které pomáhaly i freikorpsy (Bund Oberland). Povstání tak bylo potlačeno až 28. května a na straně padlých byli i spojenečtí vojáci (např. Italové), jejichž jednotky byly do Horního Slezska přemístěny spolu s francouzskými už v době, kdy musela Varšava čelit postupující Rudé armádě během rusko-polské války.²⁷

Po několikaměsíční práci delimitační komise byla v listopadu 1921 svolána na její doporučení konference do Ženevy, kde měly pod švýcarským předsednictvím jednat oba státy sporu o konvenci o hranicích v Horním Slezsku. Dohoda byla podepsána 13. dubna 1922 a 15. května přijata tzv. hornoslezská konvence. Přestože Němci těžce nesli, že rozdělením území ztratili hospodářsky nejcnější oblasti s doly na uhlí, zinek, stříbro a olovo a hutěmi, dohoda byla ratifikována, takže 22. června 1922 mohly odejít okupační jednotky Spojenců, které se zde nacházely od konce války. Řešení však neutišilo vzdušnou vlnu nacionalistických emocí v obou zemích a v obou částech Slezska vznikly početné národnostní menšiny.²⁸

²⁷ J. Krasuski, *Tragiczna...*, s. 72–74. Jak autor podotýká, velmi to zhoršilo mezinárodní renomé Polska a ke kritice Korfantiho Lloydem Georgem se připojilo i Československo „kvůli svému sporu s Polskem o slezské Těšínsko“.

²⁸ Současně hornoslezské konvence byl i závazek obou států chránit po 15 let práva národnostních menšin: v německé části se týkala 532 tisíc Poláků a v polské části 260 tisíc Němců. Polská část také dostala autonomii s vlastním sněmem v Katovicích. Nicméně spory přetrvávaly v otázce udělování polského občanství, pokud byly propleteny s majetkovými otázkami: podle konvence neměl podléhat německý majetek v Horním Slezsku likvidaci podle čl. 92 versailleské smlouvy, v ostatních částech Polska ale ano, protože Polsko se tohoto obrovského pozemkového majetku nevdalo. V letech 1919–21 sice opustil území bývalého pruského záboru Polska více než 1 milion Němců – „dobrovolně nebo pod tlakem“ –, stále však zůstávalo cca 740 tisíc Němců a vzťahy kvůli majetku zůstávaly napjaté. Dalším problémem byli tzv. optanti: v obou částech rozděleného Horního Slezska mohly osoby německé (resp. polské) národnosti optovat pro státní občanství druhého státu, do určité doby pak museli tito lidé území opustit. Situace se vyhnula v roce 1923, kdy začalo vzájemné vypovídání optantů. Vídeňskou konvencí ze srpna 1924 bylo vypovídání pozastaveno, nicméně záležitost se řešila až do podpisu locarnských dohod, kdy Polsko od dalšího vypovídání optantů upustilo. Podrobně: J. Krasuski, *Tragiczna...*, s. 78–79. Také P. Krüger (*Die Ausseuspaltung...*, s. 135) označuje konvenci za „mnohem velkorysejší (k Německu – pozn. D. M.) v otázkách likvidace německého majetku, minorit a optantů, než byla versailleská smlouva“.

Rozhodnutí Nejvyšší spojenecké rady o dělení Horního Slezska bylo v Německu považováno za nespravedlivé a vedlo k další vládní krizi. Po předání Briandovy noty 20. října 1921 s oznámením předběžného plánu německému velvyslanci v Paříži se část ministrů přiklonila k vyjádření odporu odstoupením kabinetu. Tento postoj zastávali zvláště ministři DDP, ale i části Centra. Wirthův kabinet skutečně podal demisi, do 27. října však musel být vytvořen kabinet nový, aby Německo mohlo vyslat delegáta k notou předepsaným německo-polským jednáním. Wirth byl tedy pověřen sestavením nové vlády bez největších odporů podřízením se rozhodnutí Spojevců. Ukázalo se, že celá demise byla spíše demonstračním gestem, které mělo pomoci kabinetu „zachovat si tvář“.²⁹ Ve druhém Wirthově kabinetu tedy na několik měsíců chyběli ministři DDP a Wirth převzal na krátkou dobu i ministerstvo zahraničí – už v lednu 1922 se však ministrem zahraničí stal Walther Rathenau a kontinuita politiky „plnění“ byla zajištěna.

Zvláště tíživé bylo, že spory o výklad hornoslezského plebiscitu probíhaly v době, kdy musela být splacena první miliarda reparačních plateb (do srpna 1921). Ultimátum Spojevců (londýnské ultimátum z května 1921) hrozící okupační průmyslového Porúří bylo také spojeno nejen s přijetím plánu reparačních plateb, ale i se splněním dalších ustanovení mírové smlouvy. Ta se týkala demilitarizace, tj. snížení stavu armády na mírovou smlouvou určený početní stav 100 tisíc mužů a potrestání válečných zločinců. Spojenci předali už v roce 1920 Německu seznam 895 jmen, ustoupili německým námitkám jen v tom, že mohou být potrestáni říšskými soudy. V této části ultimátum Německo nesplnilo, mezi květnem a červencem 1921 bylo postaveno před říšský soud jen 12 obžalovaných, odsouzeno jich bylo jen 6. Dva z nich byli námořní důstojníci, kteří dostali 4 roky za potopení záchranných člunů německými ponorkami torpedované lodi Spojevců. Hned v lednu 1922 jim pomohli k útěku z vězení členové Organizace Consul – následnické organizace freikorpsu Ehrhardt, známého z Kappova puče.³⁰ I to byl důsledek jen formálního odzbrojování, protože v létě 1921 sice byly freikorpsy rozpuštěny, přezívaly však dále pod jinými názvy jako vlastenecké paramilitární spolky, zvláště v Bavorsku.

Jmenování Rathenaua do funkce ministra zahraničí mělo posílit kurz plnění podmínek mírové smlouvy. Už ve funkci ministra obnovy se ostatně

²⁹ E. Laubach, cit. práce, s. 99–103.

³⁰ H.-A. Winkler, *Deutsche Geschichte...*, s. 418.

v červnu 1921 zasloužil o podpis tzv. wiesbadenské dohody s Francií o určitých formách účasti německého průmyslu na obnově francouzského hospodářství. I takto omezená francouzská vstřícnost však zmizela poté, co se do čela francouzské vlády v listopadu 1921 znovu dostal Poincaré. V lednu 1922 už bylo Německo pozváno Spojenci (zejména Lloydem Georgem) na světovou hospodářskou konferenci do Janova. Po splacení první miliardy reparačí kabinet odmítl notou ze 7. dubna 1922 další splátku ve výši 720 milionů zlatých marek a zdůvodnil to platební neschopností, způsobenou pádem kurzu valut. Nóta byla však z taktických důvodů předána Spojencům až 10. dubna při zahájení janovské konference a byla v ní zmíněna nutnost přezkoumat německé možnosti reparace platit s odvoláním na čl. 234 versailleské smlouvy, který takovou možnost připouštěl.³¹

4. Janov a Rapallo

Přípravné porady Spojevců, kam byli zváni obvykle po dosažení základního konsensu mezi Británií a Francií i zástupci Německa,³² vymezily agenda konference. Schůzka Nejvyšší spojenecké rady v Cannes v lednu 1922 ukázala, že ani Britové nebyli ochotni riskovat dobré vztahy s Francií za úlevy Německu při splácení reparací. Spíše se britský premiér Lloyd George snažil dosáhnout obou cílů prostřednictvím obsáhlejší koncepce hospodářské obnovy Evropy, a to se zapojením Německa a Ruska.³³ Oficiálním cílem konference, na které se sešli v italském Janově 10. dubna 1922 zástupci 29 evropských států, tak zůstala hospodářská obnova Evropy. Otázky německých reparací a válečných dluhů, které komplikovaly vztahy mezi

³¹ E. Laubach, cit. práce, s. 170. C. Fink (*The Genoa Conference. European Diplomacy, 1921–1922*, Chapel Hill 1984, s. 94, uvádí datum 9. dubna, kdy byla německá odpověď předána Reparační komisi, tedy „v předvečer janovské konference“.) Devátým dubnem datuje zahájení konference K. D. Erdmann (*Deutschland, Rapallo und der Westen*. In: *týž. Geschichte, Politik und Pädagogik. Aufsätze und Reden*, Bd. 2, Stuttgart 1986, s. 32). Sešli se totiž nejdříve 9. dubna státy, které na konferenci zvaly, tj. Itálie, Francie, Británie, Belgie a Japonsko, až 10. dubna se konalo první plenární zasedání s účastí Německa.

³² K jednáním o hlavním bodě – předválečných dluzích a náhradě za zahraniční majetek vyvlastněný bolševickou revolucí v Rusku –, resp. o bezpečnostní alianci Francie a Británie přehledně:

D. Moravcová, *Francouzská bezpečnost a přípravy janovské konference*. In: D. Moravcová, P. Bělina, *Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů 1914–1941*, s. 73–76.

³³ G. Niedhardt, *Multipolares Gleichgewicht und weltwirtschaftliche Verflechtung: Deutschland in der britischen Appeasement-Politik 1919–1933*. In: M. Stürmer (Hrsg.), *Die Weimarer Republik. Belagerte Civitas. Königstein 1985 (2. Aufl.)*, s. 119.

dohodovými Spojenci, nebyly do agendy konference zařazeny. Na pořad jednání se však dostaly i otázky evropské bezpečnosti a problém odzbrojení, na přání Francouzů znovu i garanční smlouva mezi Británií a Francií. Na konferenci byli pozváni i Rusové a Němci, fakt, který Rusové přivítali se zadostiučiněním, nadále však pevně rozhodnutí neuznat žádné finanční závazky vůči nenáviděným „západním imperialistům“, a Němci ho brali jako příležitost vymanit omezené zahraniční vztahy z podřízenosti vítězným velmocím a nahradit je rovnoprávnými vztahy se Západem. Německou delegaci vedl říšský kancléř Wirth a ministr zahraničí Rathenau.

Výhlídky na úspěch janovské konference nebyly příliš příznivé. Jak francouzská skepse, tak odmítnutí účasti ze strany USA, ale i panická obava Rusů ze „spiknutí Západu“ omezovaly manévrovací prostor britské politiky. Komplexní řešení tíživých mezinárodních problémů – hospodářských a reparačních na jedné straně a otázek bezpečnosti a politického řádu evropského systému států na straně druhé – bylo za těchto podmínek téměř nemožné. Jedním z důležitých podnětů ke svolání konference byla i německá iniciativa ze sklonku roku 1921, jejímž cílem bylo dosažení moratoria na reparační splátky, na kterou zpočátku Spojenci reagovali vstřícně. Výslovné vyloučení reparací z agendy janovské konference tedy bylo pro Němce nemylým překvapením a předem omezovalo jejich manévrovací prostor.³⁴

Francouzi také dali najevo už na prvním zasedání, že nedopustí, aby se projednávaly nejen otázky řešení mírovými smlouvami a reparace, ale ani otázky odzbrojení. Německá delegace se tedy soustředila na využití úzkého prostoru, který viděla v možnosti zařadit témata jako stabilizace měny a zahraniční půjčka pro reparační účely, resp. diskusi o odstranění jednostranného zvýhodnění Spojenců v obchodním styku.³⁵ Francie, reprezentovaná na konferenci ministrem Louišem Barthouem (Poincaré se odmítl zúčastnit), však použítí této taktiky znemožnila. Barthou zabránil, aby se Německo stalo členem předsednictva konference a vetoval ustavení komise, která měla projednávat se sovětskou delegací politické otázky. Jednání se pak odehrávala v čtyřech komisích, určených pro otázky: i. konsolidace

³⁴ C. Fink, *The Genoa Conference...*, s. 14–18. K problému Wirthovy a Rathenauovy politiky „plnění“ reparačních ustanovení dále: D. Felix, *Walther Rathenau and the Weimar Republic: The Politics of Reparations*, Baltimore 1971; M. Trachtenberg, *Reparation in World Politics*, New York 1980; P. Marks, *The Myth of Reparations*, *Central European History* 17, No. 3 (1978), s. 231–255; P. Krüger, *Das Reparationsproblem der Weimarer Republik in fragwürdiger Sicht*, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 29, Jan. 1981, s. 21–47.

³⁵ C. Laubach, cit. práce, s. 174. Rathenau si toho byl vědom a ani on tedy neočekával, že by z Janova vzešla revize versailleské smlouvy.

evropského míru, 2. finanční, 3. hospodářské a obchodní a 4. dopravní. První komise záhy obešla francouzské veto tím, že ustavila podvýbor pro „ruské otázky“, který projednával zprávu spojeneckých hospodářských expertů, vzešlou z jejich předběžných březnových jednání v Londýně. Členy tohoto „ruského“ podvýboru byli delegáti Británie, Francie, Itálie, Belgie, Sovětského Ruska, Švédska, Polska, Rumunska, Švýcarska a Německa. Poslední z nich se ovšem na žádost Rusů a ve shodě s větrem Francouzů mohlo zúčastnit projednávání zprávy až poté, co bude projednána Spojenci a Ruskem.³⁶

Tento vývoj považovala německá delegace za známku nebezpečné ostrakizace a vytáhla kartu možného navázání zvláštních německo-sovětských vztahů. V tomto směru se mohla opírat o oboustranný zájem na užší hospodářské a také vojenské spolupráci, praktikované velením armád obou zemí – nejdříve bez vědomí, posléze s tichou tolerancí zahraničního úřadu. Ruský zájem o prohloubení rusko-německé obchodní dohody z května 1921 a také o diplomatické uznání Ruska Německem byl signalizován už od sklonku roku 1921. U kancléře a tehdy i ministra zahraničí Wirtha nalezly tyto signály příznivou odezvu. Projevila se i tím, že do funkce vedoucího východního oddělení zahraničního úřadu byl v listopadu 1921 jmenován Ago von Maltzan, známý svými sympatiemi k proruské orientaci německé politiky.³⁷

Rathenau nebyl jednoznačným příznivcem tohoto „východního směru“ německé zahraniční politiky a šlo mu o otevření ruských trhů v souladu s plány Spojenců. Od počátku se také účastnil jednání o ustavení mezinárodního konsorcia (Syndikátu) na obnovu Ruska, svůj vlastní plán Syndikátu předložil v Londýně v listopadu 1921 i Hugo Stinnes.³⁸ Provýhodní smět se však v souvislosti s obtížemi prosazení německých priorit na janovské konferenci aktivizoval. Už před jejím zahájením, v lednu 1922, navštívil na podnět Maltzana Berlín sovětská delegace. Z jednání vyplynulo, že Moskva usiluje o politickou dohodu, která by vytáhla Německo ze společ-

³⁶ K. D. Erdmann, *Deutschland, Rapallo und der Westen...*, s. 40 ad.

³⁷ K vývoji německo-sovětské vojenské spolupráce: H. W. Gatzke, *Ruso-German Military Collaboration During the Weimar Republic*. In: tyž (ed.), *European Diplomacy between Two Wars, 1919–1939*, Chicago 1972, s. 40–72; K tajné výrobě Německu zakázaných zbraní v Rusku: G. Freund, *The Unholy Alliance. Russian-German Relations from the Treaty of Brest-Litovsk to the Treaty of Berlin*, London 1957; Nově z ruských archivů: A. A. Achtamzjan, *Vojennoje sotrudničestvo SSSR i Germanii 1920–1933 gg.* In: Novaja i novejšaja istorija, 1990, s. 3–24; K uloze Maltzana: P. Krüger, *Die Aussenpolitik der Republik von Weimar*, Darmstadt 1985, s. 155 ad.

³⁸ C. Fink, cit. práce, s. 20.

né západní fronty a znemožnila plán Syndikátu. V dubnu proběhlo druhé kolo těchto jednání a také Rathenau byl ochoten na zasedání ministerské rady připustit, že vztahy mezi Německem a Ruskem jsou „de facto i de iure jiné než vztahy ostatních mocností s ním“.³⁹ Sovětská delegace vedená Čičerinem a Litvinovem se pak v Berlíně zastavila na cestě do Janova a během několikanásobného pobytu byla dohodnuta v hrubých rysech bilaterální smlouva. Do textu byla sice zařazena i možnost účasti Německa na mezinárodním konsorciu, ovšem pouze se souhlasem sovětské strany. K podepsání smlouvy ještě v Berlíně, které by zcela jistě zabránilo zahájení janovské konference, Rathenau ochoten nebyl.

Také chladné přijetí německé delegace Lloydem Georgem na janovských jednáních Rathenau pociťoval jako odvrát od předchozí vstřícnosti.⁴⁰ Už 11. dubna prezentoval Lloyd George na zasedání prvního výboru britské memorandum hospodářských znalců, ve kterém se mluvilo i o právu Ruska na reparace podle čl. 116 versailleské smlouvy⁴¹ – memorandum nebylo závazné, ale bylo základem jednání s Ruskem. Toho využil Maltzan z německé delegace a upozornil členy britské delegace, že tato zmínka se dá vykládat jako namířená proti Německu, protože v předchozích německo-ruských jednáních v Berlíně „se Rusové ukázali jako velmi vstřícní ohledně čl. 116“. Zmínil také, že berlínská jednání s Rusy „nebyla uzavřena záměrně, abychom si zachovali volné ruce v Janově“.⁴²

Německé obavy z izolace byly posíleny i tím, že Britové a zástupci dalších Spojenců mezitím jednali s Rusy odděleně. Jednání se odehrávala ve vile Lloyda George,⁴³ zatímco oficiální zasedání výboru bylo odloženo. Zprávy o tom, že na těchto oddělených jednáních došlo k dohodě, a to na

³⁹ K. D. Erdmann, Deutschland, Rapallo..., s. 38 (citace z dopisu Rathenaua Lloydů Georgeovi z 3. 4. 1922).

⁴⁰ Při návštěvě Londýna v prosinci 1921 ujišťoval Lloyd George Rathenaua svou podporou. W. Rathenau, Tagebuch, 1907–1922, hrsg. v. H. Pogge v. Strandmann, Düsseldorf 1967, s. 266–270; D'Abernon, E. V. Viscount, Ein Botschafter der Zeitwende. Memoiren. Bd. I, Leipzig o. J., s. 271.

⁴¹ Znění článku 116: „Spojené a přidružené mocnosti vyhrazují Rusku výslovné právo na všechny náhrady a satisfakce, které spočívají na zásadách této smlouvy.“

⁴² Německé poznámky o událostech, které vedly k podpisu německo-ruské smlouvy v Rapallu: podle Viscount d'Abernon, Ein Botschafter..., Bd. I, s. 329.

⁴³ Vedoucí spojeneckých delegací (britské, francouzské, italské a belgické) byli ubytováni v luxusních vilách v Janově, v ramních hotelích bydlely i hlavní delegace – Britové v hotelu Miramar, Francouzi v hotelu Savoy, Němci v Eden Parku, přímo v Janově bydleli i Japonci a Švýcaři. Ostatní delegace byly ubytovány v okolí Janova – Československo, Rumunsko, Řecko ad. v Rapallu – Rusové v hotelu Imperiale na cestě mezi Rapallem a Santa Margheritou. C. Fink, The Genoa Conference..., s. 144–145.

základě britského memoranda o postupu evropské pomoci Rusku, které sice navrhovalo hluboké zásahy do ruské suverenity, na druhé straně však potvrdzovalo pochybný čl. 116, předal Maltzanovi 14. dubna italský delegát Giannini. Den nato byl Maltzan informován o obsahu jednání i členy ruské delegace, Joffem a Rakowskym, a navrhl jim podporu, pokud poskytnou Německu garance, že nevyužijí čl. 116 a uzavřou obchodní dohodu s doložkou nejvyšších výhod. Rusové souhlasili za podmínky, že dohoda bude širší a bude uzavřena podle návrhu projednávaného už v Berlíně. Zprávy o blížící se britsko-francouzsko-ruské dohodě se v následujících dnech opakovaly (a byly prezentovány i v janovském tisku). To dalo Maltzanovi příležitost rozptýlit poslední námitky Rathenaua proti separátní dohodě s Ruskem. Ve skutečnosti nedošlo na britsko-francouzsko-ruských jednáních k žádné dohodě a není ani jisté, zda se vůbec o čl. 116 mluvilo.⁴⁴

Úloha Maltzana ve finální fázi před podpisem smlouvy je nesporná a všechna líčení dramatických okolností pocházejí z jeho sdělení, např. z memoárů britského velvyslance D'Abernona, kterému je Maltzan vyprávěl pokými zprávami, a tedy považována za spolehlivá.⁴⁵ Podle nich zavolal Čičerin Maltzanovi o půlnoci z 15. na 16. dubna (jinde uvedeno ve 2 ráno) a nabídl mu jednání o ruské-německé obchodní dohodě. Protože 16. dubna byla velikončonní neděle, Maltzan opáčil, že to bude těžké, protože on sám se chystá do kostela a německá delegace má domluvený piknik. Čičerin na to výslovně zmínil, že dohoda bude obsahovat pro Německo doložku nejvyšších výhod a Maltzan tedy projevil ochotu do sídla ruské delegace přijít. O půl třetí ráno se odebral k Rathenauovi, kterého zastihl nervózně přecházejícího v pyžamu po pokojí. Sděлил mu ruskou nabídku a Rathenau chtěl okamžitě informovat Lloyda George s tím, že „teď už se dohodneme“. Maltzan mu to vymluvil s poukazem, že by nebylo čestné taktó zradit Čičerina a pohrozil okamžitou demisí. Teprve poté Rathenau slíbil Rusy navštívit.

V neděli 16. dubna se brzy ráno ozval Joffe a pozval německou delegaci k jednáním na 11 hodin do sídla ruské delegace v blízkém Rapallu. Na Maltzanovo nalhání a po jeho marných pokusech zastihnout někoho z britské

⁴⁴ Názory historiků se liší: K. D. Erdmann se přiklání k tomu, že sice oficiální dokumenty neobsahují ani zmínku o čl. 116, že však není vyloučeno, že byl v diskusi zmíněn. A právě tento dojem měli Němci, když se rozhodli jít do Rapalla (Deutschland, Rapallo..., s. 55). Zcela to popírá např. T. Schieder (Die Probleme des Rapallo-Vertrags. Eine Studie über die deutsch-russischen Beziehungen 1922–1926, Köln 1956, s. 38).

⁴⁵ Podrobně k tomu: E. Laubach, Die Politik..., s. 199–201; podobně K. D. Erdmann, cit. práce, s. 55 ad.

delegace pak Rathenau sovětské pozvání přijal. Jednání se odehrála dopoledne, pak odjela německá delegace na oběd. Během tohoto oběda zastihlo Rathenau telefonické pozvání na odpolední čaj k Lloydovi Georgeovi. Odpolední jednání v Rapallu pak proběhla v atmosféře větší ústupnosti Rusů (zřejmě se o telefonátu dozvěděli). Po úvodních rámcových dohodách s Čičerinem pak odpoledne jednal o podrobnostech smlouvy Maltzan a Gaus z německého zahraničního úřadu s Litvinovem. Sovětsko-německá smlouva o úpravě otázek vzniklých v době války byla podepsána v 7 hodin večer (když mezitím Wirth a Rathenau absolvovali odpolední čaj u Lloydova Georgea). Teprve v 10 večer bylo uzavření smlouvy oznámeno i Britům.⁴⁶

Smlouva měla šest článků: 1. oba státy se v ní vzájemně ujistily, že se vzdají nároků na náhrady válečných škod a válečných výdajů i výdajů spojených s válečnými zajatci, 2. Německo se vzdalo náhrady za znárodněný majetek říše, zemí i soukromých osob v Rusku za předpokladu, že Sovětské Rusko neuspokojí ani podobné nároky třetích států, 3. budou navázány diplomatické a konzulární vztahy, 4. ve vzájemných obchodních a hospodářských vztazích bude platit zásada nejvyšších výhod, 5. budou podporovat vzájemnou hospodářskou spolupráci. V tajných nótách vyměněných mezi Čičerinem a Rathenauem byla i formulace, že se Německo zúčastní případného mezinárodního konsorcia na obnovu Ruska jen se souhlasem sovětské strany, což prakticky znamenalo pohřbení tohoto plánu. Zde se hovořilo i o výhradě nového posouzení odškodnění za znárodněný majetek v Rusku v případě, že Rusko udělá nějaké ústupky Spojencům v této otázce v budoucnosti.⁴⁷

Rapallo znamenalo proražení mezinárodněpolitické izolace zdánlivě pro oba státy – vlastním vítězem však bylo Rusko, které dosáhlo prvního uznání bolševického režimu de iure, eliminovalo společnou hospodářskou akci Západu a získalo větší prostor pro využití technických a vojenských znalostí Němců pro budování Rudé armády. I když se o vojenské spolupráci v textu smlouvy nehovořilo, tvořila velkou část zintenzivněné hospodářské aktivity německých společností v Rusku a ta také byla velmi atraktivní pro Německo jako způsob obcházení mezinárodní vojenské kontroly.

⁴⁶ Podrobně k událostem před podpisem rapalské smlouvy: T. Schieder, *Die Entstehungsgeschichte des Rapallo-Vertrags*. In: *Historische Zeitschrift* 204, 1967; E. Laubach, *Maltzans Aufzeichnungen über die letzten Vorgänge vor dem Abschluss des Rapallo-Vertrages*. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Jg. 22, Nr. 4, 1975, s. 554–579.

⁴⁷ Text smlouvy z Rapalla zveřejněn v *Reichsgesetzblatt* 1922, Teil II, s. 677 ad. Přetiskén (včetně znění tajné noty) např.: P. Krüger, *Versailles...*, s. 178–181.

Pro Německo znamenalo Rapallo další posílení revizionistického kurzu. Odvrat od vstřícnějšího postoje vůči západním dohodovým Spojencům mu sice přinesl nezávislejší pozici a možnost taktického využívání „ruské karty“, zbavil ho však na druhé straně věrohodnosti v očích Britů a usadnil Poincarému ztůvodnění tvrdého protiněmeckého kurzu. Podpis rapalské smlouvy působil jako bomba a zcela zničil vyhlídky na nějaký hmatatelný úspěch janovské konference. Pro okamžité ukončení konference byla jen Francie – neměla však podporu ani svých východoevropských spojenců (včetně ČSR). Konference tedy pokračovala dále, německá delegace akceptovala spojeneckou protestní nótu proti uzavření separátní smlouvy s Ruskem i vyloučení Německa z politické komise, konferenci však neopustila. Britsko-francouzské rozpory pak paradoxně znovu posílily postavení německé delegace, která byla požádána o zprostředkování kompromisu s Rusy a Lloyd George apeoval na Wirtha a Rathenaua, aby takto „pomohli zachránit janovskou konferenci“.⁴⁸ Ke splnění podmínek Spojenců však Rusové nebyli ochotni v žádném případě. Poslední plenární zasedání konference se konalo 19. května a konstatovalo „hubené výsledky“. Nedořešené otázky měly být projednány na konferenci v Haagu. Ke krachu plánu Lloyd Georgea v Janově, které byly podle jeho kritiků „nerealisticky široké“, přispěly i jeho metody „konferenční diplomacie“ a ochota riskovat „odcizení Francie a Ameriky“ kvůli „zřetěštěné sázce na bolševiky“⁴⁹ – o půl roku později byl nucen rezignovat.

5. Konec politiky plnění

Vnitřní situace byla po událostech roku 1921 nadále napjatá: množily se politické vraždy, zvláště v Bavorsku. V červnu 1921 byl zavražděn Karl Gareis, předseda frakce USPD v bavorském sněmu, 26. srpna 1921 i Erzberger v severním Schwarzwaldu členy organizace Consul.⁵⁰ Vydaný říšský zákon na ochranu republiky z 28. září 1921 příliš nepomohl, protože bavorské úřady ho odmítly plnit.

Podhoubím protistátních organizací byly jednak rozpuštěné freikorpsy, jednak skupiny ozbrojené domobrany (Einwohnerwehren), které se vláda

⁴⁸ Tamtéž, s. 230.

⁴⁹ Slova bývalého britského státního sekretáře Sira Edwarda Greya, publikovaná v *Times*(ech) 18. 5. 1922.

⁵⁰ Název této nástupnické organizace freikorpsu Ehrhardt vznikl z pseudonymů, které Ehrhardt používal: „Consul H.“ a „Consul Eichmann“; G. Schulz, *Zwischen Demokratie und Diktatur*. Bd. I, s. 364.

marně pokoušela rozpustit a dostat pod kontrolu už v roce 1920. Tvořily celou navzájem provázanou síť a spolu se svými pomocnými organizacemi představovaly obrovské hnutí, zvláště v Bavorsku. Tam byla v centru této sítě organizace „Orgesch“ (Organisation Escherich) vzniklá z bavorské pořádkové služby, která měla už v roce 1920 přes milion členů a své pobočky po celé říši.⁵¹ V programu měly tyto spolky „ochranu klidu a pořádku, osob a majetku“ a obranu proti „levicovému i pravcovému puči“, ve skutečnosti však poskytovaly základnu právě pro protirepublikánské, k autoritativnímu systému směřující politické organizace a udržovaly úzké svazky s armádou. Na rozdíl od ní však měly tajný, spiklenecký charakter, takže jejich veřejný program se často nekryl s prováděnou činností. Působily v nich kriminální živly a vražda „zrádce“ pro ně byla součástí činnosti.⁵² Pravicové nacionalistické „vlastenecké“ spolky a organizace je často používaly na ochranu svých shromáždění – podle slov bavorského separatisty Gustava von Kahra to byl určitý druh politických „hasičů“.⁵³

K síti těchto paramilitaristických spolků ohrožujících demokracii bylo třeba přičíst i oddílly reichswehru, které byly označovány jako „černá říšská armáda“. Vznikla z demobilizovaných jednotek, zachovávaných jako „pomočné“ technické prapory apod., jejichž úkolem bylo i shromážďovat zbraně a ukrývat je před zraky Mezispojenecké vojenské komise. Také tyto jednotky používaly svou vlastní „justici“, tj. trestaly zrádce bez soudu zastřelením.⁵⁴ Kahr se tvrdě opíral bránit všem pokusům tyto svazky v Bavorsku rozpustit.

Začátkem června 1922 byl spáchán atentát na Scheidemanna, tehdy starostu Kasselu, kterému bývalý říšský kancléř jen o vlas unikl. O několik dní později vzbudila návštěva říšského prezidenta Eberta v Mnichově divoké nepokoje a demonstrace. Rovněž na přepadení levicového publicisty Maxmiliána Hardena v Berlíně se podíleli bavorští spiklenci.

Během léta a podzimu 1922 se také dále zkomplikovalo placení reparací. Zostřené rozpory mezi oficiální německou politikou plnění podmínek ver-

⁵¹ Rudolf Kanzler, *Bayerns Kampf gegen den Bolschewismus. Geschichte der bayerischen Einwohnerwehren*, München 1931, s. 69 ad.

⁵² Údaje o kriminální činnosti těchto ilegálních militaristických organizací: Emil Julius Gumbel, *Vier Jahre politischer Mord*, Berlin 1922.

⁵³ Z rozhovoru s Kahrem 26. 11. 1920: D'Abernon Viscount, *Ein Botschafter der Zeitwende...*, Bd. 1, s. 111.

⁵⁴ Ernst Buchrucker, *Im Schatten Seeckts. Die Geschichte der „Schwarzen Reichswehr“*, Berlin 1928. Dále O.-E. Schüddekopf, *Heer und Republik. Quellen zur Politik der Reichswehrführung 1918–1933*, Hannover, Frankfurt 1955, s. 127 ad.

saillské smlouvy a politikou neplnění zvláště uhelných dodávek, kterou preferovali průmyslníci v čele s vůdcem mohutného montánského impéria Hugo Stinnesem, jen podpořilo novou vlnu násilí. To vyvrcholilo vražděním Rathenaua 24. června 1922.

Rathenau se tak stal obětí vypjaté nacionalistické propagandy proti politice plnění versailleské smlouvy, kterou podněcoval např. poslanec DNVF Karl Helfferich slovními útoky na něj v říšském sněmu.⁵⁵ Rathenau byl zavražděn jako „politik plnění“ a také jako Žid. Atentátníci pocházeli ze stejné organizace jako v případě vraždy Erzbergera – z organizace Consul. Tato organizace se jako přímá následnice rozpuštěného freikorpsu Ehrhardt účastnila už bojů proti Polákům v době hlasování v Horním Slezsku. Tentokrát se vrahům nepodařilo utéci, jeden byl zastřelen za několik týdnů při zatýkání policí, druhý spáchal sebevraždu. Pro uvedené motivy vraždy Rathenaua svědčí i fakt, že jim Hitler později nechal postavit pomník.⁵⁶ Protirepublikánská nacionalistická propaganda a slovní útoky nacionalistů vytvářely atmosféru, která byla živnou půdou pokračující spirály násilí a pomsty, jejíž počátky sahaly do doby „občanské války“ 1918/19. Propuštění členové freikorpsů a z jejich čtenstva vzniklých spolků a organizací tvořili spiklenecké buňky, jejichž cílem bylo provádění vražd tzv. zrádců (národa). Podle starogermánské tradice, na kterou se odvolávali, pak zakládali tzv. fémové soudy, které určovaly jednoho ze svého stíhedu, aby vraždu provedl. Vraždy známých politiků byly přitom jen vrcholem ledovce a podobných „rozsudků“ byly vykonány stovky. Fanatismus těchto mladých vrahů byl podněcován a živěn propagandou zmíněných spolků a množstvím hrubých veršování a otevřených výhrůžek všem politikům „plnění“, zvláště pak Židům, které se objevovaly v dobovém pravcovém tisku.⁵⁷

V projevu v říšském sněmu věnovaném památce Rathenaua kancléř Wirth ocenil 25. června 1922 jeho zásluhy o „svobodu německého národa a práci pro vlast“ a otevřeně tak vystoupil proti těm, kteří ho obviňovali ze zraedy vlasti. Označil je slovy: „tam napravo stojí nepřítel, který rozsévá jed

⁵⁵ Atentát, kterému na místě podlehl, byl spáchán při cestě Rathenaua do zahraničního úřadu v Berlíně. K okolnostem vraždy: W. Hoegner, *Die verratene Republik. Geschichte der deutschen Gegenrevolution*, München 1958, s. 111 ad.

⁵⁶ Nacionalní socialisté používali jméno Rathenaua ještě v době agitací proti Youngově plánu 1929 jako vhodný terč a ztělesnění „židovských finančníků a tyranů“. H. Schulze, *Weimar...*, s. 240 (s reprodukcí plakátu NSDAP). Zmíněný pomník stál u hradu Saaleck, kde byli atentátníci na úteku zastřeleni. Dnes je na tomto místě památník Rathenaua připomínající jeho zásluhy o republiku a německo-sovětské vztahy. (Tamtéž, s. 243)

⁵⁷ G. Jasper, *Der Schutz der Republik*, Tübingen 1963) uvádí četné příklady.

do ran národa. Tam stojí nepřítel – a o tom není pochyb: tento nepřítel stojí napravo!⁵⁸ Emocionální výkřik vyjadřoval upřímné rozhořčení kancléře nad vraždou, kterou skutečně spáchali nacionalisté „stojící vpravo“, pozdější historické analýzy však upozorňují na to, že i část DNVP a DVP sdílela toto rozhořčení a nediferencované paušální vymezení nepřítelů republiky jen vpravo politického spektra neodpovídalo realitě, která byla plná i levicového extremismu.⁵⁹ Dva dny po zavraždění Rathenaua vydala vláda na ochranu republiky prezidiální nařízení, které bylo důslednější než předchozí z roku 1921, a 21. července schválil sněm zákon na ochranu republiky.⁶⁰ Především byl zřízen zvláštní státní soud na ochranu republiky při říšském soudu, který měl trestat všechna porušení tohoto zákona a obecně „násilné činy proti republikánské formě státu nebo proti členům nynější nebo bývalé republikánské říšské vlády nebo zemských vlád“. Dalšími nařízeními byla také zakázána shromáždění nacionalistických spolků a oslavy vojenských jednotek, a to i jejich bývalých členů. Tresty byly přísné – za účast na vraždě zmíněných osob smrt, spoluúčast a neoznámení takového vražedného spiknutí káznice, za pomluvy a veřejné hanění obětí takových činů tresty vězení i peněžité tresty. Proti zákonu se zdvihl mohutný odpor v Bavorsku a bavorská vláda vydala svůj vlastní zákon na ochranu ústavy a republiky a interpretovala celou záležitost jako zásah do svrchovanosti země. Na sklonku roku 1922 se tak prohloubil konflikt Bavorska s říší.

K podpoře zákona na ochranu republiky se podařilo Wirthovi získat široký konsensus stran od sociální demokracie až po DVP. Pod dojmem krizové vnitropolitické situace, která se dala přirovnat k útoku pravice, se také znovu sjednotila USPD a SPD. V červenci 1922 se nejdříve sjednotily obě frakce v říšském sněmu, v listopadu pak norimberský sjezd sloučení SPD potvrdil.

Hospodářská a finanční situace Německa se zhoršovala a úlevy ve splácení reparací podle londýnského plánu plateb, kterých Německo dosáhlo v Cannes v lednu 1922, problémem nevyřešily. V červenci 1922 požádali Němci o moratorium (odložení plateb) na zbytek roku 1922 a následující dva roky. Na rozdíl od Britů však Francouzi nebyli ochotni ani uvažovat o dalším moratoriu, pokud jim nebudou poskytnuty „produktivní zásta-

⁵⁸ Ursachen und Folgen, Bd. 4, s. 210–214.

⁵⁹ Takto H. Müller, Weimar... s. 152; H. Schulze, Weimar... s. 244; R. Morsey, Die Deutsche Zentrumspartei 1917–1923, Düsseldorf 1966, s. 457.

⁶⁰ Zákon měl platnost pět let, v roce 1927 byl prodloužen a v roce 1930 pak vydán druhý zákon na ochranu republiky.

vy“, tj. např. výnos z cel nebo majetkové zástavy, které by sloužily jako záruka, že Německo bude reparace platit. Poincaré to dal německé vládě najevo v nótě z 26. července 1922, která hrozila v případě nesplnění německých závazků použitím násilí.

Německo reagovalo další nótou 13. listopadu 1922. Opakovalo žádost o moratorium na dva až tři roky, půjčku na stabilizaci měny s účastí říšské banky a plán vyrovnání obchodní bilance, který předpokládal hospodářské zrovnooprávnění Německa, tj. zrušení spojeneckých výhod při obchodním styku. Tuto snahu vlády ovšem torpedoval Stinnes, který jménem Říšského svazu německého průmyslu (RDI) prohlásil, že čas ke stabilizaci měny ještě nenastal. Taková prohlášení, spojená s požadavkem zákonného zavedení desetihodinové pracovní doby a zákazu stávek, ovšem enormně ztížila úvahy o rozšíření kabinetu na velkou koalici vstupem DVP. Politika „plnění“ se otrásala v základech, dokonce stála podle slov politiků DVP před „úplným bankrotem“. Wirth tedy následujícího dne odstoupil a s ním i celá vláda.

Bezvýhodná situace pramenila jak z malých úspěchů politiky „plnění“, tak z vnitropolitické propasti mezi sociálními demokraty na jedné straně a německými lidovci a nacionaly na straně druhé. Rozšíření vlády o DVP, které by bylo považováno za vhodnou protiváhu SPD (po návratu USPD do lůna strany více levicově zabarvené), však stála v cestě nesmiřitelnost obou stran.⁶¹ Wirth spolu se svou stranou Centrum usiloval o „velkou koalici“ jako jedinou možnou cestu k překonání neúnosné hospodářské situace republiky, zastavení inflace a dosažení úlev v reparacích. Tuto dábelskou spirálu se mu však zastavit nepodařilo. Naopak bylo zřejmé, že Francie použije nejzazších prostředků k vynucení reparací a dojde k okupaci Porúří, vždy uváděným jako takový prostředek. Přijetím Londýnského ultimáta se sice Wirthovi podařilo tento krok odvrátit, nikoli však natrvalo.

Finanční potíže Německa v závěru roku 1922 úzce souvisely i se závažné stoupající inflací. I když pramenem inflace bylo především financování války, reparační povinnosti zvyšovaly nedostatky oběživa a vedly k prohlubování inflace, na což se podle převládajícího hodnocení hospodářských

⁶¹ H. Schulze uvádí, že za pádem Wirthovy vlády byla „pečlivě v zákulisí naplánovaná intrika“ stranických špiček navenek znepřátelené SPD a DVP. Wirtha nepodporovala ani jedna z nich, DVP kvůli hospodářské politice, SPD kvůli podpisu rapalské smlouvy „za zády Eberta“ a ochotě obětovat osmihodinovou pracovní dobu. Plánovaný kabinet „velké koalice“ – od Scheidemanna k Stresemannovi, který měl mít v čele kolínského starostu Adenauera, však ztroskotal na odporu frakce SPD (cit. práce, s. 247–248).

historiků na druhé straně odvolávala německá vláda při zdůvodňování nemožnosti splácat reparace ve stanovené výši. Nebyly to jen reparace samotné, ale i válečné dluhy mezi Spojenci, kde hrály USA roli hlavního věřitele a Británie roli největšího dlužníka (kteřý zároveň sloužil jako věřitel ostatních spojeneckých států), ztěžovaly hospodářskou situaci většiny evropských států a působily jako nepřímý hybatel neústupnosti vůči Německu. Návrh Balfoura ze srpna 1922 odložit také splácení těchto dluhů i proto, že nutí Spojence vymáhat na Německu reparace, se nesetkal se souhlasem jak USA, tak finančních kruhů samotné Británie i Francie.

Poincaré dal jasně najevo, že pro Francii znamenají reparace od Německa „něco víc než jen peníze“ a že bude trvat na jejich splacení i z politických důvodů. Britové sami pak byli vázání prohlubující se krizí na Blízkém východě, kde kemalistické Turecko vytlačilo Řeky ze Smyrny, donutilo stáhnout vojenskou sílu i Itálii a Francii a ohrožovalo britské plány dělení osmanské kořisti. Nový konzervativní kabinet Andrewa Bonara Lawa se angažoval v evropských záležitostech méně intenzivně, nástup Benita Mussoliniho v Itálii do čela vlády zvýšil fašistickou doktrínou podporovanou touhu uspokojit zklamání italské ambice a dosáhnout zahraničněpolitického úspěchu a Francii se tak dařilo při britském nezájmu získávat další spojenece pro tvrdý kurz vůči Německu.

Nový kabinet, jmenovaný 22. listopadu 1922, byl po ztroskotání pokusu o velkou koalici menšinovou vládou občanských stran (Centra, BVP, DDP a DVP). V čele stál říšský kancléř Wilhelm Cuno, pocházející z nepolitického prostředí – byl ředitelem rejdářské společnosti Hapag (Hamburg-Amerika-Linie Gesellschaft). Sociálním demokratům však vzhledem k nouzovému stavu hospodářství nezbylo nic jiného než kabinet tolerovat. Cuno byl vybrán jako „nepolitický“ kancléř pro své dobré kontakty v zahraničí a také k domácímu průmyslu a umírněné pravici. Vzhledem k nastávající hluboké zahraničněpolitické i vnitropolitické krizi, která předznamenala už začátek roku 1923, však nebyla tato Ebertova volba příliš šťastná.

IV.

KRIZOVÝ ROK 1923

I. Problém reparací a okupace Porúří

Další jednání Reparační komise, konference dohodových Spojenců a jednání s Německem nejen že nepřinesla řešení reparační otázky, ale ještě zájemné neshody prohloubila. Svůj podíl na tom měla i německá zahraniční politika, která po Rapallu upadla do ještě větších koncepčních obtíží než před janovskou konferencí. Koncepce jednání a kooperace s Británií, USA a Francií neuspěla, a jakkoli významným úspěchem Rapallo pro Německo bylo, týkalo se jen východní politiky, tj. vztahu k Rusku a tedy opory v politice vůči Polsku, „neexistoval však promyšlený vztah k ostatní zahraniční politice“.¹ Důvěra vůči Německu, která začala namáhavě vznikat před Janovem, zcela zmizela především ve Francii, která se ještě utvrdila v názoru, že ústupnost vůči Německu se nevyplácí. Poincaré byl rozhodnut využít následných sankcí, aby dosáhl plnění reparačních splátek, a to i za cenu, že v tomto rozhodnutí zůstane Francie osamocena. Platební neschopnost Německa se přitom v létě 1922 ještě prohloubila v důsledku přechodu inflace do hypertrofnické fáze. Pod hrozbou francouzských sankcí ovládal reparační problém německou zahraniční politiku stále více. Jedinou nadějí tedy Němci viděli v prosazení mezinárodního řešení, které by zastavilo francouzské plány, sahající až k dosažení trvalého zvláštního vlivu v Porúří a v Porýní, a to i formou jejich odtržení.

Vhodným nástrojem k prosazení ekonomicky únosného řešení reparační otázky v Reparační komisi se stále jevíly názory finančního světa. Na poradě bankéřů v květnu a červnu 1922 v Paříži byla řešení, která by zahrnovala i velkou reparační půjčku a moratorium, doporučována. Porady Spojenců v Londýně v srpnu 1922 však skončily opět krachem – zatímco Francie houževnatě prosazovala garance dlužných plateb tzv. „produktivními zástavami“, čímž byly míněny především rúrské doly, Německo se stejně houževnatě tomuto způsobu řešení bránilo. Britský zájem pak směřoval na dosažení současného řešení i problému mezispo-

¹ P. Krüger, Versailles..., s. 113.

jeneckých dluhů. Cunův kabinet v listopadu a prosinci předložil další kompromisní návrhy.

Počátkem prosince 1922 se Spojenci sice sešli v Londýně, poprvé za představitelů nového britského premiéra Bonara Lawa a také s první (a poslední) osobní účastí Mussoliniho, jejich dvoudenní zasedání však výsledky nepřineslo. Odmítli jako „neuspokojivý“ i plán provizorní úpravy reparací, který došel v průběhu jejich jednání 10. prosince od německého kancléře Cuna. Rozhodli pouze jednání odročit na leden 1923 a sejt se 2. ledna v Paříži. Britové byli nakloněni myšlence moratoria a odmítali francouzský požadavek „záruk“, který směřoval k okupaci průmyslového Porúří. Navrhli nové uspořádání Reparační komise, tentokrát bez přednostního postavení Francie, a nebyli ochotni jednat o jiných plánech. Němci se snažili odvést pozornost od nedodržování kvót tzv. věcných dodávek nabídkou garančního rýnského paktu, tj. bezpečnostní záruky hranic na Rýně.² Francouzi, s podporou Itálie a Belgie, naopak trvali na dodržování reparačních povinností Německem a hrozili drastičtějšími sankcemi.

Francouzi nakonec prosadili svou politiku sankcí. V pauze mezi londýnským jednáním a plánovanou lednovou schůzkou Nejvyšší spojenecké rady v Paříži došlo k důležitým rozhodnutím Reparační komise.

Koncem prosince 1922 konstatovali francouzský, italský a belgický zástupce v Reparační komisi v rezoluci, proti které hlasoval britský zástupce Sir John Bradbury, že Německo nesplněním komisí stanovených dodávek stavebního dřeva Francii za rok 1922 porušilo své povinnosti stanovené ve versailleské smlouvě. Na schůzce Nejvyšší rady v Paříži pak Poincaré ostře napadl tento britský postoj a dal najevo, že je rozhodnut k okupaci Porúří ať už s britským souhlasem, nebo bez něj. Reparační komise pak 9. ledna 1923 opět třemi hlasy proti jednomu přijala rozhodnutí, že v důsledku neplnění dodávek uhlí a dřeva bude okupováno německé Porúří.³ Německé vládě to bylo oznámeno nótou francouzské a belgické vlády, ve které byly oficiálně

² Návrh německé vlády, který předjímal v některých ohledech pozdější rýnský garanční pakt z Locarna, byl podán prostřednictvím německého velvyslance ve Washingtonu Wiedfeldtra koncem prosince 1922 a oficiálně sdělen Spojencům ústy státního tajemníka USA Hughese. Na rozdíl od pozdějšího locarnského paktu měly být do garancí rýnské hranice zapojeny i USA a Japonsko. Plán ztroskotat na odporu Francie, ale i nezájmu USA hrát roli „rozhodčího“ v evropských záležitostech. Ke Cunově nabídce E. Kubů (Přispěvek k prehistorii Locarna. Obsah a smysl německého návrhu bezpečnostního paktu z r. 1922. Československý časopis historický 1985, s. 863–887) s výkladem zdůrazňujícím „možnost napadnout... Polsko a Československo“.

³ V nótě bylo uvedeno, že Německo nesplnilo dodávku několika desítek tisíc telegrafních sloupů. H. Schulze, Weimar... s. 249.

sankce zdůvodněny potřebou ochrany Mezispojenecké komise inženýrů (MICUM)⁴, která bude vyslána do Porúří, aby dohlížela na těžbu uhlí a plnění dodávek. Dva dny po rozhodnutí Reparační komise, 11. ledna 1923, vstoupilo 5 francouzských divizí a jednotky belgické armády do Porúří, oficiálně jako doprovod a ochrana této komise. V nótě bylo dále uvedeno, že francouzská a belgická vláda nezamýšlejí vojenskou okupaci, budou-li však práci komise a rozmístění jednotek kladeny překážky, budou použita „trestná opatření a sankce“. Německá vláda však proti nótě protestovala, prohlásila vstup do Porúří za porušení mezinárodního práva a versailleské smlouvy a oznámila své rozhodnutí za těchto okolností s komisí nespolutracovat. Celá akce tak dostala charakter trestné vojenské expedice.

Přes oficiální zdůvodnění bylo jasné, že Poincarého akce tvrdých sankcí je pokusem prosadit to, co se plně nepodařilo na versailleské mírové konferenci – kontrolovat a oslabit Německo natrvalo a zajistit nejen francouzskou bezpečnost, ale i francouzskou kontinentální hegemonii. Německá vláda vyhlásila pasivní odpor, tedy vlastní politiku občanské neposlušnosti obyvatel Porúří přikazů a nařízení okupační správy. Původní francouzská idea vynutit si uhelné dodávky silou tak dostala povážlivou tržinu a Francie musela věnovat mnohem více úsilí i prostředků na odvoz vytěženého uhlí a obnovu těžby vlastními silami. Vytažením posledního trumfu si francouzská politika připravila více potíží než zisku a paradoxně tak sama podkopala svou pozici. Z okupace Porúří se stal mocenský konflikt, který přivedl Německo na pokraj úplného rozkladu, hospodářského i politického. Táhlo se do podzimu 1923 jak kvůli neústupnosti Francie odmítající jednat s Německem, pokud neukončí pasivní odpor, tak kvůli neochotě německé politiky tuto podmínku splnit.

Nutnost řešit konflikt, který nejen prohluboval propast mezi Francií a Německem, ale ohrožoval i spojení Francie s Británií, si uvědomovali i někteří politici ve Francii, spjatí s hospodářstvím. Ti podporovali ideu užší německo-francouzské spolupráce v těžkém průmyslu, tj. spojení „německého uhlí“ z Porúří s „francouzskou železnou rudou“ z Lotrinska jako únosné řešení reparační otázky, o které se pokoušel už před svým zavražděním Rathenau.⁵

⁴ Mission Interalliée de Contrôle des Usines et des Mines.

⁵ Tak např. Loucheur navštívil v dubnu 1923 tajně britského premiéra Bonara Lawa, aby se pokusil zmírnit vzniklý nesoulad francouzské a britské politiky (související i se závěrečnými jednáními o nové mírové smlouvě s Tureckem). Jeho mise však ztroskotala, protože jím navrhované řešení, nabízející vyklázení Porúří (a od podepsání mírové smlouvy okupovaného Porýní) výměnou za vytvoření kvazi autonomního rýnského státu (neutrálního a pod dohledem Společnosti národů), považovali Britové za nepřijatelné pro Německo. Srov.: P. Krüger, Die Aussenpolitik..., s. 337 ad.

Cunova vláda projevila v červnu pouze ochotu podřídit se rozhodnutí mezinárodní nestranné konference hospodářských expertů, která určí výši německých reparací a způsob jejich splácení.⁶ Poincaré tento návrh odmítl, protože se nezmiňoval o ukončení pasivního odporu a vzbuzoval podezření, že navrhovaná konference expertů má nahradit Reparační komisi.

Oficiálně byl říšskou vládou vyhlášen tzv. pasivní odpor, tj. občanská neposlušnost příkazů okupační správy, práce v uhelných dolech a továrnách Porúří byly zastaveny. Politika pasivního odporu byla drahá – občané dostávali náhradu ušlé mzdy (2/3 mzdy)⁷ – inflace se prohlubovala. Vlna nacionalismu vedla k místnímu aktivnímu odporu – sabotážím, ničení mostů, útokům na francouzské posádky – prováděnému většinou příslušníky freikorpsů. Baštrou pravicového extremismu se stalo Bavorsko, kde zesílily separatistické tendence, snahy oddělit se od centralistického Berlína.

Passivní odpor prováděli všichni obyvatelé Porúří s velkým nadšením. Práce v dolech a hutích byla zastavena, ještě před příchodem francouzských a belgických jednotek byly odvezeny zásoby vytěženého uhlí a vedení dolů dostalo příkaz žádné uhlí Francouzům nevydávat, a to ani za peníze. Francie odpovíděla vyhlášením výjimečného stavu v okupovaném území 29. ledna a zakázala vývoz uhlí do ostatního Německa, zřídila celní hranici mezi Porúřím a Německem: „Byla to válka jinými prostředky, v jistém ohledu podobná pozici válce let 1915–1918“. Těžba uhlí v Porúří tak poklesla na polovinu stavu roku 1922 a pro nedostatek uhlí musela být zastavena práce i v lotrinských hutích.⁸

Vyhrocená situace někdy vyústila i v ozbrojené srážky mezi francouzskými vojáky, kterých bylo brzy v Porúří 100 tisíc, a horníky; byli i mrtví a mnohem více zatčených – tresty dostávali u francouzského válečného soudu i majitelé dolů. Z mrtvých udělali extremisté obou pólů politického spektra mučedníky a hrdiny národa: příkladem byl Leo Schlageter, student, bývalý člen freikorpsu a člen NSDAP, zastřelený Francouzi za pokus o sabotáž na železniční trati

⁶ Memorandum německé vlády ze 7. června 1923 obsahovalo konkrétně zpracovaný návrh, jehož prvky se pak skutečně objevily v Dawesově plánu. Text: P. Krüger, Versailles..., s. 181–183.

⁷ H. J. Ruppier, The Cuno Government and Reparations 1922–23. Politics and Economics, Hague, Boston, London 1979, s. 104, uvádí, že říše platila od února do září 1923 66–100 % mezd v průmyslu Porúří, poskytla už v únoru 30 bilionů papírových marek na financování odporu (potraviny, mzdy, propaganda) a říšský sněm schválil kredit 500 bilionů marek na tyto účely. Dále poskytovala i finanční náhradu majitelům dolů za to, že byly uzavřeny, vyzískal na tom velký průmysl (cca 87 milionů říšských marek). Tamtéž, s. 106.

⁸ H. Schulze, Weimar..., s. 250.

26. května 1923, kterého uctivali nejen nacionální socialisté, ale i komunisté.⁹ Soustranný telegram pozůstalým zaslal i kancléř Cuno.¹⁰

K prodlužování patové situace, na kterou dopláceli především obyvatelé Porúří, přispěl i váhavý britský postoj, oscilující mezi odsouzením celé akce a obavami z úplného rozchodu s Francií. Zatímco ministr zahraničí Curzon dával najevo vlastní námitky proti zákonnosti francouzského postupu při rúrské akci, premiér Bonar Law byl pro podporu francouzského stanoviska. V červenci pak doporučila britská vláda, aby Německo odvolalo pasivní odpor, byla ukončena vojenská okupace Porúří jeho postupným vyklizením a otázka reparací byla posouzena nezávislou komisí expertů za účasti amerických znalců a na základě jejich zprávy byl vypracován celkový plán úpravy reparací. Lord Curzon zaslal 11. srpna Francii ostrou nótu, ve které prohlásil okupaci Porúří za „akt, který nemůže být ospravedlněn podle podmínek versailleské smlouvy“.¹¹

Cunova vláda byla v udržování pasivního odporu neústupná a francouzský požadavek jeho ukončení jako podmínky zahájení jakýchkoliv jednání byl pro ni nepřijatelný. Naopak sama si kladla jako podmínku jednání s Francouzi odchod okupačních jednotek z Porúří. V srpnu kabinet rozhodl pokračovat v pasivním odporu „v nutném případě až do příštího jara“ a držel se hesla „vydržet, ať to stojí, co to stojí“.¹²

2. Stresemannovy kabinet: ukončení pasivního odporu, stabilizace měny a zachování územní integrity státu

Totální zhroutení marky a vlna „divokých“ stávek a nepokojů, která vyvrcholila generální stávkou 10. srpna 1923, vedla k dalšímu zhoršení situace.

⁹ V Moskvě se o Schlageterovi 20. června 1923 vyjádřil K. Radek z Komunistické internacionály jako o „mučedníkovi německého nacionalismu“ a „odvážném vojákově kontrarevoluce, který si zasloužil pochvalu od nás, vojáku revoluce“. Citace podle H. A. Winkler, Deutsche Geschichte..., s. 436.

¹⁰ Max von Stockhausen, Sechs Jahre Reichskanzlei – Erinnerungen und Tagebuchnotizen 1922–1927, Bonn 1954, s. 63. Stockhausen také uvádí, že tajná střediska řízení „poloaktivního odporu“ byla jak v úřadu pozemní armády na říšském ministerstvu armády, tak z důvodů většího utajení na říšském ministerstvu práce (tamtéž)

¹¹ H. Nicolson, Curzon: the last Phase 1919–1925. A Study in Post-War Diplomacy, London 1934, s. 365; L. Zimmermann, Deutsche Aussenpolitik in der Ära der Weimarer Republik, Göttingen 1958, s. 183.

¹² M. v. Stockhausen, Sechs Jahre..., s. 70.

Od Cuna se odvrátily i politické strany, které dosud jeho vládu tolerovaly, především SPD, ale i DVP, která měla dva ministry ve vládě. Kritika se snášela jak na jeho hlavu, tak především na hlavu ministra zahraničí Hanse von Rosenberga. K jeho demisi stačil požadavek sociálně demokratické frakce a přepracovaný a rezignovaný Cuno 13. srpna 1922 odstoupil. Nový kancléř, předseda DVP Gustav Stresemann, byl jmenován již téhož dne a sestavil vládu „velké koalice“, „od SPD k DVP“. Krizová situace vedla k tomu, že byl jmenován současně i ministrem zahraničí. Řešení reparačních otázek tak byla otevřena nová cesta, protože Stresemann měl oporu jak mezi velkými průmyslníky (minimálně jejich částí, představující umírněné křídlo ve straně), tak důvěru sociálních demokratů. Na vládě se podílela i strana Centrum a DDP, zůstali někteří ministři bez stranické příslušnosti jako ministr výživy Hans Luther. Stresemann vyhlásil oficiálně ukončení pasivního odporu 26. září 1923 se souhlasem celého kabinetu, začátkem října vystoupil v říšském sněmu se zdůvodněním tohoto kroku. Bylo to o to těžší, že ještě v srpnu Stresemann podporoval politiku pasivního odporu. V emocionálním projevu se přiznal k „odvaze k zodpovědnosti“, a to i za cenu, že ohrozí své postavení ve vlastní straně a dokonce se „ocitne v ohrožení života“. Rozhořčení nacionalistů všech politických směrů bylo ohromné, Stresemann se pro ně stal „zrádce“ národních zájmů.

Kabinet velké koalice neměl bezvýhradnou podporu ani v SPD, ani v DVP (při hlasování o důvěře první Stresemannově vládě se třetina poslanců těchto stran zdržela hlasování),¹³ pravice byla rozhořčena zejména nad jmenováním sociálních demokratů Rudolfa Hilferdinga ministrem financí a Gustava Radbrucha ministrem spravedlnosti. První z nich byl Žid a druhý v téže funkci vydal nenáviděný zákon na ochranu republiky.¹⁴

Využití krizové situace roku 1923 se pokusili extremisté na obou pólech politického spektra. Komunisté spolehnali na přerůstání divokých stávek v „revoluční situaci“. Ta měla vést podle směrnice Kominterny k ozbrojenému převratu. V srpnu také začaly přípravy na komunistickou revoluci v Německu. Němečtí komunisté skutečně posílili své pozice v době porůznských bojů – získali 70 tisíc nových členů (v září 1923 jich měli 295 tisíc proti 225 tisícům v září 1922). Po ustavení Stresemannova kabinetu však stávky ustaly a o revoluční situaci se nedalo mluvit. Přesto Kominternu nevezala

¹³ Důvěra vládě tak byla vyslovena jen těsnou většinou 19 hlasů a také poslanci BVP vyhlásili vládě brzy otevřené nepřátelství. Srov.: Die Kabinette Stresemann I. u. II., bearb. von K. D. Erdmann u. M. Vogt, Boppard am Rhein 1978, s. XXVII a dále Dok. 81.

¹⁴ H. Schulze, Weimar..., s. 260.

tento fakt na vědomí a postupovala podle původních plánů. „Německý říjen“ se měl podle představ Trockého odehrát ve výroční den listopadové revoluce v Německu 9. listopadu. Především instruovala KPD, aby vstoupila do zemské vlády v Sasku, vedené od března levicovým sociálním demokratem Erichem Zeignerem, což se stalo 10. října, o několik dní později se vytvořila i koaliční vláda jednotné fronty SPD a KPD („dělnická vláda“) pod vedením sociálního demokrata Augusta Fröhlicha v Durynsku. Ačkoliv obě vlády vznikly legálním způsobem a nepodnikaly akce proti republice, považovaly strany centrální říšské vlády oba zemské kabinetu za vychodisko k boji komunistů o získání moci (a tedy zničení parlamentní republiky). Svědčila o tom existence ozbrojených složek KPD – „proletářských stovek“, které byly na pokyn ministra říšské armády Geßlera 16. října zakázány saským vrchním velitelem generálem Müllerem a jeho velení byla podřízena i saská policie. Scénář Kominterny mezitím pokračoval – na 21. října byla svolána do Saské Kamenice (Chemnitz) konference dělnických zástupců, která měla vyhlásit generální stávku a dát signál k revoluci. Předseda KPD Heinrich Brandler se o to pokusil,¹⁵ narazil však na nesouhlas většiny delegátů. Jen komunisté v Hamburku, vedení Ernestem Thälmannem, puč zahájili následujícího dne – po třech dnech krvavých bojů bylo povstání potlačeno armádou a policií.¹⁶

Následující říšská exekuce proti Sasku a Durynsku proběhla s použitím čl. 48 ústavy ve dnech 28.–31. 10. – říšský prezident pověřil Stresemanna, aby zbavil členy saské vlády funkcí a jmenoval říšského komisaře, pod jehož dozorem byla vytvořena nová menšinová vláda SPD, tolerovaná DDP.

Mezitím revoltovaly proti říšské vládě i Bavorsko a Porýní, republice hrozilo vážné nebezpečí rozpadu, které v případě Porýní aktivně podporovali i Francouzi a Belgičané ve „svých“ okupačních zónách. Vedle „divokých“ pokusů lokálních separatistických vůdců v Porýní, které proběhly mezi srpnem a říjnem 1923 za oficiální neutrality, ale tiché podpory Francouzů, byly pro integritu Pruska a říše nebezpečnější z průmyslových kruhů vycházející pokusy o finanční nezávislost Porýní na Berlínu. Zatímco vůdci 21. října v Cáchách provolané „řínské republiky“, nezávislé na říši, Hans Dorten

¹⁵ Počty členů KPD tamtéž; Brandlerova zpráva na 5. kongresu Kř. Protokoll des Fünften Kongresses der Kommunistischen Internationale, Bd. I, Hamburg 1924 (Neudruck 1967), s. 218–236.

¹⁶ Brandler se stal v Zeignerově vládě v Sasku vedoucím státní kanceláře.

¹⁶ K taktice Kominterny a činnosti KPD: M.-L. Goldbach, Karl Radek und die deutsch-sowjetische Beziehungen 1918–1923, Bonn 1973; H.-A. Winkler, Von der Revolution zur Stabilisierung. Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1918–1924, Berlin 1985, s. 561 ad.

a Josef Matthes,¹⁷ byli za několik dní vyhnáni místním obyvatelstvem, jednáni starosty Kolína Konrada Adenauera a bankéře Louise Hagena o založení Porýnské banky a autonomní Rýnské republiky v rámci říše, stejně jako dohody Stinnesse a dalších rýnských průmyslníků s Francouzi, měly podle Poincarého větší naději na úspěch. Směřovaly k autonomii Porýní uvnitř říše a minimálně odtržení od Pruska a vytvoření západního, rýnského státu.¹⁸ Ačkoliv smysl dohod průmyslníků s MICUM byl především hospodářský – zajistit obnovení těžby uhlí a tedy reparačních dodávek a Stresemann je toleroval, k uskutečnění plánů na ustavení zvláštní rýnské měny, kterou by podpořila Francie, nikdy nedošlo. Rýnský separatismus nebo autonomismus ztratil smysl po ukončení pasivního odporu a zavedení rentové marky, která se brzy osvědčila jako stabilní.

Vnitřní krize probíhala v úzké souvislosti se zahraničněpolitickými aktivitami Stresemannovy vlády a jen úspěšnost těchto kroků mohla zajistit a posléze zajistila zklidnění situace. Poincarému se tedy podařilo prosadit svou podmínku jakýchkoli jednání s Německem – ukončení pasivního odporu – za podpory nového britského konzervativního premiéra Stanleye Baldwina. Baldwin demonstroval vstřícnost vůči Francii tím, že navštívil 20. září 1923 Paříž a jednal s Poincarém „o všeobecné politické situaci“. V závěrečném komuniké se pak objevily uklidňující věty o shodných názorech na všechny principiální otázky a pokračující spolupráci obou zemí.¹⁹ Stresemann se zpočátku spolehal na Británii a její vliv na Poincarého. Až v září poznal, že jeho naděje byly přehnané, navázal oficiální i neoficiální kontakty s Francouzi, zahájit jednání bez ukončení pasivního odporu se mu však nepodařilo.²⁰

Poincaré se zatím nechtěl vzdát konfrontačního postoje úplně a podporoval aktivity průmyslových kruhů ve Francii i Německu, které zamýšlely uzavřít přímou dohodu o dodávkách uhlí. Jednání se spojeneckým orgánem MICUM směřovala i k prosazení opatření, která nebyla průchodná v říšském

¹⁷ Tato skupina separatistů patřila k belgickým a tedy i anti-francouzským separatistům. Podle S. A. Schuker, *Frankreich und die Weimarer Republik...*, s. 101.

¹⁸ K. separatismu v Porýní, podporovanému šéfem Mezispolečenské komise pro Porýní Paullem Tirardem, a rozhovorem Stinnesse, Klöcknera a Vöglera s francouzským generálem Degouttem 5. října 1923; P. Wentzcke, *Ruhrkampf. Einbruch und Abwehr im rheinisch-westfälischen Industriegebiet*, Berlin 1930/32, 2. Bde; G. Schulz, *Zwischen Demokratie...*, Bd. I, s. 312 ad. K. Adenauerovým snahám zainteresovat Brity, do jejichž zóny Kolín spadala k jednáním s Francouzi a říšskou vládou podrobně: H. P. Schwarz, *Adenauer: Der Aufstieg: 1876–1952*, Stuttgart 1986*, s. 259–289.

¹⁹ Text komuniké přetiskn v memoárech lorda d'Abernona (*Ein Botschafter der Zeitwende...*, Bd. 2, s. 304).

²⁰ Die Kabinette Stresemann I. u. II., bearb. von... Boppard am Rhein, úvod, s. LVII, Dok. 61, 62 a 64.

sněmu, především prodloužení pracovní doby a snížení mezd s cílem zvýšit a zefektivnit produkci uhlí. Někteří průmyslníci také podobné dohody s MICUM uzavřeli, aniž informovali vládu. Ta řešila krizovou situaci měny a hospodářství nejprve prostřednictvím zmocňovacího zákona – jeho projednávání naráželo na odpor pravcového křídla DVP, protože jím vláda neměla dostat pravomoc zasahovat do úpravy pracovní doby a sociálních otázek.²¹ Odpor velké části poslanců DVP kolem Alberta Vöglera, generálního ředitele Deutsch-Luxemburgische Bergwerks- und Hütten AG, součástí Stinnessova koncernu, vedl k tomu, že se zdrželi hlasování, poslanci DNVP se vůbec nedostavili.²² Vedlo to k odstoupení kabinetu a jeho přeskupení – na post ministra hospodářství byl v druhém Stresemannově kabinetu od 6. října 1923 jmenován místo von Raumer z DVP bezpartijní Josef Koeth a místo Hilferdinga obsadil ministerstvo financí bývalý ministr výživy Hans Luther.

Přeskupený Stresemannův kabinet tedy nadále čelil úkolu zavést stabilizovanou měnu a vypořádat se s revoltujícími zeměmi, kde se k separatistickým nebo autonomistickým pokusům přidávaly extremistické politické síly, ohrožující samu podstatu parlamentní demokracie. Vedle levicové revolvy Saska a Durynska (resp. komunistického povstání v Hamburku) se vyhrtočila i situace v Bavorsku pokusem o pravicový nacionalistický puč. Tam se po prvním nezdařeném pokusu o vzpouru proti Berlínu v letech 1920–21 dostal koncem roku 1922 k moci slabý předseda vlády, představitel BVP Ernst von Knilling. Za nečinnosti vlády se začaly seskupovat nacionalistické svazy od bývalých freikorpsů a konzervativních separatistů až k nacionálním socialistům. Nejdříve vznikly dva konkurenční svazy: „Sjednocených vlasteneckých spolků Bavorska“ pod vedením bývalého předsedy vlády Gustava von Kahra a militantní svaz vlasteneckých bojových spolků z bývalých freikorpsů a NSDAP, jejichž spojkou k říšské armádě byl plukovník Ernst Röhm. Když se v květnu 1923 nepodařil jejich samostatný pokus o ozbrojený puč, došlo ke spojení s „Bojovým svazem“ generála Ludendorffa. Spojení s tradičními nacionalisty znamenalo pro nacionální socialisty a Adolfa Hitlera, který se s pomocí ozbrojených složek strany SA dostal do vedení, úspěch na cestě k dohodě se státní mocí v Bavorsku. Mocným spojencem mu byly kruly bavorské říšské armády, jejímž vrchním velitelem byl generál Otto von Lossow. Umožnilo mu to pořádat masová shromáždění a demonstrace

²¹ K.-D. Krohn, *Stabilisierung und ökonomische Interessen. Die Finanzpolitik des Deutschen Reiches 1923–1927*, Düsseldorf 1974, s. 24.

²² G. Stresemann *Vermächtnis. Der Nachlass in drei Bänden*, hrsg. von H. Bernhard, Berlin 1932, Bd. I, s. 158.

i přesto, že v Bavorsku byl vyhlášen výjimečný stav. Od února do listopadu 1923 tak NSDAP získala téměř 35 000 nových členů a SA se staly se svými 15 tisíci členy mocnou oporou vzestupu NSDAP.²³ Hitler vsadil na kartu odporu proti berlínské vládě, a nikoli proti francouzským okupantům. Po ukončení pasivního odporu říšskou vládou vyhlásil Knilling v Bavorsku výjimečný stav a jmenoval státním komisařem s diktátorskými pravomocemi Gustava von Kahra. V dramatické situaci ohrožení republiky z mnoha stran a jako reakci na bavorský akt vyhlásil říšský prezident Ebert výjimečný stav i na území celé říše. Výkonné pravomoci převzal oficiálně ministr armády Geßler, jejich provádění však měl v rukou většinou vrchní velitel armády generál Seeckt. Koncem září se pokusily o puč freikorpsy, součást „černé říšské armády“ pod vedením majora Ernsta Buchruckera v Kústrinu. Puč byl rychle potlačen a říšská armáda se vypořádala i s hrozbami levicového puče v Sasku, Durynsku a Hamburku.

Bavorská armáda ústy svého velitele generála Otto von Lossowa odmítla provést v Bavorsku Seeckovy příkazy, tj. zakázat protirepublikánské aktivity; Lossow byl proto Berlínem zbaven své funkce, Gustav von Kahr ho však jmenoval zemským velitelem bavorské armády. Konflikt s Berlínem se dále vyhroutil požadavkem Kahra na změny říšské vlády, které vznesl. Berlín je neakceptoval a Kahr pověřil kapitána Ehrhardta přípravami „pochodu na Berlín“. To byl i signál pro postupné sjednocování všech vlasteneckých spolků a tolerování Hitlera, reprezentujícího jejich extremistické křídlo. Opatrnější postup konzervativních separatistů – triumvirátu Kahr, Lossow, Hans von Seißer (policijní prezident Mnichova) – Hitlera podnítil k pokusu vzít ozbrojený puč do vlastních rukou, když si zajistil spojení Ludendorffa. Provolání „národní revoluce“ a ustavení „národní vlády“ večer 8. listopadu 1923 v Městanském pivovaru v Mnichově, kam se Hitler dostavil na shromáždění Vlasteneckého svazu pod ochranou SA, mělo být převzetím moci v říši, nikoli jen v Bavorsku. Hitler pod hrozbou násilí přesvědčil přítomné separatisty, aby svůj postup urychlili: jmenoval se říšským kancléřem a triumvirátu, který se mu podrobil, vymezil významné státní funkce – pochod národní armády na Berlín měl řídit Ludendorff. Ten však po odchodu Hitlera „zajaté“ představitel bavorské státní moci propustil a na příští den plánovaný pochod na Berlín se stal jen extremistickou demonstrací, která byla bavorskou policií s použitím zbraní rozeznána.²⁴ Hitler, Luden-

²³ J. C. Fest, *Adolf Hitler. Eine Biographie*, Frankfurt a.M., Berlin 1992³, s. 233.

²⁴ K průběhu „pivního puče“: E. Deuerlein, *Der Hitler-Putsch. Bayerische Dokumente zum 8./9. November 1923*, Stuttgart 1962.

dorff a další účastníci demonstrativního pochodu byli zatčeni, Lossow a Kahr po několika měsících zmizeli z politické scény a konflikt Bavorska s říší byl zažehán dohodou z Homburgu 18. února 1924. Bavorsko dostalo pravomoc pučisty soudit samo, takže se jejich případ nedostal před Říšský státní soud, a uhájilo i další partikulární pravomoci.²⁵

Rozdílné postupy při ohrožení celistvosti republiky a výmarské ústavy proti Sasku na jedné straně a Bavorsku na straně druhé byly kritizovány především sociálními demokraty a ti také na protest proti říšské exekuci proti dělnickým vládám opustili 2. listopadu Stresemannův kabinet. Zdrženlivost vůči Bavorsku měla více příčin, ta nejdůležitější byla hodnocení nebezpečí hrozcího zleva jako vážnějšího. Dalším faktorem byla paralenost více pokusů o ohrožení územní integrity republiky. Pro konfrontaci s Bavorskem (a dokončení říšské exekuce i proti Durynsku) už Stresemannovi zbyla jen menšinová vláda a vyostření situace Hitlerovým pučem vedlo k předání výkonné moci přímo Seeckovi. Přestože se 15. listopadu podařilo stabilizovat měnu, hlasováním říšského sněmu pak byla Stresemannově vládě vyjádřena nedůvěra a celý kabinet podal 30. listopadu demisi.²⁶

Nezměnil na tom nic ani fakt, že Stresemann zaznamenal výrazný zahraničněpolitický úspěch v reparační otázce. Poincarého se 23. října podařilo přimět k souhlasu se svoláním komise expertů, které prosazovaly anglosaské mocnosti, a příslušný návrh podala Francie v polovině listopadu.

Poincarého vítězství – dosáhl ukončení německého pasivního odporu – bylo vítězstvím Pyrrhovým, a to v politickém i ekonomickém ohledu. Francie za něj zaplatila zhoršením vztahů s Británií a nakonec musela ustoupit anglo-americkému tlaku v reparační otázce. Zaplatila však i fakticky: celkový zisk Francie z okupace Porúří byly reparační ve výši 520 milionů franků, vydaje na okupaci však tuto sumu přesáhly – podle Poincarého projevu z listopadu 1923 Francii okupace Porúří stála 691 milionů franků.²⁷ Za pasivní odpor těžce platila i říšská vláda: náhrady ušlých mezd, vydaje na nákup uhlí v zahraničí za nedostatekové devizy – vše zvyšovalo znehodnocení německé marky. Kurz marky na únosné míře se dařilo udržet Říšské bance jen nakrátko. Do poloviny září 1923 vydala říšská vláda na podporu Porúří 3500 bilionů (inflačních) říšských marek, škody způsobené německému

²⁵ G. Schulz, *Zwischen Demokratie und Diktatur...*, s. 446–448.

²⁶ Die Kabinete Stresemann I. u. II., Dok. 279. V této krizové době bylo použito postupu podle čl. 48, nouzových nařízení s působností zákonů, celkem 15krát; nejdůležitější z nich byla

proklamaace výjimečného stavu v říši z 26. září, zmocnění kancléře k exekuci proti Sasku 29. října a předání výkonné moci hlavě říšské armády 8./9. listopadu. (Tamtéž, s. LII ad.)

²⁷ K.-D. Krohn, cit. práce, s. 31–32.

hospodářství byly odhadovány na 3,5 až 4 miliardy zlatých marek, během bojů v Porúří bylo zabito 135 osob, 11 odsouzeno k smrti, 5 na doživotí, 140 tisíc bylo vykázano.²⁸

Okupace Porúří tak ještě urychlila hypertrofičnou inflaci německé měny. I když kořeny inflace je nutné hledat už ve financování války prostřednictvím půjček, její prohlubování souviselo s dodatečnými náklady na vyrovnaní důsledků války. Od reparací přes demobilizaci, vyplácení válečných penzí, podpor v nezaměstnanosti, jejichž počet rostl v souvislosti s poklesem produkce, která dále vyžadovala zvýšené importy, se táhla řada hospodářských příčin inflace. K tomu je nutné vzít v úvahu i politickými motivy ovlivněné devizové spekulace, únik kapitálu do zahraničí a ztráta důvěry v marku. V roce 1923 se jen přičítaly ztráty na nevybraných daních a clech a další pokles produkce. Všechny tyto náklady vedly ke stupňování množství oběživ, k dalším emisím bankovek a tedy opět ke stupňování inflace.²⁹ Důsledky toho vývoje se odrazily i ve změnách sociální a majetkové struktury: zatímco nižší a střední vrstvy, odkázané na platy a mzdy, se znehodnocenými úsporami na inflaci prodělávaly, část velkých dlužníků a spekulantů shromáždila v tomto období obrovské majetky: nejtypičtějším příkladem byl Hugo Stinnes, který vytvořil celé průmyslové impérium (které se pak po roce 1924 z velké části rozpadlo). Snahy stabilizovat marku, které vyvíjely německé vlády zejména proto, že byla podmínkou jakýchkoliv zahraničních půjček, byly až do podzimu 1923 neúspěšné. Teprve zavedení tzv. rentové marky 16. listopadu 1923, které se uskutečnilo z iniciativy ministra financí Hanse Luthera a provedl je jím dosazený říšský komisař pro měnu Hjalmar Schacht, inflaci zastavilo. Nová marka byla kryta zlatými obligacemi na pozemkové vlastnictví státu a dodatečnou garancí německých bank.³⁰ Zpočátku tedy Říšská banka změnila znehodnocenou měnu za novou v poměru 1 bilion říšských marek = 1 rentová marka, pozvolna se kurz marky k dolaru ustálil na předválečném stavu a 30. srpna 1924 byla rentová marka vystřídána zlatem krytou říšskou markou.

²⁸ H. Möller, Weimar... s. 155.

²⁹ Podle K. Borcharta však byla inflační politika říšské vlády v počátečních letech 1918–1920 neuhnutelná a do roku 1923 také přinášela nezanedbatelné ekonomické výhody. „Ukončena byla v roce 1923, kdy už z ní nikdo neměl prospěch – ani vláda, ani podnikatelé, ani pracující.“ (Wachstum, Krisen, Handlungsspielräume der Wirtschaftspolitik. Studien zur Wirtschaftsgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts, Göttingen 1982, s. 155–156)

³⁰ Ke krytí nové měny byla založena Rentová banka, která poskytla říši bezúročnou půjčku, za kterou ručilo svým majetkem celé německé hospodářství: C. Bergmann, Der Weg der Reparation. Von Versailles über den Dawesplan zum Ziel, Frankfurt a.M. 1926, s. 260.

Po marných pokusech z listopadu 1923 udržet francouzský vliv v Porýní podporou separatistického hnutí se musel i Poincaré smířit s myšlenkou odpolitizování reparací a jejich postavení na ekonomický základ a vyslovit souhlas se svoláním konference ekonomických znalců, která měla vypracovat nový plán plateb německých reparací. Katastrofální pokles kurzu franku, který se podařilo zastavit jen s americkou pomocí, byl k tomu mocným podnětem. Německo udrželo za cenu výjimečného stavu parlamentní demokratický systém a za cenu uznání poválečného statu quo se všemi zátěžemi z něj pro Německo plynoucími získalo šanci postupně se těchto zátěží zbavit. Stresemann, od prosince 1923 ve funkci ministra zahraničí, pochopil, že jen z uznání dané reality vycházející politika povede k dorozumění mezi vítězi a poraženými a že na počátku této cesty musí stát obnova důvěryhodnosti Německa. Otevřel tak cestu k politickým jednáním, která měla vést ke zrovnoprávnění Německa a k jeho návratu mezi evropské velmoci.

Inflace v Německu³¹

	1914	1919	1920	1921	1922	1/1923	8/1923	11/1923
1 \$ =	4,2 M	14 M	39,5 M	76,6 M	191,8 M	18 200 M	4 600 000 M	4,2 bilionu M
1 zl. M =			10		1000	10 000	1 000 000	1 000 000 000 000
papírová M 1								= 1 bilion

³¹ F. Blaich, Der Schwarze Freitag. Inflation und Wirtschaftskrise, München 1985, s. 163.

I. Vnitropolitická stabilizace a volby roku 1924

Stresemann zaplatil za nepopulární vnitřní i zahraniční politiku postem kancléře. Během řešení vnitropolitické krize 1923 muselo být použito prostředků, které mohly ohrozit samu další existenci republiky. Výjimečný stav vyhlášený v říši 26. září 1923 omezoval např. veřejná shromáždění a platil až do října 1924. Na základě nového nouzového nařízení říšského prezidenta pak v souvislosti s událostmi v Bavorsku (Hitlerův a Ludendorffův puč) převzal 8. listopadu veškerou výkonnou moc ve státě od ministra armády Geßlera šéf velení armády generál Seeckt. Ten také 23. listopadu zakázal NSDAP a KPD. Předání veškeré výkonné moci do rukou generála Seeckta bylo riskantním podnikem vzhledem ke známým postojům armády a jeho osobním názorům, preferujícím přinejmenším autoritativní způsob vlády. Podobně jako už při Kappově puči se Seeckt nakonec postavil za legální parlamentní řád: nikoli však z vnitřního přesvědčení. Pronesl výrok podobný onomu z roku 1920 („říšská armáda nebude střílet na říšskou armádu“ – srov. kap. o Kappově puči), když na dotaz Eberta, za kým stojí říšská armáda, odpověděl: „stojí za mnou“.¹ O silně postavení armády ve státě se opíraly i jeho představy o konzervativních změnách ústavy. Svě mimořádné pravomoci však použil v souladu s ústavou pouze k potlačení levicového i pravicového extremismu a předal je v únoru 1924 do rukou civilních orgánů (vojenský výjimečný stav byl předtím prodloužen ještě Marxovým kabinetem 8. prosince 1923), s ukončením vojenského výjimečného stavu přestaly platit i zákazy extremistických stran.²

¹ Tento výrok se traduje nejen z paměti Rabenaua (F. v. Rabenau /Hrsg./, Seeckt. Aus seinem Leben 1918-1936, Leipzig 1940, s. 341), ale je ověřen i podle dokumentů říšské kanceláře: Akten der Reichskanzlei. Die Kabinette Stresemann I. u. II., Anhang Nr. 1. Seeckt se přitom sám zaobíral plány na ustavení autoritativního „direktoria“ nacionalistických politiků typu Gustava von Kahra, ke kterému měl sympatie. Nyní tedy byl pučistickou akcí Hitlera a Ludendorffa donucen, aby se stal „chtě nechtě ochráncem stávajícího řádu a použil armádu jako záruku jednoty říše“. Takto: G. Schulz, Zwischen Demokratie..., Bd. 1, s. 446.

² H. Möller, Weimar..., s. 161-162.

Odeptění důvěry Stresemannovi říšským sněmem bylo z velké části rozhodnutím sociálních demokratů – i když proti němu hlasovali i poslanci Centra, DVP a DDP – a motivem jeho ostrý postup proti dělnickým vládám v Sasku a Durynsku. Odvrátilo se od něj především vedení SPD; říšský prezident Ebert, který byl jiného názoru, jejich rozhodnutí kritizoval slovy: „To, co vás vedlo k tomu, svrhnout kancléře, bude během šesti týdnů zapomenuto, ale důsledky své hlouposti budete pocítovat ještě deset let.“³ Jistě sám nevěděl, jak prorocká slova včetně odhadu doby, která ještě republiky zbývala, tehdy pronesl.

Do čela menšinového kabinetu z Centra, DVP, DDP a BVP byl postaven 30. listopadu 1923 politik Centra Wilhelm Marx, Stresemann však zůstal až do své smrti v roce 1929 ministrem zahraničí. Tento fakt byl zárukou zachování kontinuity nové politiky dorozumění s vítěznými Spojenci, kterou Stresemann reprezentoval.

Nejen politická, ale i hospodářská stabilizace stála na konci roku 1923 teprve na počátku. Většine obyvatel přinesla nejen pozitivní – stabilní novou měnu, ale i negativa – snížení mezd a prodloužení pracovní doby. Ačkoliv nadále platil osmihodinový pracovní den jako normální, v případě potřeby mohl být prodloužen na 10 hodin, bylo deregulováno nájemné, úspory byly znehodnoceny na 15 % hodnoty zlaté marky, splácení veřejných půjček bylo odsunuto až po splacení reparací. Získali jen majitelé půdy a velkých průmyslových podniků, dluhů se zbavil i stát. Reálné mzdy dosahovaly v průměru jen 70 % předválečného stavu, stoupala nezaměstnanost.⁴

Před novým kabinetem stál mj. úkol ukončit konflikt s Bavorskem. Stalo se tak až po odstoupení Kahra jako generálního komisaře Bavorska a Lossowa jako zemského velitele v únoru 1924. Koncem února se znovu sešel říšský sněm, vyřazený z rozhodování od poloviny října 1923 zmochováním zákonem.

Důsledky dočasného výjimečného postavení Bavorska se projeví i ve výsledku procesu s mnichovskými pučisty, uvězněnými v pevnosti Landsberg a obžalovanými z vlastizrady.⁵ Proces začal 24. února 1924 a tresty,

³ Z rozhovoru Ebert – Stresemann: Gustav Stresemann, Vermächtnis. Nachlaß in drei Bänden, Berlin 1932, Bd. I, s. 245.

⁴ F. Blüch, Der Schwarze Freitag... s. 52–57. Procento nezaměstnaných, které stoupla od listopadu 1922 z 2 % v listopadu 1923 na 23,4 %, však bylo ve srovnání s jinými evropskými státy nízké (např. Velká Británie v roce 1923 měla 34 % nezaměstnaných). Situaci v Německu – vysoká zaměstnanost – stále ještě ovlivňovaly důsledky inflační konjunktury. Tamtéž, s. 51, 52.

⁵ Vedle Hitlera byl v Landsbergu uvězněn i Max Amann, Julius Streicher, Dietrich Eckart a Anton Drexler; v jiných věznicích v Mnichově seděli další, např. Ernst Röhm. J. C. Fest, Hitler... s. 274.

vynesené mnichovským Lidovým soudem 1. dubna 1924, byly mírné: generál Ludendorff byl osvobozen, Röhm, velitel SA, dostal jen 3 měsíce a peněžní pokutu 100 marek, Hitler a další tři pučisté sice dostali 5 let vězení a pokutu 200 marek, po šesti měsících však mohli být za dobré chování propuštěni – což se také stalo a o vánočních svátcích 1924 už byl Hitler na svobodě. Souzeným bylo přičteno k dobru, že jednali „z vlasteneckých pohnutek“. Nezanedbatelným a osudným důsledkem bylo, že způsob vedení procesu umožnil Hitlerovi uplatnit ve vrchovaté míře agitaci za nacionálně socialistický program: „využil velké scény, která mu byla připravena, dramatických proslovů, publika, ohlasu, který u něj měl“, takže později přiznal, že 9. listopad 1923 byl pro něj „asi největším štěstím“ jeho života. Dal mu totiž příležitost změnit porážku v „triumf demagoga“: „Necítím se jako vlastizrádce, ale jako Němec, který chtěl to nejlepší pro svůj národ“ argumentoval a naopak obvinil „listopadové zrádce“. Změnil tím vlastní pozice obžalovaného v pozici žalobce.⁶

I když krátce poté – 9. dubna – byly zveřejněny výsledky Dawesovy komise expertů ve formě návrhu nového plánu plateb německých reparací, projevily se v květnových volbách do říšského sněmu především dozvuk negativního dopadu krizového roku 1923: posílily extremistické póly politického spektra. Na pravici získala hlavně DNVP, která se stala druhou nejsilnější stranou říšského sněmu. Protirepublikánské strany posílily i o 6,5 % hlasů získaných Německou národní lidovou stranou svobody (Deutschvölkische Freiheitspartei). Ve volební koalici s ní byla i NSDAP – zbavená svého „vůdce“ nekandidovala samostatně.

Na levici výrazně oslabila SPD (z 21,7 % hlasů na 20,5 %), a to přestože k ní v roce 1922 přešla zpět část USPD; výrazně narostl počet hlasů odevzdaných komunistům. Příčinou byly nejen důsledky bojů v Porúří, ale i přechod extrémně levicové části USPD ke KPD – KPD tak získala 12,6 % postoupila mezi masové politické strany.

Tento posun směrem k extrémním pólům oslabil republikánský střed – ztratila jak DVP, tak DDP, relativně stabilní zůstala podpora strany Centrum a BVP. Poprvé se ve volbách také výrazně prosadily strany „zájmové“, např. strana středního stavu (Hospodářská strana – WP), které dále rozšířily proupublikánskou základnu voličů – strany tohoto typu získaly nezanedbatelných 8,5 %.

⁶ Tamtéž, s. 274–278. Protokoly procesu nyní publikovány: Der Hitlerprozess 1924. Wortlaut der Hauptverhandlungen vor dem Volksgericht München I, hrsg. von L. Gruchmann, R. Weber, 3. Bde, München 1997–1998.

Výsledky voleb do říšského sněmu 4. 5. 1924 a 7. 12. 1924

	4. 5.		7. 12.	
	počet mandátů	procenta hlasů	počet mandátů	procenta hlasů
<i>DNVP</i>	95	18,4	103	20,4
<i>NSDAP (+ DVFP)</i>	32	6,5	14	2,9
<i>DVP</i>	45	9,2	51	10,6
<i>Deutschnationale P.</i>	4	1,1	0	0,5
<i>Landbund</i>	10	1,9	8	1,6
<i>Wirtschaftspartei</i>	10	2,3	17+	3,3
<i>Deutsch-Hannoversche Partei</i>	5	1,0	4	0,8
<i>Zentrum</i>	65	13,3	69	13,5
<i>BVP</i>	16	3,2	19	3,7
<i>DDP</i>	28	5,3	32	6,3
<i>SPD</i>	100	20,5++	131	26,0
<i>KPD</i>	62	12,5	45	8,9

+) včetně Bayerischer Bauernbund
 ++) uvedená procenta odpovídají počtu mandátů, který uvádějí i dobové statistiky
 (Das Wahlverhalten der deutschen Katholiken im Kaiserreich und in der Weimarer Republik. Untersuchungen aus dem Jahre 1928 von Johannes Schauf, hrsg. u. eingel. vo. R. Morsey, Mainz 1975. s. 161; takto i H. Schulze, Weimar, s. 452; Naproti tomu H. Möller (Weimar..., s. 264) uvádí údaj 23,9.

DNVP posílená v květnových volbách o 3,4 % požadovala úřad říšského kancléře - kandidátem měl být velkoadmirál A. von Tirpitz. Všechny občanské strany středu se proti tomu vehementně postavily a následující koaliční jednání vedla 3. června k sestavení další menšinové vlády W. Marxe - z dosavadní koalice v ní chyběla jen BVP. Postoj SPD se nezměnil, pro velkou koalici nenašla dostatek odvahy, nicméně tolerovala zahraniční politiku kabinetu vedenou Stresemannem a tedy přijetí Dawesova plánu. Krize spojená s hlasováním o klíčových zákonech nutných k provedení plánu však natolik oslabil důvěru kabinetu ve sněmu, že Marx požádal 20. října říšského prezidenta o rozpuštění sněmu a vypsání nových voleb - ty se pak konaly 7. prosince.

Při srovnání výsledků voleb z května a prosince 1924 jasně vyplývá pozitivní účinek zahraničněpolitické stabilizace na zpomalení výše uvedeného procesu polarizace spektra politických stran - oslabení extrémů a drobných stran, posílení prorepublikánských stran středu a SPD. Za touto „deradikalizací“ stály první úspěchy stabilní měny: v srpnu byla rentová marka vystřídána říšskou markou, krytou už ze 40 % zlatem a devizami, do republiky plynuly rozsáhlé zahraniční úvěry, počet nezaměstnaných klesl z 12,4 % v červenci na 7,3 % v listopadu.⁷ Jedinou stranou, která v prosinci ještě významně posílila své zisky, byla DNVP, stojící do té doby stále v opozici proti republice. Sklidila tak plody své nacionalistické agitace proti Dawesově plánu.

2. Dawesův plán

Podněty k novému přezkoumání platební schopnosti Německa se datovaly od prosince 1922, kdy státní tajemník USA Hughes navrhl svolání mezinárodní konference o reparační otázce, která by ji posoudila z hospodářského hlediska. Teprve na nátlak Londýna nakonec Poincaré koncem října 1923 na haagské konferenci připustil úvahy o takovém řešení, i když si kladl své podmínky: grémium expertů, které bude reparace posuzovat, svolá Reparační komise, celková výše reparací, určená londýnským ultimátem z roku 1921, nebude měněna a bude se posuzovat i výše devizových zásob Německa. Když byly tyto podmínky přijaty, Paříž předložila 13. listopadu 1923 návrh v Reparační komisi na svolání dvou komisí expertů. I když motivy tohoto Poincarého „obratu“ byly různorodé - od nákladnosti oku-

⁷ H. A. Winkler, Deutsche Geschichte..., s. 455.

páce Porúří a jeho neblahých dopadů na hodnotu franku přes vnitropolitický nesouhlas francouzské levice s jeho tvrdou politikou až k výrazné zahraničněpolitické izolaci, ve které se Francie ocitla, většina historiků se shoduje v tom, že nejvýrazněji na něj zapůsobil příslib Hughese jednat současně o reparacích i o mezispojenceckých dluzích.⁸

Americký postoj, formálně potvrzený i v separátní mírové smlouvě s Německem v roce 1921, dosud striktně odděloval reparační platby a splácení mezispojenceckých dluhů, které vznikly během první světové války. Spojenci byli zadlužení navzájem, hlavním věžitelem ovšem byly USA. Tímto způsobem se Američané vyhýbali nebezpečí, že by mohli být bezprostředně zataženi do reparačních konfliktů a vlastně fungovat jako reparační věřitel. Striktním oddělováním obou problémů tak dosáhli toho, že zůstali „třetí“, formálně nezávislou stranou při řešení reparační otázky. Na tom trval i Hughes a státní departement velmi „opatrně taktizoval“, aby nereagoval na četné německé žádosti o pomoc jednoznačně. Sice je přímo neodmítal, ale dbal na to, aby pozitivní odezva nepřišla příliš brzy. Až do konce roku 1922 se tak vláda USA omezovala na nabádání Německa, aby plnilo podmínky mírové smlouvy – a poučování Francie, že pouze hospodářsky zdravé a ve své teritoriální integritě neomezované Německo si může dovolit zaplatit požadované náhrady. Podporovala proto takovou formu nového řešení reparační otázky, která by jí dovolila udržet dosud proklamovanou nezávislost „třetí strany“. Byla pro vyšetření německé schopnosti platit, stanovení únosných ročních splátek, tj. revizi londýnského plánu plateb, a zajištění mezinárodní půjčky Německu prostřednictvím „nezávislého“ výboru bankéřů. Zásadou příprav práce obou výborů tedy bylo „účastnit se prostřednictvím soukromých bankéřů, snad s reprezentanty Federal Reserve Bank, ale bez přímého zásahu naší vlády do jakékoliv politické fáze otázky“.⁹ Do doby francouzsko-belgické okupace Porúří, která extrémně vyhroutilila situaci, se tak USA omezovaly na pouhé nezávažné nabídky diploma-

⁸ H. A. Winkler, *Deutsche Geschichte...*, s. 446; Die Kabinette Stresemann I. u. II., s. LXXIII;

S. A. Schuker, *The End of French Predominance in Europe. The Financial Crisis of 1924 and the Adoption of the Dawes Plan*, Chapel Hill 1976, s. 173; K diskusi o reparacích 70. a počátku 80. let přehledně: P. Krüger, *Das Reparationsproblem der Weimarer Republik in frangwürdigem Sicht. Kritische Überlegungen zur neuesten Forschung*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte Jg. 29, 1981, H. 1, s. 21–47.

⁹ Z. dopisu Jamese Logana, neoficiálního pozorovatele při Reparační komisi, guvernérovi Federální Rezervní banky v New Yorku Strongovi ze 17. 3. 1922 (Logan Papers, Hoover Institution Stanford, California) cituje W. Link, *Die Beziehungen zwischen der Weimarer Republik und den USA*, in: M. Stürmer (Hrsg.), *Die Weimarer Republik. Belagerte Civitas*, 2. Aufl. Königstein 1985, s. 67.

tického zprostředkování. Teprve nebezpečí zvláštních výhod pro Francii při pokusu řešit krizi smlouvami MICUM s německými průmyslníky na podzim 1923, které mohlo vyústit v průmyslové ovládnutí nebo dokonce odtržení Porúří, se stalo posledním podnětem k anglo-americké souhlře. Nakonec to tedy byli britský a americký (neoficiální) zástupce při Reparační komisi, kteří navrhli svolání dvou výborů znalců – Francie pak o toto svolání Reparační komisi požádala.¹⁰

Předsedou prvního a důležitějšího z těchto výborů, které zahájily činnost v lednu 1924, se stal americký bankéř a bývalý ředitel rozpočtového byra USA Charles Gates Dawes, který za války řídil zásobování americké armády (měl hodnost generála). Dawes označil svůj úkol jako nalezení „kompromisu mezi ekonomickými principy a politickými nutnostmi, při jehož hledání ale dominovali ekonomičtí znalci“.¹¹ V jeho výboru působil i Američan Owen D. Young, předseda správní rady General Electric, který byl i autorem politické části závěrečné zprávy z dubna 1924. Druhému výboru předsedal londýnský bankéř Reginald McKenna. Hlavní spory se vedly o rozsahu ročních splátek a způsobu záruk za ně. Obvykle Američané zprostředkovali kompromis mezi britským stanoviskem a ostřejším stanoviskem Francie, Belgie a Itálie. Plán byl předložen Reparační komisi 9. dubna 1924. Předložený plán přes veškeré námítky, které vznášeli politici v podobné konstelaci jako jejich ekonomičtí znalci, nakonec schválily vlády Německa, Británie, Itálie a Belgie a nakonec i Francie. Plán nepochybně zahajoval další, komplexnější etapu politiky, směřující tentokrát nejen k plnění podmínek versailleské smlouvy, ale i k hlubšímu dorozumění s bývalými vítězi.

Podstatou Dawesova plánu bylo převedení německých reparací do sféry úvah ekonomických, a tudíž jejich odpolitizování. Nestanovil proto celkovou sumu německého dluhu ani dobu trvání splátek (formálně ovšem nedošlo ke zrušení, ale pouze k revizi londýnského plánu plateb z roku 1921, proto někdy figuruje v literatuře doba splácení 30 let). Zpráva Dawesova výboru také záměrně zmiňovala, že navržené řešení není definitivní, ale

¹⁰ W. Link (cit. práce, s. 69) zdůrazňuje, že to byly právě USA, které jednání o Dawesově plánu režírovaly: i podle výsledků, tj. vypsání velké půjčky na americkém kapitálovém trhu, která udělala z Výmarské republiky vlastně „penetrovaný systém“ se zahraniční kontrolou měnové a finanční politiky. Podrobně k tomu: W. Link, *Der amerikanische Einfluss auf die Weimarer Republik in der Dawesphase. Elemente eines „penetrieren Systems“*. In: H. Mommsen, D. Petzina, B. Weisbrod (Hrsg.), *Industrielles System und politische Entwicklung in der Weimarer Republik*, Düsseldorf 1974, s. 485–498.

¹¹ Stephen A. Schuker, *The End of French Predominance in Europe...*, s. 174.

zdůraznila, že v něm jde o obnovení důvěry na dostatečnou dobu, aby mohlo k celkovému a definitivnímu řešení reparací dojít.¹² Plán upravoval pouze vyšší ročních splátek, která stoupala v souvislosti se zvyšováním výkonnosti německého hospodářství („indexu prosperity“) a stanovoval, z čeho se mají čerpat a jak mají být platby zajištěny. První rok mělo Německo splatit i miliardu marek, druhý rok 1,22 mld., třetí rok 1,2 mld., čtvrtý rok 1,75 mld. Teprve pátý rok mělo být dosaženo výše figurující v londýnském plánu – 2,5 mld. Pouze polovina z ročních splátek měla být čerpána ze státního rozpočtu, druhá polovina z obligací průmyslu a železnic.

Stresemann mohl tedy předpokládat, že v době, kdy dojde na plnou výši ročních splátek, už bude situace Německa výhodnější, protože se projeví pozitivní účinky změny německého postoje k reparačním povinnostem, dojde k jeho mezinárodněpolitickému zrovnoprávnění a tedy i k dalšímu zmírnění plateb. V tomto smyslu byl pro něj Dawesův plán jen východiskem k obnově mocenského postavení Německa, východiskem, které ovšem uznalo realitu versailleského mírového uspořádání: „Museli jsme uvažovat, zda není možné řešit politické otázky hospodářskými cestami a... takto se pokusit získat mocenské postavení. Řešení otázky reparací a půjčky Spojených států pro nás znamenaly podstatný pokrok.“¹³ Na dobu, kdy bude možné žádat o další revizi reparačních anuit, se připravoval už od léta 1924, kdy pověřil velvyslance ve Washingtonu, aby shromažďoval materiál, který by mohl doložit nespůsobilost plánu.¹⁴ Problémů převoditelnosti „normální“ anuity 2,5 mld. si ovšem byl od počátku vědomi i Američané a počítali s „provizorností“ plánu.¹⁵

Soutáží plánu bylo i poskytnutí mezinárodní půjčky 800 milionů marek (tzv. *Dawesova půjčka*), která umožnila první splátku spolu s výnosem železnic, transformovaných v akciovou společnost. Nezanedbatelným významem půjčky bylo i vytvoření důvěry v německé hospodářství a tedy podnět k dalším zahraničním investicím. Další splátky měly využívat i výnosů z cel a ze zvýšených daní, jejichž úroveň měla být přizpůsobena daním v dohody státěch. Kontrolu plnění závazků převzal výbor zahraničních expertů (Transfer Committee). Také Říšská banka byla reorganizována a postavena

¹² Commission des Réparations, Report of the First Committee of Experts, Paris 1924, s. 35.

Citujie S. A. Schuker, The End of a French Predominance..., s. 181.

¹³ Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1933, Serie B: 1925–1933, Bd. 1/1, Göttingen 1966, s. 730, 733.

¹⁴ C. D. Krohn, Stabilisierung und ökonomische Interessen. Die Finanzpolitik des Deutschen Reiches 1923–27, Düsseldorf 1974, s. 83.

¹⁵ W. Link, Die Beziehungen..., s. 70.

pod mezinárodní dohled. Všechna tato opatření sice znamenala hluboké zásahy do německé suverenity, poskytovala však na druhé straně nezane-dbatelné výhody. Odpovědnost německé vlády totiž končila v okamžiku, kdy shromáždí požadovanou sumu v markách. Starost o převedení sumy na devizy, a to takovým způsobem, aby nebyla ohrožena stabilita marky, převzal nově ustavený reparační agent, působící v Berlíně v čele nově ustavené banky k převodu plateb, který zároveň předsedal onomu kontrolnímu orgánu. Tuto funkci převzal Američan Parker Gilbert. Reparační agent byl „králem Dawesova plánu“ a jeho úkolem bylo i dohlížet na celou administrativu a koordinaci plánu i na případné přípravy revize plateb.

Nezanedbatelným důsledkem Dawesova plánu bylo vedle pozitivních hospodářských účinků i nové mezinárodněpolitické potvrzení a tedy de facto garantování celistvosti Německa, které nadále znemožňovalo pokusy o separaci např. Porýní. Plán předpokládal obnovení fiskální a ekonomické jednoty říše – Francie a Belgie tedy musely ukončit „přímé čerpání zdrojů v Porýní“ a podobné sankce byly do budoucnosti omezeny „pouze na případy flagrantního neplnění přijatých podmínek Německem“.

Na londýnské konferenci (16. července–30. srpna 1924), kde byl plán definitivně přijat, už vláda pro Německo příznivější atmosféra, navozená červnovým pádem R. Poincarého a nástupem Edouarda Herriota ve Francii. Britsko-francouzské rozpory zmínil i nástup labouristického MacDonalda kabinetu na jaře 1924. Oba politici byli ochotni uhladit existující britsko-francouzské rozpory v zájmu rychlého uvedení Dawesova plánu v život. Herriot navštívil MacDonalda v jeho letním sídle v Chequers v Británii a dohodli se na urychleném svolání konference o Dawesově plánu do Londýna a na zásadě, že po schválení příslušných německých zákonů (umožňujících kontrolu Říšské banky a přeměnu železnic na akciovou společnost) a zahájení fungování v plánu navržených kontrolních institucí „bude obnovena hospodářská jednota říše a vráceny zpět produktivní zástavby“, což znamenalo vyklizení okupovaného Porýní. Na londýnské konferenci, kam bylo Německo také v závěrečné fázi pozváno (zúčastnilo se od 6. srpna), se Stresemannovi – spolu s kancléřem Marxem a ministrem financí Lutherem – podařilo dosáhnout dohody o stažení okupačních vojsk z Porýní ve lhůtě jednoho roku a do srpna 1925 skutečně francouzské a belgické jednotky z této oblasti odešly. Jako vstřícné gesto nadto Francouzi okamžitě po podpisu smlouvy vyklidili všechny části území na pravém břehu Rýna obsazené „dodatečně“ v lednu 1923 včetně oblasti kolem Dortmundu a Offenburgu. Nejdůležitější ovšem bylo, že zde byly omezeny pravomoci Reparační komise, takže se Německo natrvalo zbavilo hrozby při-

padných podobných sankcí za neplnění reparačních povinností. Mohly být totiž uplatněny pouze v případě těžkého porušení závazků ze strany Německa, a to pouze na základě jednomyslného rozhodnutí nezávislého rozhodčího orgánu.¹⁶ O eventuálním neplnění závazků Německem mohla nadále rozhodnout v první instanci Reparační komise už za rovnoprávné účasti amerického zástupce, a to jednomyslně. Pokud by nedošlo k jednomyslnému rozhodnutí, mohl každý z členů navrhnout svolání takového rozhodčího orgánu, který byl složen ze tří nezávislých osobností za předsednictví amerického zástupce.¹⁷

Předseda londýnské konference, britský premiér MacDonald, přivítal přijetí Dawesova plánu jako skutečné mírovou smlouvu, ukončení strašlivých válečných let a odvrát od válečné mentality.¹⁸

Stresemannovi se podařilo zlomit odpor nacionalistické opozice proti Dawesově plánu jak ve vlastní straně DVP, tak především DNVP pouze proto, že přijetí plánu bylo podmínkou odchodu okupačních armád z Portúří. V očích německých nacionalistů byl totiž novým potvrzením, tentokrát dobrovolným, „okovů Versailles“. Musel přitom lavírovat mezi dvěma obrazy, které prezentoval: jedním v zahraničí jako dobrého Evropana usilujícího o uvolnění především v německo-francouzských vztazích, druhým doma jako politika sdílejícího mnohé z názorů a cílů nacionalistů.

Tento schizofrenní postoj je v obou případech doložitelný autentickými prameny, a proto je i důvodem stále pokračující diskuse historiků o „skutečné podobě“ Stresemanna. Až na dobové apologetické biografie¹⁹ se většina z nich shodne v tom, že byl především pragmatickým politikem, který sledoval prvořadý cíl všech tehdejších německých politiků – tedy revizi Versailleského mírového uspořádání a zrovnoprávnění Německa s ostatními evropskými mocnostmi, a že pečlivě volil taktiku k dosažení tohoto cíle. Přednostní pro něj tedy bylo vyřešení reparační otázky, dosažení odchodu okupačních armád z německého území, revidování teze o výlučné vině Německa na válce, v dlouhodobé perspektivě i mezinárodněpolitické zrovnoprávnění Německa ve zbrojení a uznání Německa jako velmoci a také revize hranic. K dosažení těchto cílů bylo nezbytné obnovení hospodářské

¹⁶ K francouzsko-britským jednáním před londýnskou konferencí srov.: Schuker, *The End...*, s. 197–263.

¹⁷ W. Link, *Die Beziehungen...*, s. 70–71.

¹⁸ MacDonaldův projev cituje H. Schulze, *Weimar...*, s. 276.

¹⁹ Např. H. Oncken, *Stresemann als historische Gestalt*. In: *Der Heimatdienst*, 9. jg., 1929, s. 350 ad.; z pozdějších: F. Hirsch, *Stresemann. Patriot und Europäer*, Göttingen 1964.

sfly Německa.²⁰ Podle Krügera to mělo i více pozitivní náboj, než obvykle historici uvádějí, tj. nebylo namířeno jen k dosažení německých cílů, ale přineslo i „vyjasnění problémů, které měly význam daleko přesahující německé zájmy... podpořilo německo-francouzskou spolupráci, přispělo k všeobecnému zlepšení hospodářské a politické situace v Evropě. Tlak k všeobecnému zlepšení hospodářské a politické situace v Evropě. Tlak reparací tak přispěl i k tomu, že zodpovědní němečtí ministři zahraničí... „byli odkázáni na posilování evropské spolupráce a liberalizaci mezinárodní hospodářské výměny“.²¹

Základem Stresemannovy politiky „dorozumění“, která byla něčím více než předchozí Wirthova politika „plnění“, bylo spojení základního cíle zahraniční politiky – revize Versailles – s taktikou vážně míněných, a nikoli pouze demonstračních diplomatických jednání s Francií za podpory Británie a USA. Tato jednání, pokud měla dosáhnout cíle, byla úzce spojena jednak s uznáním Versailles jako východiska jednání, jednak s všeobecně uznávanou nutností obnovit fungování nejen německého, ale i evropského a světového hospodářství. K tomu bylo nezbytné nejdříve ustoupit v důležitých bodech (ukončení pasivního odporu), aby bylo možné dosáhnout angažmá USA (Dawesův plán) a odchodu francouzských a belgických jednotek z Portúří. Dalším důležitým bodem postupu bylo zabránit případnému opakování sankcí. Po londýnské konferenci bylo této změny původního

²⁰ Takto např. K. H. Pohl, *Weimars Wirtschaft und die Aussenpolitik der Republik 1924–1926*, Düsseldorf 1979, s. 7. K politickým cílům Stresemanna: H. W. Gatzke, *Stresemann and the*

Rearmament of Germany, Baltimore 1954; kritickou biografii na základě v USA uložené celé pozůstalosti Stresemanna, kde opravuje obraz Stresemanna a představuje ho jako politika sledujícího stále mocensko-politické cíle, a to přes překvapivou schopnost změn názorů a přizpůsobivost: A. Thimme, *Gustav Stresemann. Eine politische Biographie zur Geschichte der Weimarer Republik*, Hannover, Frankfurt a.M. 1957; též, *Gustav Stresemann. Legende und Wirklichkeit*. In: *Historische Zeitschrift* 1956 (April 1956); též, *Flucht in den Mythos: die DVP und die Niederlage von 1918*, Göttingen 1969; k úplné pozůstalosti Stresemanna: H. W. Gatzke, *The Stresemann Papers*. In: *Journal of Modern History* 1954, s. 49–59; k činnosti předsedy DVP: R. Thimme, *Stresemann and the Politics of the Weimar Republic*, Princeton 1963; H. A. Turner, *Stresemann and the Politics of the Weimar Republic*, Princeton, N. Y. 1956. Ve striktním marxistickém výkladu: W. Ruge, *Stresemann. Ein Lebensbild*, Berlin 1966.

²¹ P. Krüger, *Deutschland, die Reparationen und das internationale System in den 20er Jahren*, *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, Jg. 33 (1982), H. 7, s. 414–415. Naopak s důrazem na podstatně nacionalistickou a konzervativní motivaci Stresemanna, označeného jako „Bismarck redivivus“, usilujícího o návrat k evropské rovnováze, ve které by Německo hrálo podobně jako v dobách Bismarcka první housle: H. Schulze, *Weimar...*, s. 272–273. Za „velkého německého nacionalistu“ dokonce za „lháře“ ho spíše než za „dobrého Evropana“ považuje S. Marks (*Illusion...*, s. 64). Z novějšího výzkumu se ke kritickému směru přiklání např. A. Rödder, pozitivně Stresemanna hodnotí J. Wright.

znění mírové smlouvy dosaženo – zbýval už jen krok k vytvoření cesty k případným teritoriálním revizím hranic.

Hlasování v říšském sněmu o Dawesově plánu se očekávalo s napětím. Vláda vyšla vstříc nacionálům už prohlášením odmítajícím jedinou vinu Německa na válce, které vydala 29. srpna 1924, den před podpisem smlouvy v Londýně. Pro přijetí plánu se vyslovily i odbory a Říšský svaz německého průmyslu (RDI). Nakonec prošla v Londýně podepsaná smlouva i klíčový zákon o říšských drahách, jimž se měnily na akciovou společnost, a který vyžadoval dvoutřetinovou většinu, jen s pomocí předem dohodnuté hlasovací strategie. Poslanci DNVP se tak rozdělili na dvě skupiny, větší z nich (52 poslanců) hlasovala proti, hlasy pro (48 poslanců) přesně stačily na dosažení potřebného kvóra.²²

3. Cesta k Locarnu

Změna mezinárodněpolitické atmosféry, uvedená Dawesovým plánem a potvrzená na londýnské konferenci, se týkala především zklidnění německo-francouzského vztahu, vyplývajícího z oboustranného kompromisu. V osobě Stresemanna dostala německá politika revize versaillské smlouvy nové rysy, přesahující pouhé přebírání závazků pod tlakem a signalizující dobrou vůli tyto závazky splnit. Optimisté mezi diplomaty, ke kterým patřil i britský velvyslanec v Berlíně lord Edgar Vincent d'Abernon, charakterizovali novou atmosféru jako „ducha přátelské spolupráce“ mezi vítězi a poraženými. Mír, dorozumění a smíření se staly dominantními pojmy mezinárodních jednání. O nutnosti „co nejužší spolupráce mezi státníky Evropy“ mluvil i státní sekretář německého zahraničního úřadu Carl von Schubert,²³ o „duchu Locarna“ jako bodu obratu evropské historie pak A. Chamberlain.²⁴

Stresemann ovšem nezměnil zahraničněpolitické cíle Německa radikálně – také jemu šlo o obnovu velmocenského postavení a revizi mírové smlouvy. V jeho koncepci však obnova tohoto postavení vycházela z uznání tehdejší reality a tedy z představy, že zrovnoprávnění Německa lze

²² Takto podle akt DNVP uvádí: K. Gossweller, Grossbanken, Industriemonopole, Staat. Ökonomie und Politik des staatsmonopolistischen Kapitalismus in Deutschland 1914–1932, Berlin 1971, s. 309.

²³ ADAR, Serie B, Bd. VI, s. 435.

²⁴ A. Thimme, Stresemann and Locarno. In: H. Gatzke (ed.), European Diplomacy between two Wars, 1919–1939, Chicago 1972, s. 74.

dosahnout pouze mírovými prostředky. Využil však příležitosti nabídnuté Dawesovým plánem a oprávněně předpokládal, že hospodářská obnova povede ve svých důsledcích k uplatnění hospodářského potenciálu Německa – samotný plán považoval za pouhé „hospodářské příměří“, které bude nahrazeno jiným, výhodnějším řešením. Zároveň správně odhadl, že politického zrovnoprávnění Německa bude dosaženo teprve po určité době, až se prokáže jako spolehlivý a důvěryhodný partner mezinárodních vztahů „schopný koalice“ (*Koalitionsfähig*). Cíle své zahraniční politiky formuloval na veřejnosti opatrněji než v soukromé korespondenci, ze které se dostal do rukou tisku v září 1925 dopis pruskému korunovému princovi. Opakoval v něm jednak to, co bylo známo z jeho oficiálních projevů, tj. prvořadé cíle, ke kterým patřilo především zajištění míru jako podmínky postupného zesílení Německa a minimální program zmírnění reparací a ukončení okupace německého území cizími armádami. Vedle toho zde byly uvedeny i cíle střednědobé, tj. „korektura“ hranic s Polskem navrácením Gdaňska, polského koridoru k moři a odstoupení části Horního Slezska.²⁵ Pozornost spojenou s obavami z budoucí německé politiky však vzbudily zvláště u východních sousedů včetně Československa cíle dlouhodobé, kde zmínil připojení Rakouska a ochranu Němců v zahraničí, „kteří trpí pod cizí vládou“, dále i navrácení kolonií. Největší kritiku však vyvolal u dobových i současných kritiků Stresemannem použitý termín „finnassieren“, kterým popsal svou taktiku. Výklad tohoto pojmu historiky je součástí polemik kolem Stresemanna – buď je vykládán mírněji jako „nutnost postupovat jemně a chytře a vyhýbat se velkým rozhodnutím“, resp. jako „instinkt pro politicky nutné a možné“, nebo je ve vyostřené interpretaci chápán jako „meternichovský pojem označující

²⁵ Do Německem požadovaných východních území však nezahrnul Poznaňsko, jak upozorňuje R. A. C. Parker (Das Zwanzigste Jahrhundert I. Europa 1918–1945. Fischer Weltgeschichte, Bd. 34, Frankfurt a.M. 1967, s. 88).

²⁶ Takto A. Thimme, Stresemann and Locarno. In: H. W. Gatzke (ed.), European Diplomacy between two Wars, 1919–1939, Chicago 1972, s. 83. Text dopisu srov: Stresemann Vermächtnis, Bd. II., s. 553–555; český: Německý imperialismus proti ČSR 1918–1939, Praha 1962, s. 55–57. Datován 7. září 1925 dopis vysvětloval okolnosti vstupu Německa do SN a stanovil tři velké úlohy německé zahraniční politiky: 1. řešení reparačních otázek „pro Německo únosným způsobem“ a „zajištění míru, který je předpokladem znovuzesílení Německa“; 2. ochranu „10–12 milionů zahraničních Němců, které nyní žijí pod cizím jhem v cizích zemích“; 3. korekturu „východních hranic – znovuzískání Gdaňska, polského koridoru a korekturu hranic v Horní Slezsku“. Dále zmínil anšlus Německého Rakouska jako „stojící v pozadí“, který „by nepřinesl Německu pouze výhody, ale velmi by zkomplikoval problém Německé říše“. Stresemann udržoval s korunovím princem přátelské styky: mj. záznam o přátelské večeři v postupimském Cecilienhofu,

taktiku špinavých triků“.²⁶ Vytyčení dlouhodobých cílů tak pochopitelně oslabovalo uznávanou a podpíselem Locarna potvrzenou ochotu „připravovat cestu pro uskutečnění touhy lidstva po míru a dorozumění“, kterou Stresemann prezentoval.²⁷

Příznivé podmínky pro dosažení cílů Stresemannova minimálního programu poskytovaly i změny ve vládních garniturách Francie a Británie. Herriot, radikál v čele Levého kartelu, dostal mandát francouzských voličů ke zlepšení německo-francouzského poměru, které ovšem nesmělo ohrozit francouzskou bezpečnost. MacDonald tak dostal vstřícnějšího partnera a tato skutečnost platila i po změně britské vlády, když v listopadu 1924 nastoupil do úřadu ministra zahraničí Austen Chamberlain ve staronové konzervativní vládě S. Baldwina. Na dodržování plánu demilitarizačních opatření však nový britský kabinet trval právě tak jako před nimi MacDonald, který už na londýnské konferenci upozornil Stresemanna na nutnou

kam byl Stresemann pozván 24. 7. 1925 (Vermächtnis, Bd. 2, s. 308–309), jako důkaz Stresemannovy „přetvářky“ v Locarnu dopis korunnímu princovi interpretovala A. Thimme (Gustav Stresemann: Eine politische Biographie...). Autorka zastávala na základě studia celé Stresemannovy pozůstalosti tezi, že usiloval pouze o urychlení revize Versailles a nebyl žádným „Evropánem“, ale německým nacionalistou. V jiné své práci také uvádí, že jeho cílem bylo „bojovat proti agresivní politice Francie“ – v článku (táž, Stresemann and Locarno..., s. 84) cituje ovšem pouze část věty, která pokračuje slovy: „a zajistit s pomocí spojenčů integritu a tím skutečnou nezávislost a rovnoprávnost Německa proti francouzským invazím, sankcím a útokům“, což je zjevná nářka na okupaci Porúří v roce 1923 (Vermächtnis, Bd. 2, s. 172). Text pochází z anonymně publikovaného článku v „Hamburger Fremdenblatt“ ze 14. 9. 1925 a jeho ostré formulace se odvíjí od účelu, pro který byl napsán: mediálně připravit budoucí garanty rýnského garančního paktu na dalekosáhlejší požadavky, než pak byly předloženy při jednáních. Dále totiž zmiňuje i ochranu německých menšin podle mezinárodních smluv, snahu revidovat východní hranice, vznést nárok na kolonie a anšlus Rakouska. Dodává však, že podmínkou nejsou „válečné prostředky, které Německu chybí... ale spolupůsobení a dorozumění s mocnostmi, jejichž rozhodnutí dnes určuje jejich dosažení.“ (Tamtéž) I kritik Stresemanna jako H. Schulze uvádí, že Stresemannův dopis korunnímu princovi je „často citován a často špatně pochopen“ (Weimar..., s. 280), mírnější výklad s důrazem na mírové prostředky politiky dorozumění při uplatňování zmíněných cílů např. ve všech svých pracích P. Krüger. K tomuto výkladu se přiklání nejnověji i J. Wright (Gustav Stresemann. Weimar's Greatest Statesman, Oxford, New York 2002), který obsáhle rozebírá motivy napsání dopisu (v podstatě vysvětlení své politiky a její obhajoba před příznivcem konzervativního nacionalistického přesvědčení – s. 231–233, 326), nicméně konstatuje, že Stresemannova politika měla „dvojitý charakter“: vůči Západu postupoval „otevřeně a státnicky“, jinde, zvl. vůči Východu, byl „méně otevřený“ (s. 267).

²⁷ Stresemann Vermächtnis, Bd. II, s. 253. Jeho politika dorozumění je proto také označována za „liberálně imperialistickou“ variantu revize versailleské mírové smlouvy: A. Hilgruber, Die Geschichte des Reiches 1871–1945, Düsseldorf 1984, s. 68–69.

souvislost „vyklizení Porýní“ (které chtěl Stresemann urychlit) a „německé demilitarizace“.²⁸ Chamberlainův návrat britsko-francouzsko-belgické defenzivní aliance narazil ovšem na podzim 1924 na námitky britského velvyslance v Berlíně d' Abernona. Nejen on, ale i někteří členové kabinetu (např. bývalý ministr zahraničí lord Curzon) jej považovali za neúnosně protiněmecký a přikláněli se k řešení, které by uspokojilo francouzské požadavky bezpečnosti, ale zároveň nějakým způsobem zahrnovalo a tedy i vázalo Německo. D' Abernon proto od června 1924 přesvědčoval Stresemanna a další německé politiky a diplomaty, že nastal vhodný čas k obnově německé iniciativy a k návrhu bezpečnostního paktu, podobného Cunově nabídky z prosince 1922.

Stresemann byl ochoten vyhovět britskému naléhání, protože takový pakt vyhovoval koncepci stvrzením statu quo na západě otevřít prostor pro jeho revizi na východě. Byl ochoten vzdát se nároků na Alsasko-Lotrnsko a Eupen-Malmédy, aby upokojil Francii a zajistil si tolerování změny východních hranic Německa v budoucnosti. Poslání Německo mělo hrát důležitou úlohu v evropské politice, mělo se však začlenit do evropského společenství států a neusilovat o kontinentální hegemonii. V první fázi se soustředil na bezprostřední a daleko skromnější cíle – další redukcí reparací, odchod spojeneckých armád z Porýní, odstranění spojenecké vojenské kontroly, která měla později umožnit úplné vojenské zrovnoprávnění Německa.

Jeho ochotu však brzdilo několik faktorů: a) Obavy z reakce SSSR na takovou nabídku, která byla považována za narušení Rapallem stvrzené linie německé zahraniční politiky. Vztahy SSSR k Západu zůstávaly přes de iure uznání Británie a Francií (únor, resp. říjen 1924) nadále chladné a pád MacDonalda zabránil ratifikaci politické a obchodní smlouvy, spojené s tímto aktem Británie (nedošlo ani k výměně velvyslanců, i když diplomatické styky byly přerušeny až ze sovětské strany v roce 1927). Nedůvěra ke „společování kapitalistického Západu“ a zásadní odmítání Společnosti národů se po Leninově smrti a nástupu Stalina nezměnily, sovětský zástupci se začali podílet pouze na práci některých komisí Společnosti národů. Případné narušení svazku s Německem, které by opustilo kurz Rapalla a uznalo poválečný status quo, by pak znesnadnilo, ne-li znemožnilo naději, živé zvláště v kruzích Rudé armády, na odplatu Polsku a revizi říšské smlouvy. Stresemann si byl vědom, že Moskva, a nikoli Paříž bude ochotna spolu-

²⁸ Z rozhovoru MacDonalda s německou delegací v Londýně 12. 8. 1924 cituje A. Thimme, Stresemann and Locarno..., s. 76.

pracovat při tlaku na Polsko, a nechtěl proto spojenectví s Moskvou narušit.²⁹ b) Silná vnitropolitická opozice zejména německých nacionalů, která už málem nechala ztroskotat ratifikaci Dawesova plánu, a nyní se zvedla proti dalšímu „aktu uznání Versailles“ bezpečnostní garancí, umocněná tím, že od 15. ledna byli členy Lutherovy vlády. c) Odpor zastánců východní orientace německé zahraniční politiky, který také nebyl zanedbatelný. Stresemann proto už v prosinci 1924 odstranil nejvlivnějšího z nich A. von Maltenzenu z funkce státního sekretáře zahraničního úřadu, odeslal ho jako velvyslance do Washingtonu a jmenoval na jeho místo Carla von Schuberta, podporujícího dorozumění se Západem.

Impulzem k překonání Stresemannovy váhavosti a akceptování britské ideje se nakonec stalo rozhodnutí Konference velvyslanců z prosince 1924 odložit termín odsunu spojeneckých jednotek ze severní (kolínské) části Porýní, původně plánované na leden 1925 (stažení okupačních armád z Porýní mělo proběhnout ve třech etapách v letech 1925, 1930 a 1935). Důvodem bylo porušování odzbrojovacích ustanovení mírové smlouvy, od stínové obnovy generálního štábu přes porušování zákazu dovozu a vývozu zbraní až k existenci extremistických branných organizací a spolků, o němž podala dostatek důkazů Mezispojenecká demilitarizační komise. Během okupace Porúří nemohla v Německu pracovat, na londýnské konferenci však Herriot prosadil její návrat a obnovu činnosti v Německu. Výsledky jejího šetření, které započalo 8. září 1924, měly být podkladem pro odchod armád z kolínské zóny a předpokládalo se, že tím bude její činnost ukončena a další dohled nad dodržováním odzbrojovacích opatření převezme Společnost národů. Němci doufali a Francouzi se obávali, že tato forma kontroly bude spíše symbolická. Stresemann si byl vědom, že negativní výsledky šetření komise (závěrečná zpráva z února 1925 dokumentovala nedodržování uložených závazků na 160 stranách)³⁰ mohou urychlit Chamberlainovy plány upevnění Dohody. Neodpověděl proto na notu oznamující německé vládě rozhodnutí odložit evakuaci kolínské zóny, ale odeslal 20. ledna 1925 svůj vlastní návrh bezpečnostního paktu garantujícího západní hranice Německa, nejdříve jen britské vládě.³¹ Načasování memoranda souviselo

²⁹ K německo-sovětským jednáním o obchodní smlouvě a posílení vazeb z Rapalla podrobně dále v textu.

³⁰ Ze zprávy cituje S. Marks, *The Illusion...*, s. 63. Podrobně k průběhu demilitarizace: H. W. Gatzke, *Stresemann and the Rearmament of Germany, Baltimore 1954*.

³¹ Text memorand do Londýna z 20. 1. a do Paříže z 9. 2. 1925: *Locarno-Konferenz 1925. Eine Dokumentensammlung, Berlin 1962*, s. 52 ad., s. 61 ad. Memoranda obsahovala zmínku o „jakutní otázce odzbrojení a vyklizení (okupovaných zón – pozn. D. M.).“

s iniciativou lorda d'Abernona. Vstřícná nabídka Stiresemanna zněla, aby se Německo, Francie a Belgie zavázaly, že nebudou měnit své vzájemné hranice silou a že uznávají status quo Versailles na západě. Tato dohoda měla být garantována Británií a Itálií. Co se východních hranic týká, bylo jen na okrajích zmíněno, že bezpečnostní pakt bude doplněn arbitrážními smlouvami se všemi státy, které k tomu budou ochotny.

Chamberlain nejdříve zareagoval odmítavě, protože se obával, že by případná jednání s Německem „za zády Francie“ ještě zhoršila britsko-francouzský vztah, narušený už neochotou Británie realizovat ženevský protokol. Dával proto přednost hledání vhodné náhrady za protokol a byl ochoten oživit plány Francií preferovaného britsko-francouzského bezpečnostního paktu. Stresemann přesto 9. února zaslal návrh Francii, resp. nechal předat příslušné memorandum s návrhem Herriotovi německým velvyslancem v Paříži Leopoldem Hoeschem. Chamberlain poté změnil svůj postoj a projev il ohotu o Stresemannově návrhu jednat, ovšem společně s Francouzi. V březnu 1925 pak Británie definitivně odmítla ženevský protokol a Chamberlain byl ochoten akceptovat Stresemannovu nabídku jako náhradní a pro Británie přijatelnější řešení otázky francouzské bezpečnosti a zajištění míru. Zároveň kladl důraz na to, aby navrhované arbitrážní smlouvy s východními sousedy Německa (Polskem a Československem) uspokojily Francii. Německé motivy návrhu bezpečnostního paktu na západě a arbitráže na východě byly: 1. rýnským paktem dosáhnout i ostatními evropskými velmocemi garantované záruky, že hranice na Rýně nebude v budoucnosti porušena Francií (např. při dalších sankcích jako při okupaci Porúří v roce 1923), 2. uklidnit východní sousedy tak, aby Francie byla ochotna o rýnském paktu jednat, ale natolik vágně, aby se pro Německo neuzavřela možnost územních změn na východě v budoucnosti, 3. dosáhnout uvolnění kolínské zóny, ale dohodou se Západem nezmařit spolupráci se Sovětským svazem (zaměřenou proti Polsku).³²

Obezřetnost nového francouzského kabinetu Levého kartelu, kde byl Herriot v dubnu 1925 vystřídán Paulem Painlevéem a ve kterém převzal funkci ministra zahraničí Aristide Briand, se ještě zvýšila v souvislosti s prezí-

³² R. Břach, *Československo a Evropa v polovině dvacátých let*, Praha, Litomyšl 1996, s. 82, kde zvláště zmíněna obava německého zahraničního úřadu, aby nebylo vzbuzeno podezření, že „už dnes Německo žádá praktické řešení polských hranic“. Takto M. Alexander,

Der deutsch-tschechoslowakische Schiedsvertrag von 1925 im Rahmen der Locarno-Verträge, München, Wien 1970, s. 35; dále P. Krüger, *Der deutsch-polnische Schiedsvertrag im Rahmen der deutschen Sicherheitsinitiative von 1925*. In: *Historische Zeitschrift* 230 (1980), s. 577–612.

deantskými volbami v Německu. Koncem dubna byl zvolen kandidát pravice, polní maršál Paul von Hindenburg, rozhodně nevzbuzující naději v předsvědčivost a upřímnost německého návrhu. Lákadlo dobrovolného uznání západních hranic Německem bylo ovšem tak silné, že se Francie rozhodla v jednáních pokračovat a pokusit se rozšířit navrhované garance i na východní hranice Německa s francouzskými spojenci Polskem a Československem. Ve francouzském návrhu odpovědi Německu z 12. května 1925 byly proto stanoveny určité podmínky Francie pro zahájení jednání o bezpečnostní iniciativě Německa, které zdůraznily závaznost mírových smluv a prezentovaly navrhovaný pakt jako doplňující záruky statu quo: 1. vstup Německa do Společnosti národů podle zásad stanovených Radou Společnosti národů 14. března 1925,³³ 2. potvrzení, že bezpečnostní pakt nebude znamenat revizi mírové smlouvy a zvl. ustanovení o obsazení Porýní spojeneckými armádami, 3. ujištění, že se navrhované arbitrážní dohody budou vztahovat na všechny spory (právní i politické) a že se garance velmocí budou vztahovat nejen na „rýnský pakt“, ale i na arbitrážní dohody mezi Německem a jeho západními i východními sousedy. Británie však nebyla ochotna přebírat žádné nové povinnosti ohledně záruk územního statu quo, které by se netýkaly přímo oblasti Rýna, a dala to Francii jasné najevo. V tomto smyslu upravený text francouzské odpovědi byl Stresemannovi předán 16. června.

Německá odpověď, odeslaná Francii zhruba o měsíc později, byla sice smířlivá, tyto podmínky ale neakceptovala beze zbytku. Především si Německo vyhradilo, „že nesmí být navždy vyloučena možnost přizpůsobení v dané chvíli přátelskou dohodou stávající smlouvy změněným poměrům“, a vyjádřilo názor, že navrhovaný bezpečnostní pakt by se měl odrazit i ve změně podmínek v obsazeném Porýní a upozornilo znovu na své námitky proti čl. 16 Statutu Společnosti národů, které už vyjádřilo spolu s principiální ochotou do Společnosti vstoupit.³⁴ Francouzská srpnová odpověď sice německé námitky neakceptovala, oplývala však dobrou vůlí a vyzývala k jednáním o textu paktu. Začít se mělo poradami právníků a přizpůsobováním textu navrženého bezpečnostního paktu do takové formy, která by byla přijatelná jak pro Francii, tak pro Británii a další garanty na jedné straně

³³ Rada SN odpověděla na německé námitky proti čl. 16 v tom smyslu, že rozsah účasti na vojenských sankcích závisí na vojenské situaci každé země a odmítla německý požadavek, aby si Německo mohlo samo rozhodnout, zda se vůbec sankcí zúčastní, či ne. Text dopisu např.: *Zahraněční politika* 1925, č. 6, s. 404.

³⁴ *Zahraněční politika*, 1925, č. 15–16, s. 1054–1055 (nóta německé vlády ze 20. 7. 1925).

ně, pro Německo na straně druhé. Na těchto poradách právníků se měli účastnit už i zástupci Německa, neočekávaně vyslala svého zástupce jako pozorovatele i Itálie.³⁵

Pro zahájení jednání bylo vytvořeno příznivé klima i odchodem francouzských okupačních jednotek z Porúří, které bylo dokončeno 25. srpna vyklizením měst Düsseldorfu, Duisburgu a Ruhrortu. Na posílení oboustranné ochoty k dorozumění měl nepochybně velký vliv i fakt, že bezpečnostní rýnský pakt měl politicky doplňovat Dawesův plán a byl tedy vehementně podporován USA. Coolidge jednání o paktu uvítal a naznačil, že na dohodě evropských mocností závisí další hospodářská pomoc Evropě.

Doma měl ovšem Stresemann situaci obříznější. Plán bezpečnostního paktu prosazoval proti nacionalistické opozici velmi obřízně a zároveň dovedně využíval jejich hlasů k nátlaku na Francii a Británii. Ty volaly po okamžitém odchodu cizích armád z Porýní, škrtnutí článku o „vině Německa na válce“ a výslovném uznání nároků na revizi východní hranice. Odpor sovětské politiky se snažil zlomit ujištěním, že uznání západní hranice není žádným odvratem od Rapalla a slibem, že Německo nepřevzeme žádné závazky, které by je mohly zaplést do nějaké antisovětské aliance nebo případného napadení SSSR. Tyto výhrady Stresemann ventiloval v odpovědi Francouzům z července 1925 jen v obecném duchu, o francouzském „podnětu“ zahrnout do připravovaného paktu i východní německé hranice se však vůbec nezmínil.³⁶

Porady právníků se konaly 31. srpna–4. září 1925 v Londýně. Účastnili se první experti všech Spojenců – italskou účast prosadili diplomaté proti nechtě Mussoliniho, nespokojeného s vynětím brennerské hranice z plánovaných garancí a stále váhajícího s připojením k navrhovanému paktu vůbec. Německo zastupoval ministerský ředitel Friedrich von Gaus, blízký spolupracovník Stresemanna. Přestože se tyto porady týkaly jen rýnského paktu a nezbývaly se ostatními nedořešenými problémy (vstupem Německa do Společnosti národů, východních arbitrážních smluv, režimu v Porýní), dosažený kompromis vedl ke svolání konference ministrů zahraničních věcí na říjen 1925 do neutrálního Švýcarska.³⁷

³⁵ S. Marks, *The Illusion...*, s. 68.

³⁶ Interní porady zahraničního úřadu svědčí o německém odmítnutí nároku Francie zasáhnout v případě porušení arbitrážních smluv Německa s Československem a Polskem. M. Alexander, cit. práce, s. 99.

³⁷ K německým cílům při přípravě Locarna: P. Krüger, *Die Aussenpolitik der Republik von Weimar*. Darmstadt 1985, s. 259–269.

4. Locarnská konference

O potvrzení předem dohodnutých zásad garančního paktu jednala od 5. do 16. října 1925 konference ve švýcarském Locarnu, které se zúčastnily dohodové mocnosti Británie, Francie, Itálie, Belgie na jedné straně a Německo na straně druhé, až v závěrečné fázi i jeho sousedé Polsko a Československo.³⁸ Tón konferenci udávali „muži Locarna“, ministři zahraničí Francie, Německa a Británie, A. Briand, G. Stresemann a A. Chamberlain, společně vyznamenaní o rok později za locarnské výsledky Nobelovou cenou míru. Na poslední chvíli byla zachráněna německá účast na konferenci jen tím, že Stresemannova doplňující nota, kterou připojil k odpovědi Spojencům na příkaz německé vlády a kde bylo znovu protestováno proti článku o „jediné vině“ Německa na válce a proti oddalování vyklizení kolínské zóny Porýní, byla Francií a Británií přijata sice chladně, nikoli však ostře. Chamberlain vyvinul velké úsilí, aby zainteresoval na účasti v Locarnu Mussoliniho, protože účast Itálie jako garanta považoval za nezbytnou protiváhu Francie. Mussolini se do Locarna po delším váhání osobně dostavil až 14. října. Vztahy mezi ním a belgickým zástupcem, ministrem zahraničí socialistou Emilem Vandervelde, byly více než chladné v důsledku nedávné vraždy italského socialisty Giacomina Matteottiho italskými fašisty. Mussolini váhal s rozhodnutím angažovat se v oblasti na sever od Alp, kterou nepovažoval za sféru zájmu Itálie, nakonec však využil britské nabídky italské spolupráci na garanci západních hranic Německa, protože tak mohl posílit pošramoceně postavení Itálie na evropské mezinárodní scéně. Překoušel proto i odmítnutí svého návrhu zahrnout do paktu i hranice na Brenneru mezi Itálií a Rakouskem. Stresemann ukončil tento pokus prohlášením, že v takovém případě by musel být zrušen zákaz připojení Rakouska k Německu.

Briand, který se marně pokoušel prosadit rozšíření garance na východní hranice Německa, dal nakonec přednost té nabídce, kterou byl Stresemann ochoten dát a dosáhl pouze rozšíření na hranici s Belgií. Dohodnuté zajištění francouzské bezpečnosti však nepovažoval za konečné a snažil se v dalších letech posílit vazby Německa nejen na Francii, ale v celoevropských dimenzích. Prosazoval proto hlubší nejdříve ekonomickou, pak i politickou integraci evropských států, v níž viděl jedinou cestu, jak nahradit odmítnutou zbraň sankcí proti Německu. Byl si vědom toho, že výsledky Locarna podstatně oslabily vazby středoevropských spojenců k Francii, za dané situace,

³⁸ Z celkem devíti zasedání se jejich zástupci zúčastnili jen posledních dvou, když se jednalo o východních arbitrážních smlouvách. Podrobně k tomu: R. Brach, cit. práce, s. 302-315.

kdy okupací Porúří vynesla Francie poslední trumf a prohrála, však neměl příliš na výběr. Připustil tedy, aby Polsko a Československo „sbíralo droby“ ze stolu velmocí. Ministři zahraničí Alexander Skrzyński a Edvard Beneš byli pozváni až na závěrečné dny jednání v Locarnu a jak později Stresemann ve svých pamětech s neskryvanou pomstychtivostí poznamenal, „museli sedět ve vedlejší místnosti, dokud je nevpustíme. Taková byla situace států, které byly dosud hýčkány, protože byly sluby jiných, ale promeškaly okamžik, kdy byla vyhlídka na dorozumění s Německem.“³⁹ Revizi východních hranic však nepovažoval za aktuální a okamžitě možnou, sázel spíše na možnost dosáhnout této revize prostřednictvím Společnosti národů.⁴⁰

Ani polské a československé stanovisko k problému garance východních hranic Německa nebylo zpočátku jednotné. Zatímco Skrzyński vzhledem k aktuálnosti případné revize německo-polských hranic zaujal zpočátku ostřejší negativní stanovisko k německé iniciativě, Beneš byl ústupnější a více mu záleželo na dodržení zákazu anšlusu Rakouska k Německu. Tak nedospěli k dohodě o jednotném stanovisku k arbitrážním smlouvám svých států s Německem ani při setkání v Ženevě před locarnskou konferencí v září 1925. Poláci chtěli z arbitráže vyloučit problém hranic (z obavy, aby nebyla zneužita k revizi hranice s Německem), Beneš však zastával názor, že by se měla týkat všech problémů, tedy na pojetí neomezené arbitráže.⁴¹ V Locarnu samotném pak při počátečních jednáních, která předznamenala i podobu arbitrážních smluv Německa s Polskem a Československem, nebyli přítomni. Problému garance východních arbitrážních smluv se týkal § 6 textu rýnského paktu, kde Francie prosazovala začlenění textu, který by vyjadřoval její právo tyto německo-polské a německo-československé smlouvy garantovat. K tomu ovšem Němci nebyli ochotni dát souhlas a Stresemann a kancléř Hans Luther odjeli do Locarna s při-

³⁹ G. Stresemann, *Vermächtnis*, Bd. II, s. 243.

⁴⁰ Z projevu Stresemanna 13. 2. 1925 před zahraničním výborem říšského sněmu cituje R. Brach, *Československo a Evropa*, s. 96.

⁴¹ Motiv obou států byly odlišné a bezesporu otázkou revize hranic byla palčivým problémem v této době jen pro Polsko. Benešův úmysl dosáhnout tím rovnoprávnosti arbitrážních smluv Německa s Francií a Československem byl sice nasnadě, v této fázi jednání o rýnském garančním paktu však v podstatě Benešovo stanovisko (které Poláci kritizovali) bylo pro Polsko příznivější (byl by to i závazek neúčasti), zatímco polské snahy záležitosti hranic z arbitráže vyloučit vlastně nahrávaly německým snahám zavázat se k arbitráži na východě jen v otázkách právních, zatímco v „životně důležitých“, tedy i změny hranic, nikoliv. Přesto odlišný pohled na arbitrážní smlouvy jen prohloubil polsko-československou vzájemnou nechuť postupovat společně. R. Brach (cit. práce, s. 268) ad.

kazem takovou garanci nepřipustit.⁴² Nakonec tedy byla příslušná pasáž § 6 vypuštěna a Stresemann mohl s uspokojením konstatovat, že se prosadilo německé pojetí východních arbitrážních smluv, tedy nezahrnující „životní a existenční otázky“, za které považuje Německo otázku východních hranic.⁴³

Jednáni ministrů zahraničí Německa, Velké Británie, Francie, Belgie a Itálie byla klíčová. Za veřejně na odív vystavovanou kulisou přátelských společenských výletů po Lago Maggiore a společných obědů dohodových a německých státníků probíhal závěrečný boj o přesné formulace smluv, jejichž hrubý obsah byl předem navržen a projednán běžnými diplomatickými cestami během léta, a v průběhu konference se řešily hlavní dosud sporné body. Stresemann postupně dosáhl řady ústupků Spojenců, mj. akceptování neochoty Německa znovu potvrdit své východní hranice. Britové a nakonec i Francouzi se spokojili s pouhým ústním ujištěním, že nedojde k jejich změně silou. Briandovi nezbylo nic jiného než upokojit Polsko a Československo potvrzením francouzských garancí obsažených ve spojeneckých smlouvách s tímto státy a prosazením právně irelevantní vazby pouhých arbitrážních smluv těchto států s Německem na locarnské dohody. Přímo v Locarnu pak Stresemann dosáhl i francouzského souhlasu s tím, že tyto arbitrážní smlouvy nebude Francie výslovně garantovat. Podobně se mu podařilo získat slib stálého místa v Radě pro Německo i písemně stvrzení další podmínky vstupu Německa do Společnosti národů, a to nového výkladu článku 16 Statutu o závazku člena zúčastnit se sankcí proti agresorovi, který mu umožňoval se prakticky účasti na sankcích vyhnout. Nový výklad článku dodával k formulacím o povinnosti člena, že se účast na sankcích rozumí pouze „v míře slučitelné s jeho vojenskou situací, která bude brát v úvahu i jeho geografickou polohu“.⁴⁴

⁴² Locarno-Konferenz 1925: Eine Dokumentensammlung, Berlin 1962, s. 143. Ve směrnicích pro jednání v Locarnu z 23. 9. 1925 to bylo vyjádřeno ve stanovisku k arbitrážním smlouvám s Polskem a Československem: „Německo odmítá garancii východní hranice a také eventuální arbitrážní smlouvu, která by v sobě tyto hranice zahrnovala.“ (Vermächtnis, Bd. 2, s. 182)

⁴³ Vermächtnis, Bd. 2, s. 234 (Z. projevu před Pracovním společenstvím německých krajských spolků v Berlíně 14. 12. 1925.)

⁴⁴ Das Schlussprotokoll von Locarno. In: Viscount d'Abemnon, Ein Botschafter der Zeitwende: Memoiren, Leipzig o. J., Bd. III, s. 326. K dohodě o tomto kompromisu došlo na podvečerním výletě po Lago di Maggiore Chamberlaina a Brianda se Stresemannem a Lutherem, která byla písemně stvrzena (tzv. dopis z lodí). Po vyjádření italské a belgické delegace pak byla tato formulace oficiálně oznámena Radou Společnosti národů a ve formě noty byla zařazena do locarnských dohod jako příloha F.

V Locarnu bylo slavnostně přijato 16. října několik dohod (locarnské dohody), jejichž vzájemnou vazbu stanovoval závěrečný protokol. Ten byl účastníky konference v Locarnu podepsán, a to i zástupci Polska a Československa, kteří se oficiálního jednání konference účastnili až od 15. října. Ostatní dohody, které byly označeny jako přílohy závěrečného protokolu, byly jen parafovány a v nezměněné podobě měly být stvrzeny podpisem v prosinci 1925 v Londýně po projednání vládami a parlamenty. V protokolu bylo vyjádřeno „pevné přesvědčení“ zástupců zúčastněných vlád, že komplex dohod přispěje k zajištění míru a bezpečnosti v Evropě a urychlí odzbrojení, na němž se zavázali spolupůsobit.

Centrální význam se připisoval tzv. rýnskému garancnímu paktu (příloha A) – dohodě Francie, Belgie, Německa, Británie a Itálie o vzájemné garanci neporušitelnosti územního statu quo na Rýně (tj. hranice mezi Německem a Francií a Belgií) a demilitarizované zóny Porýní. Německo na jedné straně a Francie a Belgie na straně druhé se zavázaly, že nepovedou válku proti sobě a že jejich existující vzájemné hranice jsou definitivní. Tyto závazky garantovala Británie a Itálie, zavazující se poskytnout pomoc proti případnému útočníkovi, který by je porušil. Obětiže nastaly s přesným stanovením mechanismu uplatnění garancí. Británie žádala, aby povinnost zasáhnout proti případnému agresorovi nastala až po rozhodnutí Rady Společnosti národů, že se jedná o porušení dohod. Vzhledem k tomu, že Francie, Británie a Itálie měly stálá místa v Radě a Německo podmiňovalo svůj vstup udělením stálého místa, takové ustanovení by při platnosti jednomyšlnosti rozhodování Rady zásah prakticky znemožnilo. Do rýnského garancního paktu byla proto doplněna povinnost zasáhnout okamžitě ještě před rozhodnutím Rady, pokud se bude jednat o „flagrantní porušení“ Versailleské smlouvy včetně překročení hranice armádou nebo jejím vstupem do demilitarizované zóny.

Ze závazku nepoužití války k řešení sporů tak byly výslovně stanoveny pouze tři výjimky (v § 2): v případě sebeobran, tj. v případě, že některý ze signatářů poruší povinnosti dohodou stanovené včetně zmíněného „flagrantního porušení“ demilitarizačních ustanovení mírové smlouvy, v případě akce proti útočníkovi podle čl. 16 Statutu Společnosti národů, a v případě akce vyhlášené Shromážděním nebo Radou nebo v případě nejednomyslnosti Rady vyplývající z povinnosti zasáhnout proti nevyprovokovanému útoku některého státu podle čl. 15, odst. 7.⁴⁵

⁴⁵ Článek 16 se týkal povinnosti člena zúčastnit se sankcí proti útočníkovi, vyhlášených Radou, a to hospodářských a finančních nebo jednat podle doporučení Rady k sankcím vojenským.

Ze zmiňovaného § 6 byla škrtnuta pasáž o garanci východních arbitrážních smluv a zůstalo jen ujištění, že paktem nejsou dotčena práva a povinnosti plynoucí z versailleské smlouvy a dalších dohod včetně Dawesova plánu. V závěrečném článku bylo stanoveno, že pakt vstupuje v platnost po ratifikaci všemi stranami a po vstupu Německa do Společnosti národů.⁴⁶

Rýnský pakt byl doplněn arbitrážními dohodami mezi Německem a Francií a Německem a Belgií (přílohy B a C). Stanovoval se v nich postup při smířícím řízení při řešení sporů mezi signatáři (nebo soudního při řešení právních sporů) a rozváděly tak § 3 rýnského paktu. Německo parafovalo i arbitrážní smlouvy s Polskem a s Československem (příloha D a E), protože se však nevztahovaly přímo k textu rýnského garančního paktu, nebyly také garantovány ostatními velmocemi. Tuto nerovnoprávnost při zajištění východních hranic Německa se Francie snažila kompenzovat uzavřením dalších garančních smluv s oběma státy. Tyto smlouvy však byly jen zmíněny v závěrečném protokolu z Locarna, nebyly ale součástí locarnských dohod.⁴⁷ Francie v nich garantovala jen sama za sebe německo-polskou a německo-československou arbitrážní smlouvu. Obě smlouvy, francouzsko-polská a francouzsko-československá, měly identický text a signatáři se v nich zavazovali, že v případě porušení dohod uzavřených s Německem, tj. nevyprovokovaného útoku, si navzájem poskytnou pomoc podle čl. 16 nebo 15 Statutu Společnosti národů. Francie se tak zavazovala přispět jim na pomoc v případě, že budou napadeny Německem. Jakým způsobem se taková pomoc uskuteční, když mezi Francií a jeho spojenci leží právě německé území, se taktzně nerozvádělo. Komplex locarnských dohod doplňoval i dopis o vý-

Čl. 15 řešil situaci, kdy nedošlo k jednomyslnému rozhodnutí Rady – pak mohly členské státy použít všech prostředků včetně války. Zařazení těchto výjimek ze závazku nepoužít síly do textu paktu znamenalo, že v případě nevyprovokovaného útoku se garantí zavázali využít možnosti „použití všech prostředků k udržení práva a spravedlnosti“. Text příslušných článků v angličtině: The Covenant of the League of Nations. In: F. S. Northedge, The League of Nations. Its Life and Times, 1920–1946, Leicester University Press 1988, s. 322–323, v češtině: Šbírka zákonů a nařízení státu československého, roč. 1921, částka 53, č. 217 (Versailleská smlouva).

⁴⁶ Text locarnských dohod v němčině: Reichsgesetzblatt 1925, Teil II., s. 977 ad., v češtině: Zahraněční politika, 1925, č. 21–22, s. 1460 ad.

⁴⁷ Na tomto výkladu trvalo pochopitelně Německo, které se chtělo vyhnout právní garanci neporušitelnosti, resp. nezmenitelnosti svých východních hranic. Francouzský a také československý a polský výklad naopak zdůrazňoval věcnou a politickou souvislost těchto arbitrážních dohod s komplexem locarnských smluv. Beneš pak mohl Locarno prezentovat jako „posílení dosavadních garancí naší bezpečnosti“. R. Břach, cit. práce, s. 320.

kladu čl. 16 Statutu Společnosti národů (příloha F), již zmíněný „dopis z lodí“.⁴⁸

Locarnské dohody, k jejichž podpisu pozval A. Chamberlain jako předseda konference zúčastněné státníky do Londýna na 1. prosinec 1925, se oficiálně považovaly za úspěšný krok k udržení míru a ve slavnostních projevech se vyzdvihovalo německo-francouzské smíření a „duch Locarna“. Chamberlain v nich viděl jak svůj osobní triumf, tak potvrzení britské role evropského arbitra. Mussolini byl sice polichocen respektováním Itálie jako spolugaranta, ve skutečnosti měl ale málo důvodů k radosti nad závazkem, který vlastně nechtěl a za který nedostal to, co chtěl. Nejméně spokojen musel být ovšem Briand. Jak on, tak Beneš a Skrzyński se však upnuli na veřejně vyzdvihovaný efekt Locarna jako vhodného doplňku Společnosti národů a počátek spolehlivé vazby Německa do systému zajišťujícího mírové řešení mezinárodních sporů. Mezinárodněprávní rozlišení „hodnoty“ západní a východní hranice Německa, ke kterému fakticky v Locarnu došlo, sice postčtělí, protože však neměli jinou volbu než přijmout, nechali si svůj pesimismus pro sebe.

Faktickým vítězem byl ve skutečnosti Stresemann, který dosáhl víc, než mohl očekávat. Konference se Německo poprvé od války zúčastnilo jako rovnoprávný partner. Rýnský garanční pakt bránil nejen Francii proti Německu, ale také naopak Francii znemožňoval návrat k riskantní politice síly. Dawesovým plánem započatá mezinárodní rehabilitace Německa postoupila ze sféry ekonomicko-finanční do sféry mezinárodněpolitické a ukončila poválečnou kontinentální hegemonii Francie. Locarno rozložilo protiněmeckou dohodovou alianci a oslabilo francouzský spojenecký systém. Pozitivní účinky Locarna také začal velmi brzy sklízet a věděl, že pokud nepošle armádu do demilitarizovaného Porýní nebo do Francie a Belgie, bude možné dosáhnout další revize Versailles. Bezprostředně dosáhl odchodu dohodových armád z kolínské zóny do konce ledna 1926 a snížení stavu okupačních sil ve zbývajících dvou zónách, které postavil jako podmínku ratifikace locarnských dohod. Rozhodla o tom Konference velvyslanců 14. listopadu 1925 a vyklízení započalo v den podpisu locarnských dohod v Londýně. Dosáhl zde i dalšího příslibu zmírnění režimu okupace. Přestože tajně vyzbrojování Německa se stalo veřejným tajemstvím a sám Stresemann pranýřoval prakti-

⁴⁸ Podrobně k výkladu a obsahu dohod: R. Břach, cit. práce, s. 287–323. K diplomacii Locarna: Jon Jacobson, Locarno diplomacy. Germany and the West, Princeton 1972; K. Megerle, Deutsche Aussenpolitik 1925. Ansatz zu aktivem Revisionismus, Frankfurt a.M., Bern 1974.

ky stínových akciových společností, jejichž pravým předmětem činnosti byla výroba a dovoz zakázané vojenské techniky v prosinci 1926 před říšským sněmem.⁴⁹ Mezispojenecká demilitarizační komise byla hned po podpisu Locarna redukována na dvě malé skupiny⁵⁰ a svou činnost v Německu ukončila v lednu 1927 – kontrola odzbrojování přešla do kompetence Společnosti národů a stala se tak spíše fiktivní než faktickou kontrolou.

VI.

STRESEMANNOVA ÉRA:

VNITŘNÍ STABILIZACE A ÚČINKY LOCARNA 1925–1928

I. Hospodářská stabilizace a prezidentské volby 1925

Po vstupu Dawesova plánu v platnost došlo k oživení hospodářství. Jeho pozitivní účinky se nejdříve projevíly vzestupem důvěry zahraničních investorů a byly znásobeny uplynutím lhůty omezení svobodného rozhodování německé vlády o zahraniční obchodní politice, stanovené versaillskou mírovou smlouvou, v lednu 1925. Nadále tedy nebyla republika nucena udělovat vítězným Spojencům jednostrannou doložku nejvyšších výhod a už Marxův kabinet se pokusil využít nově nabyté svobody znovuzavedením vysokých agrárních cel (tzv. Büllowova tarifu z roku 1902). Nezdařilo se to jen kvůli obstrukci levice v říšském sněmu (poslanci SPD a KPD před hlasováním opustili budovu sněmu) a vláda předlohu zákona ještě v říjnu 1924 stáhla. Nemožnost prosazovat vládní návrhy zákonů tak vedla říšského kancléře k žádosti o rozpuštění sněmu a vypsání nových voleb. Proslincové volby 1924 potvrdily, že nadějně hospodářské vyhlídky se odrazí i v uphev-nění prorepublikánského občanského středu. Pozitivním elementem se stala i ochota německých nacionalů podílet se na vládě s občanskými stranami – což bylo úplné novum. Přes odpor DDP proti jejich účasti ve vládě byla nakonec ustavena vláda Hanse Luthera (známého bankéře a nestraníka) ze zástupců DVP, Z a DNVP. Němečtí demokraté se sice oficiálně vlády nezúčastnili, jejich člen Otto Geßler však zůstal ministrem armády jako „odborník“.

Záhy po ustavení vlády, 28. února 1925, zemřel (v 54 letech) prezident Ebert na následky zánětu slepého střeva. Bylo veřejným tajemstvím, že jeho fyzické síly byly oslabeny tím, že musel čelit útokům nacionalistů, kteří ho označili za vlastizrádce odpovědného za lednovou stávku z roku 1918 v berlínských zbrojních továrnách na výrobu munice. Ebert se sice bránil – zažaloval pro urážku na cti žurnalistu Erwina Rotharda, rozsudek soudu v Magdeburku z prosince 1924 však byl dvojitě značný. Soud uznal, že se žurnalista dopustil urážky prezidenta a odsoudil ho na 3 měsíce vězení, ve zduvodnění rozsudku však označil žurnalistovo tvrzení v trestněprávním smys-

⁴⁹ K německo-sovětské vojenské spolupráci dále kap. VI/2.

⁵⁰ Souvinnost mezi vyklizením Porýní a Locarnem nebyla sice právní, byl však akceptován Stresemannův názor, že je to „cena“, kterou Spojenci za Locarno zaplatí. Striktně byly v Londýně odmítnuty, především Chamberlainem, pouze německé požadavky na vrácení kolonií. Takto S. Marks, cit. práce, s. 63 a 74.

lu za opodstatněné, nemohl tedy být souzen za pomluvu.¹ Za Eberta se sice postavila vláda i část republikánských intelektuálů, jejich hlasy však zůstaly v menšině. Už tak dvojnásobný obraz Eberta, který platil pro levičáky za „zrádce dělníků“ a „pomahače Hohenzollernů“ (pro své monarchistické přesvědčení), zatímco pro nacionalistickou pravici za „listopadového zrádce“, se tak jen oživil a znásobil.² Výsledkem tedy bylo, že se veřejně mínění obrátilo proti Ebertovi a jím reprezentované republice. Magdeburský proces byl ostatně jen vrcholem ledovce, protože Ebert čelil pomlouvačům v celkem 170 procesech, ve kterých se snažil obhájit svou osobní čest a prestiž funkce říšského prezidenta. Jeho účast ve stávkovém výboru za lednové stávky 1918 byla nepopiratelná, méně snadno se však prokazovalo, že tam vstoupil proto, aby mohl ovlivnit další průběh stávky a zabránit tak její radikalizaci a šíření.³ Magdeburský soud ostatně nepovažoval ani tento motiv za dostačující pro vyvrácení obvinění z vlastizrady.

Pro většinu prorepublikánských nesocialistických politiků („republikánů z rozumu“), např. G. Stresemanna, byl Ebert vhodným politikem schopným kompromisu, jak se ostatně ukázalo už v debatách o první řádné volbě říšského prezidenta po přijetí ústavy v roce 1920. Ebert byl považován za „socialistickou kulisu, která příliš neškodí“,⁴ a v následujících letech si dobyl jejich úcty jako nadstraničké politik, který neváhal zastávat stanoviska, „o kterých nevěděli, zda jim přitakají miliony jeho spolustraníků, když s nimi souhlasila úplně jiná strana“.⁵ Mezi ty, kteří v tisku ocenili jeho záslu-

¹ Někteří historici psali o přímé souvislosti Ebertovy smrti s magdeburským procesem, konaným ve dnech 9.–23. prosince 1924 – jako svědek musel být neustále k dispozici, a odkládal proto naléhavou operaci tak dlouho, až bylo pozdě (takto H. Möller, Weimar. Die unvollendete Demokratie, 2. Aufl. München 1987, s. 54), další uvádějí jen obecnou souvislost fyzického vyčerpání a psychických útrap spojených s bojem proti pomlouvačné kampani (takto H.-A. Winkler, Deutsche Geschichte... s. 456).

² H. Möller uvádí ve své knize příklady, jak se Ebert stal terčem karikatur a vtipů: např. kvůli fotografií v červených plavkách, na které byl zachycen spolu s G. Noskem v počátečních letech republiky – nejen jeho obtouštěná postava, ale i barva plavěk evokovala obvinění, že se socialisté věnují zábavě, zatímco německý lid umírá hladem. Známé byly i karikatury Georga Grosze na Ebertův monarchismus. (Weimar. Die unvollendete Demokratie... s. 53.)

³ Takto interpretuje jeho úlohu W. Besson, Friedrich Ebert. Verdienst und Grenze. Göttingen 1963, s. 58.

⁴ Ze Stresemannovy pozůstalosti v politickém archivu zahraničního úřadu cituje tento výrok E. Kolb, Friedrich Ebert, Vom „vorläufigen“ zu definitiven Reichspräsidenten. Die Auseinandersetzung um die „Volkswahl“ des Reichspräsidenten 1919–1922. In: E. Kolb (Hrsg.), Friedrich Ebert als Reichspräsident. Amtsführung und Amtsverständnis, München, Wien 1997, s. 143, 147.

⁵ Z vystoupení Stresemanna v říšském sněmu podle stenografických protokolů jeho jednání (Verhandlungen des Reichstages. Bd. 357) cituje E. Kolb (Vom „vorläufigen“... s. 154). V témté projevu však Stresemann hrozil, že pokud dojde k brzké přímé volbě prezidenta v kritické

hy o republiku a „osobní integritu“, patřil po jeho smrti i zmíněný Stresemann, který kritizoval „prolhanost magdeburského rozsudku“.⁶ Patřilo k jednomu z mnoha paradoxů dějin Výmarské republiky, že se právě tento muž, který se zasloužil velkou měrou o její založení a zastával vrcholnou funkci od listopadu 1918, nedožil první přímé volby do funkce říšského prezidenta a tedy naplnění ústavy. Jeho mandát měl vypršet v červnu 1925 (nejprve zvolen Národním shromážděním 11. února 1919 jako „provizorní“ říšský prezident, 21. srpna 1919 přisahal na nově přijatou ústavu a teprve v říjnu 1922 mu byl určen přijetím ústavního zákona konec mandátu).⁷

První přímé volby prezidenta se uskutečnily v březnu a dubnu 1925. Kandidovali v nich v prvním kole za DVP a DNVP Karl Jarres, za politický střed W. Marx (Z), za sociální demokracii Otto Braun (pruský předseda vlády), za komunisty E. Thälmann, za nacionální socialisty E. Ludendorff. Vlastní kandidáty postavila i DDP (W. Hellpach) a BVP (H. Held). V prvním kole 29. března nikdo z nich nezískal potřebnou absolutní většinu hlasů, do druhého kola proto postavila pravice proti Marxovi, na kterém se shodly jako na nejvhodnějším kandidátovi republikánské strany včetně SPD (další kandidát Thälmann byl zcela bez vyhlídek), generála Paula von Hindenburga. Hindenburgovu kandidaturu na funkci říšského prezidenta navrhovali němečtí nacionálové už v debatách o termínu prvních přímých voleb prezidenta po přijetí ústavy, nyní ho znovu přesvědčili, aby vstoupil do politického života republiky, která mu byla zcela cizí. Hindenburg byl nejenom symbolem bývalého císařství, ale jako junker a konzervativec i oblíbencem republiky nepřátelské DNVP. Patřil k vrchnímu velení armády v závěru války a spolu s Ludendorffem vypověděl před Parlamentním výšetřovacím výborem, který se zabýval od roku 1919 zkoumáním příčin německé porážky, že za ni mohou „listopadoví zrádci“, a potvrdil tak legendu o „dýce v zádech německé armády“.⁸ Nadto mu bylo v době voleb už 77 let a celou svou předchozí činností budil obavy nejen zastánců republiky v Německu, ale také v zahraničí (jako kadidáta ho navrhl velkoadmirál A. v. Tirpitz, další symbol prusko-německého militarismu). Za jeho kandidaturu se postavila jak DNVP, tak bavorská odnož Centra (BVP), Bavorský rolnický svaz (Bayerische Bauernbund), „velfiská“ Deutsch-Hannoversche Partei a také

hospodářské situace podzimu 1922, jak navrhovaly extremistické strany levice i pravice, „budeme (DVP – pozn. D. M.) bojovat proti panu Ebertovi“.

⁶ G. Stresemann, Vermächtnis, Hrsg. v. Henry Bernhard, Bd. 2, Berlin 1932, s. 41.

⁷ E. Kolb, Vom „vorläufigen“ zum definitiven Reichspräsidenten... s. 155.

⁸ Srov. kap. II.

životnícká Hospodářská strana (Wirtschaftspartei). Tato širší podpora pravé, resp. středo-pravé části politického spektra bez extremistů, která se soustředila v tzv. Říšském bloku, dávala Hindenburgovi značné šance na úspěch. Nepopíratelnou devizou byla i úcta velké části veřejnosti k „vítězi od Tannenbergu“ a obdiv k lesku generálské uniformy, která připomínala starou slávu německého císařství. Hindenburg si také před přijetím kandidatury vyžádal souhlas bývalého císaře Viléma II. z holandského exilu.⁹

Druhé kolo voleb se konalo 26. dubna 1925 a při vysoké volební účasti (77,6 % oprávněných voličů) vyšel z trojice Hindenburg, Marx, Thälmann nakonec generál jako vítěz se 48,3 % hlasů (Marxovi unikla funkce o 3 % - získal 45,3 %, Thälmana volili podle očekávání jen komunisté - 6,4 %). Výsledky volby ukázaly, že republikánský střed není dostatečně silný, aby mohl čelit nostalgii voličů nad monarchií a zklamání z „šedivé“ republiky. Podpěra se na nich i taktika KPD, která ponecháním svého kandidáta ve hře vlastně napomohla vítězství Hindenburga. Marxe také nevolili antikatolíci liberálové. Marně se rozčilovaly liberální listy nad „ostudou z politické nezralosti tolika milionů voličů“ a zvláště francouzské noviny viděly ve volbě Hindenburga snahu popřít porážku ve válce a strašily návratem Hohenzollernů.¹⁰

Hindenburg sice musel přisáhat na ústavu, a také tak slavnostně učinil 11. května 1925 a do určité míry tak upevnil renomé republiky i u jejích dřívějších nepřátel, uspokojení z jeho volby však měla především armáda a pruská šlechta, ke které patřil. Silně postavení prezidenta, jeho mimořádné pravomoci nyní mohly republiku snadno ohrozit. Sice ne okamžitě, ale v případě vypuknutí vážné vnitropolitické krize dostával prostor nejen říšský prezident sám, ale i jeho okolí rádců a důvěrníků. Dalo se předpokládat, že bude zachovávat loajalitu k republice, že však bude snadno ovlivnitelný právě touto „kamarilou“. Hindenburgova volba sice neohrozila republiku bezprostředně, i dnes je však většinou považována za „tichou změnu ústavy“ nebo „konzervativní nové založení republiky“.¹¹

⁹ H. A. Winkler, *Deutsche Geschichte...*, s. 459. Jejich vztah však nebyl příliš srdečný, i když spolu nadále korespondovali. Hindenburg považoval sesazeného císaře za „zdiskreditovaného“, u Viléma II. zase vzbuzovalo nechuť, že se Hindenburg „usadil na jeho trůně“. Srov. F. Steliner, *Poslední německý císař...*, s. 395.

¹⁰ Komentáře německého a zahraničního tisku k volbě prezidenta srov.: *Ursachen und Folgen*, Bd. 6, s. 238 ad.

¹¹ Takto H.-A. Winkler, *Deutsche Geschichte...*, s. 461. Za konzervativní obrát jì považují i další autoři: Noel D. Cary, *The Making of the Reich President, 1925*. In: *Central European History* 23 (1990), s. 179–204; P. Fritzsche, *Rehearsals for Fascism. Populism and Political Mobilization*

Hospodářské výsledky pozitivního obrátu v reparační otázce se v letech 1925–1929 projevovaly vzestupem hospodářské výkonnosti Německa, nesly však v sobě některé zárodky pozdějšího katastrofického zhroucení po vypuknutí světové hospodářské krize. Patřily k nim jednak vnější limity dané stavem světového hospodářského systému: dilematem vítězů první světové války získat co nejvíce z reparací a na druhé straně brzdit obchodní expanzi Německa, právě tak jako po Dawesově plánu počínající závislost na zahraničních půjčkách (soukromé domácí investice tvořily v těchto letech jen 70 % hodnoty předválečných). Podíl zahraničního obchodu na HSP nedosáhl předválečné úrovně a německý export se podílel na světovém 9,1 % (oproti předválečným 13,2 %). K nim se přidávaly vnitřní limity obsažené v samotném německém hospodářství: vysoká hladina mezd (po roce 1924 se pohyboval podíl mezd na HSP nad předválečnou úrovní) a s ní související problém nezaměstnanosti, která byla vysoká i v těchto „zlatých dvacátých letech“ (kolisající mezi 1–2 miliony nezaměstnaných, největšího nárůstu dosáhla v roce 1926 – 18 % zaměstnanců).¹²

Zvláštní význam měl pro vývoj hospodářství republiky fenomén inflace, který ovlivnil přímo i nepřímo hospodářskopolitická rozhodnutí v několika obdobích a nadto byl provázen různými dopady na HSP (i v důsledku vlivu světového hospodářského vývoje). Tak při vysoké inflaci počátečních poválečných let byla inflační konjunktura doprovázena 7% růstem hospodářství, který však v roce 1923 poklesl o 10 % také v důsledku inflace. Už po roce 1924 přestaly působit příznivé faktory pro růst výroby (levný úvěr, nízké mzdové náklady, nepatrná daňová zátěž) a hospodářský růst se pohyboval do roku 1929 mezi 3–4 %. Neblahé zkušenosti s inflací a obavy z deficitního rozpočtu se pak promítly v době světové hospodářské krize v německé hospodářské politice zvláště výrazně.

Přesto ve srovnání s předválečným stavem stoupal příjem obyvatelstva na hlavu v letech 1925–1929, celkový objem průmyslové výroby z roku 1913 však byl dosažen jen v letech 1927–1929.¹³

in Weimar Germany, New York 1990, s. 154 ad. Dává jim za pravdu i H. Möller (Weimar... s. 78), který srovnává Eberta jako „nadejti republiky“ s Hindenburgem jako „symbolem jejího ohrožení“.

¹² Údaje o nezaměstnanosti např. H. Möller, *Weimar...*, s. 259. V průměru to bylo v letech 1924–1929 10–11 %, jak potvrzuje i D. Petzina (Hospodářskopolitická strategie za světové hospodářské krize. Srovnání situace v Německu a v Československu. In: B. Barth, J. Faltaš, J. Křen, E. Kubů (editoři), *Konkurence i partnerství. Německé a československé hospodářství v letech 1918–1945*, Praha 1999, s. 159).

¹³ Tabulky o indexu průmyslové výroby a příjmu obyvatelstva na hlavu ad. Srov.: *Statistisches Bundesamt, Bevölkerung und Wirtschaft 1872–1972*, Stuttgart 1972 v příloze 5 a 6.

Samotný počátek stabilizace hospodářství byl spojen se „zahraničněpolitickou kapitulací“, jak také někteří historici nazývají odvolání pasivního odporu proti okupaci Porúří a přijetí podmínek vítězů, ke kterému se odhodlal Stresemann. Od přelomu roku 1923/24 se také zahraničněpolitické postavení republiky začalo rychle zlepšovat. Převzetí „kooperativní úlohy v rámci politiky velmocí“, jakkoli nucené, bylo v zásadě pozitivní, zároveň ale s sebou neslo zárodky budoucích obtíží, protože zásadní rozpory (jak struktury hospodářství, tak neshod ohledně vnitropolitického i zahraničněpolitického kurzu) přetrvávaly. Řada autorů se proto shoduje v tom, že jaksi předem nebylo dáno, k čemu se Německo přikloní, až se mu podaří dosáhnout odstranění omezení mírové smlouvy. Zda bude nadále praktikovat politiku dorozumění, vazeb k novému mezinárodnímu systému, či zda se vrátí k tradiční velmocenské politice.¹⁴

Tyto vazby však byly také ekonomické – nová úprava reparací byla podmínkou konsolidace německého hospodářství, které si v rúrské krizi sáhlo až na dno, a tato úprava i konsolidace proběhla za mocného přispění USA. Německo tím sice získalo (důvěryhodnost, úvěry, integraci do světového trhu), zároveň se ale stalo více závislé právě na otřesech světového hospodářství a zvláště hospodářství USA. Příčiny nestability Výmarské republiky však nelze hledat primárně v těchto hospodářských faktorech a určitě ne v samotné reparační zátěži. Reálné zatížení německého hospodářství reparami se dokonce při srovnání zaplacených sum a obdržených úvěrů 1924–1932 jeví jako marginální – daleko více se na této nestabilitě podepsaly problémy politické, resp. mezinárodněpolitické a sociální, resp. psychologické.¹⁵ Nezbytné otevření se světovému trhu však při tehdejšímu stavu

¹⁴ Obě alternativy byly ve hře až do Stresemannovy smrti na podzim 1929, jak konstatuje např. Detlef J. K. Peukert (*Die Weimarer Republik. Krisenjahre der klassischen Moderne*, Frankfurt a. M. 1987, s. 193). O existenci obou alternativ uvazuje i P. Krüger (*Versailles...*), více než citovaný autor však klade důraz na možné pokračování kurzu dorozumění minimálně do roku 1930, kdy se teprve cézura směrem k aktivnější politice revize versailleské smlouvy projevila i v personálních změnách na zahraničním úřadu. Srov. P. Krüger, *Die Außenpolitik der Republik von Weimar*, Grossnacht, Düsseldorf 1980).

¹⁵ Odhady zaplacených reparací se pohybují mezi 11,3–23 mld. marek. V téže době investovaly zahraniční firmy v Německu 28 mld. marek. Z toho vyvozují někteří autoři, že výsledek byl pro Německo pozitivní, negativní efekt reparací tedy spočíval spíše v psychologickém působení na německé obyvatelstvo a v zatížení mezinárodního finančního systému „dábelským kruhem“ splácení reparací půjčkami, aby mohly být spláceny mezipojenecké dluhy. S odvoláním na hospodářské historiky D. Petzina a C.-L. Holftricha D. Peukert (cit. práce, s. 195), k vyššímu odhadu zaplacených reparací srov. B. Kent, *The Spoils of War...*, s. 11. K souvislosti

německého hospodářství (zaostávání za předválečným stavem v rozhodujících parametrech) nevedlo k dlouhodobému rozkvětu, protože ani světové hospodářství se nestačilo do roku 1929 plně rekonstruovat.

2. Vstup Německa do Společnosti národů, Thoiry a německo-sovětská berlínská smlouva

Přijetí poraženého Německa do mezinárodní organizace, která měla původně globální ambice strážít světový mír, ale vznikla jako nástroj dohledu nad prováděním mírových smluv (tedy Němci nenáviděného versailleského systému),¹⁶ bylo jak pro Němce, tak pro mezinárodní systém převratnou a rozporuplnou záležitostí. Změna statu quo mírových smluv byla cílem německé zahraniční politiky od počátku, využití fóra Společnosti národů pro jeho pozvolnou a mírovou revizi však představovalo nový faktor. Umožnilo ho splnění několika navzájem provázaných podmínek: 1. Změna zahraničněpolitického kurzu Stresemannem v politiku dorozumění, tedy rozumného a vstřícného akceptování daných skutečností. Ústup od radikální opozice proti versailleskému systému byl vystřídan očekáváním, že vítězové budou německou vstřícnost opětovat. Tak měly být vytvořeny lepší podmínky pro revizi Versailles prováděnou mírovými prostředky prostřednictvím diplomatických jednání a vyhýbající se extremistickým klům (např. navrácení kolonií); 2. Ztroskotání neústupné francouzské politiky a prostřednictvím ekonomického zapojení USA do řešení reparačního problému posílení britského směřování k odstranění překážek mezinárodního obchodu. K Británii se přiklápěla Mussoliniho fašistická Itálie, slibující si posílení vlastního mezinárodního postavení.

V konkrétní podobě se realizovala tato změna právě podpisem locarnských dohod v prosinci 1925. Jejich vstup v platnost byl přímo vázán na vstup Německa do Společnosti národů – prostředek, který měl tomuto v podstatě

vnitropolitických krizi a reparací srov.: D. Moravová, *Hospodářské a politické aspekty německých reparací 1918–1932*. In: *Acta Economica Pragensia*, 2005, roč. 13, č. 3, s. 48–68.

¹⁶ Nebyl to ovšem nástroj jediný a stále platilo, že řešení komplikovaných problémů bylo obvykle „předjednáno“ Konferencí velvyslanců, následnickým orgánem mírové konference, kde byly zastoupeny čtyři velmoci, resp. někdy i USA velvyslanci, nebo na nejvyšší úrovni přímo na konferencích Nejvyšší spojenecké rady, následnickém orgánu Nejvyšší (spojenecké) válečné rady. Srov.: F. S. Northedge, *The League of Nations. Its life and Times 1920–1946*. Leicester University Press 1988, s. 72, ke konferenci velvyslanců: Jürgen Heidekind, *Areopag der Diplomaten. Pariser Botschafterkonferenz 1920–1931*. Husum 1979.

regionálnímu paktu zajistit širší mezinárodní oporu, tj. vázat Německo Statem Společnosti národů. Podmínky vstupu sondovala německá vláda už v září 1924, jako nezbytnou označila přidělení stálého místa v Radě SN – nárok na toto místo zdůvodňoval Stresemann obnovením postavení Německa jako evropské velmoci. I když podle platného Statutu nemohl být tento požadavek splněn (podle článku 4 byly stálými členy Rady spojenecké a přidružené mocnosti), setkal se s „porozuměním“. V Locarnu pak bylo Německu stále místo přislíbeno. Když dorazila oficiální německá žádost o přijetí do Ženevy v únoru 1926, ukázalo se, že slib stálého místa v Radě z Locarna vyvolal podobné nároky dalších členských států (Španělska, Brazílie, Číny a nově i Polska a nakonec i Persie) a začal složitý diplomatický boj o nové uspořádání míst v Radě.¹⁷ Německo nechtělo ustoupit od přislíbeného stálého místa jako jediného nového. Otevřel se dlouhý doutnající spor o složení Rady, reprezentace i neevropských středních regionálních mocností a také malé evropské státy (jako Švédsko, Dánsko, Belgie) se cítily ohroženy vstupem Německa a postavily se proti rozšiřování počtu stálých míst v Radě.

Za této situace nebyly vyhlídky na schválení německé žádosti na původně k tomuto účelu svolaném zasedání Shromáždění SN v březnu 1926 příliš růžové. Stresemann a říšský kancléř Luther přijeli do Ženevy 8. března s počtým diplomatickým doprovodem a plni optimismu, brzy však byli odkázáni na to, co vyjednávají velmoci garantující Locarno „za zavřenými dveřmi“.¹⁸ Vytvoření dodatečného nestálého místa v Radě pro Polsko Němci odmítli. Další návrh podalo Švédsko – opustí své tehdejší místo v Radě, pokud bude přiděleno Polsku. S tím Stresemann souhlasil pouze za podmínky, že vedle neutrálního Švédska opustí své místo i „stát s jiným postavením“. Československo, tehdy nestálý člen Rady a spojenec Francie, proto své místo nabídl. Řešení přijatelné pro Německo mělo tedy vypadat takto: „na místo Švédska bude zvolena jiná neutrální mocnost, na místo Československa mocnost ve stejném vztahu k Dohodě“.¹⁹ Ani tento návrh

¹⁷ K problematice složení Rady Společnosti národů v souvislosti se vstupem Německa srov. mj.:

P. Bělina, D. Moravcová, Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů 1914–1941, Praha 1998, s. 105–106. Polsko nicméně považovalo dosažený kompromis – vytvoření tzv. polostálého místa mj. i pro něj – za úspěch. Srov.: A. Czubiński, Rola decyzji lokarnských w niemieckich dążeniach do wywołania się z więzów Wersalu. In: M. Baumgart, Locarno z perspektywy siedemdziesiątciu lat, Szczecin 1998, s. 24.

¹⁸ F. P. Walters, The History of the League of Nations, London 1952, s. 319.

¹⁹ G. Stresemann, Vermächtnis, Bd. II, s. 573–574. Pro tehdy „korektní, ale chladné“ vztahy Stresemanna k Československu mělo Benešovo gesto jistý význam, zmínil se o něm i v projevu před říšským sněmem 22. 3. 1926 (tamtéž, Bd. III, s. 273), hned vzápětí se však Benešovy snahy

řešení však neprošel přes Brazílii, která (jako tehdejší nestálý člen) pohrozila vetem pro německý vstup se stálým místem, pokud nebude stálé místo přiděleno i jí. Zvláštní zasedání Společnosti národů tak ztroskotalo a rozhodování o přijetí Německa bylo odloženo do řádného zříjového zasedání. Znepokojující pro evropské mocnosti bylo, že tento vývoj situace ohrožoval dosažené dohody z Locarna – hrozilo, že nevstoupí v platnost. Signatáři Locarna proto vydali zvláštní prohlášení, že dosažené dohody „jsou tímto nedotčeny a neztratily nic ze své hodnoty“.²⁰ Nezbylo nic jiného než předat problém k řešení zvláštnímu výboru. Brazílské veto bylo podle Stresemanna alespoň nepřímo podpořeno Francií, protože navržený kompromis nezajišťoval Polsku stálé místo, takže „Briand neviděl ztroskotání (mimořádného) zasedání nerad“.²¹ Měl podezření, že na brazilském vetu se podepsala vedle Francie i Itálie, a snažil se čelit nepředpokládaným obtížím i urychlením jednání o prohloubení rapalského svazku, která s přestávkami probíhala souběžně s přípravami Locarna od jara roku 1925.²²

Komise složená z členů Rady a zástupců Argentiny, Chile, Polska a Švýcarska, posléze i Německa, nakonec došla k řešení, které zajišťovalo nové

vyvolat protesty západních velmocí proti podpisu německo-sovětské smlouvy o neutralitě v dubnu 1926 setkaly s velkou nelibostí německé politiky (tamtéž, Bd. II, s. 538–539; Stresemann se ironicky vyjádřil o „starostech pana Beneše, zda berlínská smlouva není právně v rozporu se Statutem Společnosti národů“ a dodal, že „nepotřebují právní expertizy pana Beneše, protože mají vlastní právníky, kteří tuto otázku rozhodnou“). Se zvláštní nelibostí pak konstatoval, že Beneš „své starosti ventiloval jen v Paříži, Londýně a Bruselu, nám však žádné memorandum neposlal“). Znepokojující pro východní sousedy Německa byla i předpokládaná aktivizace politiky ochrany německých menšin v sousedních státech, ke které také skutečně došlo, a vzájemné vztahy Německa s Polskem a do určité míry i s Československem se zase zhoršily. Podrobněji srov.: D. Moravcová, Československo, Německo a evropská hnutí 1929–1932, Praha 2001, s. 55 ad. Jak švédská, tak československá nabídka řešení krize byla učiněna pod silným diplomatickým tlakem ostatních stálých členů Rady, v případě Beneše prokazatelně především ze strany A. Brianda. K tomu: J. Spenz, Die diplomatische Vorgeschichte des Beitritts Deutschlands zum Völkerbund, 1924–1926, Göttingen 1966, s. 145 ad.

²⁰ Survey of International Affairs. Issue under the auspices of the Royal Institute of International Affairs, ed. by A. Toynbee, London 1926, s. 66.

²¹ J. Spenz, cit. práce, s. 198.

²² Ministerský ředitel Friedrich Gaus z německého zahraničního úřadu se 30. 3. 1926 vyjádřil o německé taktice: „uzavřít smlouvu s Rusy... což je nejjednodušší a nejpřirozenější...“ a současně přijmout pozvání do Společnosti národů. Budeme tak moci dokumentovat naše politické záměry provádět opravdovou politiku Společnosti národů, aniž bychom tím chtěli provést volbu proti Východu“. Podle: J. Spenz, Diplomatische Vorgeschichte... s. 199, pozn. 9. Názor, že Francie minimálně nepřímo posilovala brazilský odpor, sdělil i D'Abernon (An Ambassador of Peace, London 1929, Bd. III, s. 248–249).

stálé místo jen Německu, současně však byl zvýšen počet míst nestálých z šesti na devět. Jejich systém byl podřízen principu rotace a tři z těchto členů (Brazílie, Polsko a Španělsko) mohli být zvoleni znovu, takže vznikla jakási polostálá místa. I když Polsko v přijatém řešení reorganizace Rady získalo vytvořením těchto polostálých míst určitou satisfakci a k přijetí Německa mohlo dojít na zájmovém zasedání Shromáždění Společnosti národů, právě způsob řešení tohoto problému ukázal, jak jsou signatáři Locarna na odkázání na dobrou vůli Německa. Německo bylo přijato na zasedání Shromáždění Společnosti národů 8. září 1926, od 10. září se zúčastnilo jejího jednání.²³

Ve slavnostním projevu 10. září 1926 se pak Stresemann prezentoval jako zastánce principu demokratické rovnosti všech členů proti nadvládě vítězných velmocí a posílení této mezinárodní organizace – přineslo mu to velký ohlas a bouřlivé ovace. Ve svém projevu hovořil o „vzájemné důvěře“ jako základu spolupráce se všemi národy a zdůraznil, že cílem Společnosti národů, který bude Německo podporovat, je „univerzalita... tohoto společenství plně rovnoprávných národů bez rozdílu“.²⁴ Ještě nadšenější projev plný nadějí na německo-francouzské smíření však pronesl Briand, takže „delegáti a přihlížející se zvedli ze sedadel a připravili francouzskému ministerskému předsedovi pravé ovace; zástupce Kanady vyskočil na židli a máváje kapesníkem provolal třikrát hurá směrem ke Stresemannovi a Briandovi, na což přítomní reagovali s nadšením školní třídy“.²⁵ Takové nadšení však nesdíleli všichni Francouzi a ve francouzském veřejném mínění vzbudil Briandův projev přinejmenším smíšené pocity.

Reálná politika v následujících letech však prokázala, že vstup do Společnosti národů byl pouze jedním z kroků nezbytných ke vstupu v platnost pro Německo důležitějších locarnských dohod. Ty vlastně narušovaly univerzalistické principy mezinárodního společenství. Velmi brzy se mělo ukázat, že skutečné šance na dorozumění prosazované v rámci Společnosti národů naplněny nebyly – ba právě naopak: tímto aktem bylo dovršeno odsunutí této mezinárodní organizace z centra mocenského rozhodování v Evropě, které se stále zřetelněji vracelo do starých kolejí diplomacie vel-

²³ Poprvé podle nového principu byli zvoleni jako nestálí členové Rady Polsko, Chile a Rumunsko (na tři roky). Polsku byla odsouhlasena možnost být zvolen znovu, a na dva a jeden rok byli zvoleni zástupci Kolumbie, Salvadoru, Belgie, Nizozemska, Číny a Československa. Stresemann se vzdal nabízeného předsednického místa v Radě ve prospěch dosavadního předsedy E. Beneše. F. P. Walters, *A History of the League of Nations*, London 1952 (kap. 29).

²⁴ Vermächtnis, Bd. II, s. 594.

²⁵ H. Schulze, *Weimar...* s. 281 (podle vzpomínek Stresemannova syna Wolfganga).

modí,²⁶ nyní už s rovnoprávným postavením Německa. Nepopírají to ani historici, posuzující Stresemannovu politiku jako reálnou změnu německé zahraniční politiky, a nikoli jako zastírání manévr. Ta nyní spočívala podle P. Krügera na „uznání pravidel“, tj. loajální spolupráci s Francií a Británií, která se vzdala izolovaných, překvapivých opatření, přijala evropskou perspektivu a zavázala se k používání mírových metod řešení sporů a aktivně spolupracovala na odstraňování konfliktů v Evropě. Toto vše německá politika dělala ve druhé polovině 20. let, a to nejen vůči Francii, ale i „v neurálních bodech přednostního německého zájmu ve východní a jihovýchodní Evropě: nebyla to však žádná politika idealismu spojujícího národy, ale střízlivě vykalkulovaná, ze skutečných vnitropolitických i zahraničněpolitických potřeb vycházející zájmová politika“.²⁷

Stresemann se tak okamžitě po slavnostním projevu před Shromážděním Společnosti národů přiklonil k taktice přímých jednání s nejaktivnějším rivalem Německa, s Francií – už v Ženevě přijal Briandovo pozvání do Thoiry, kde mělo být vyjednáno řešení nejpalcivějších problémů německo-francouzských vztahů.

V Thoiry blízko Ženevy se setkal Briand se Stresemannem 17. září 1926 tajně a neoficiálně. Důvod byl zřejmý – oba tam předložili návrhy, které zněly velmi odvázně i pro „ducha Locarna“ – jednali tam o otázkách, které byly dosud řešeny v rámci spojeneckých setkání a týkaly se reparací a okupace Porýní. Briand navrhl pod tlakem tehdejší špatné finanční situace Francie Stresemannovi „obchod“ – za předčasné splacení částí reparací, na které mělo Německo získat finance prodejem dlužních reparátčních úpisů říšských drah a průmyslových obligací vydaných podle Dawesova plánu, byl ochoten předčasně vyklidit Porýní (do konce září 1927), navrátit Německu Sársko za finanční náhradu a umožnit, aby stejným způsobem odkoupilo Německo zpět Eupén-Malmédy od Belgie. Stresemann nabídl nejen odškodnění za sárské doly, ale výnosu z prodeje reparátčních obligací mělo být použito k podpoře francouzského franku. Ujednání z Thoiry vzbudilo okamžitě poté, co promíkl jeho obsah na veřejnost, takový odpor zejména

²⁶ V tomto smyslu se razantně vyjádřil H. Kissinger (*Umění diplomacie*, Praha 1996, s. 288 a 289):

„Locarno nenastolilo evropský mír, nýbrž definovalo budoucí bojště“, resp. „stalo se začátkem konce versailleského mezinárodního pořádku“. Méně razantně J. Spenz (cit. práce, s. 175), který sice považuje vstup Německa v roce 1926 za „vrchol dějin Společnosti národů, po kterém ovšem – jak dodává – nenásledovalo veřejným míněním a většinou zemí očekávané posílení Společnosti... vlna mírové spolupráce evropských velmocí v letech 1926–29 proběhla mimo ni“.

²⁷ P. Krüger, *Deutsches und das internationale System in den 20er Jahren*. In: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 1982, H. 7, s. 414.

na francouzské straně, že se Briand od svých slibů distancoval.²⁸ Bilaterální porušení nedávno dosažených dohod nebylo po chuti ani Velké Británii a především USA, jejichž banky by tím přišly o klíčové postavení, které získaly Dawesovým plánem. Nejen Briand, ale i Stresemann proto plán odložili „k ledu“ – žádné „řešení, které by nás přivedlo do přímého sporu s USA, nepřichází v úvahu“, jak se vyjádřil.²⁹

Vnitropolitická podpora Stresemannovy politiky dorozumění stále narážela na opozici především ze strany nacionalů, ale i části vlastní Německé lidové strany. Situace se od doby „těsné“ ratifikace Dawesova plánu na podzim 1924, kdy se odpor německých nacionalů podařilo zlomit jen díky příslibu návratu vysokých ochranných cel na zemědělské produkty (posléze uskutečnění až se zpožděním v létě 1925), příliš nezměnila. Také návrh rýnského garančního paktu se setkával s námitkami DNVP – prezentoval je Martin Schiele na zasedání kabinetu 10. října 1925; tentokrát byl sice ochoten říci „důrazně ano“ za svou osobu, ale upozornil, že „jeho strana bude vyčkávat, jak se zachovají Francouzi, dříve než učiní konečné rozhodnutí“.³⁰ Obecně v DNVP převažovala neochota garanční pakt podpořit, důvodem byly obavy, aby nebyl považován za bezpodmínečnou akceptaci teritoriálního statu quo, takže Schiele žádal vydání oficiálního vládního komuniké, které by vyjádřilo, že tato dohoda nevylučuje navrácení Alsaska-Lotrinska Německu mírovou cestou. Stresemann něco takového odmítl – nechtěl ohrozit locarnské dohody – důsledkem bylo vystoupení nacionalů z kabinetu a jejich rozhodnutí ve sněmu ratifikaci Locarna nepodpořit. Nesplnily se sice jeho obavy, že to ovlivní francouzskou ochotu potvrdit slíbené koncese (vyklizení kolínské zóny

²⁸ Briand jednak ustoupil tlaku Poincarého ve vládě, kterému se jako ministroví financí podařilo zastavit francouzskou inflaci, a vzal tak vítr z plachet hospodářskému motu ujednání z Thoiry, jednak námitkám francouzské pravice proti jakémukoliv předčasnému vyklizení Porýní. Takto: H. A. Turner, Stresemann and the Politics of the Weimar Republic, Princeton 1963, s. 232. Rozhovory o plánech navržených v Thoiry Briand přerušil počátkem listopadu se zřídovněním, že jejich uskutečnění zabránilly „technické překážky“, skutečný důvod byl vnitropolitický (Jacobson, Locarno Diplomacy, Princeton University Press, Princeton N. J. 1972, s. 90). Jistě působil i pro ostatní mocnosti nepřijatelný izolovaný způsob „řešení“ reparační otázky včetně nechtě USA znovu otevřít otázku mezispolečenských dluhů (P. Krüger, Deutschland... s. 415). K jednáním v Thoiry obsáhle J. Wright (Gustav Stresemann..., s. 373–381), který zmiňuje i okolnosti, že během tohoto více než pětihodinového rozhovoru vypili oba státníci 4 láhve vína (pozn. 196, s. 377).

²⁹ ADAP, Serie B, Bd. 1, Teil 2, s. 375.

³⁰ Ze záznamu o zasedání kabinetu ze Stresemannovy pozůstalosti (Nachlass, 3169/7319/160160ff), takto H. A. Turner, Stresemann and the Politics..., s. 213.

Porýní do února 1926 a ulehčení režimu okupace ve zbývajících dvou zónách právě tak jako příslib snížení stavu a aktivit Mezispojenecké demilitarizační komise), ani tato skutečnost však nepřiměla nacionaly k ústupu ze striktně zamítavého stanoviska k bezpečnostnímu paktu. Ratifikaci Locarna ve sněmu 27. listopadu 1925 tak zajistily pouze k získání většiny nezbytné hlasy sociálních demokratů. Z vnitropolitického hlediska tak Locarno, jeho „největší diplomatický triumf“, znamenalo pro Stresemanna „porážku“, protože revolující nacionalové, resp. jejich pravavicové skupinami v kampani proti politice dorozumění a dalšími extremistickými skupinami v kampani proti politice dorozumění a mnozí Němci uvěřili, že se stal zářdeem německých zájmů.³¹

Otřesené pozice menšinové vlády nicméně vyústily ve vládní krizi, Lutherův kabinet byl po neúspěšné snaze ustavit vládu velké koalice v lednu 1926 jen rekonstruován opět jako menšinový (DDP, Z, BVP a DVP), tolerovaný SPD. Do tohoto období zpochybňování Stresemannovy diplomacie zapadá logicky jeho pokus vyvážit pravici vyzdvihovaná „negativa“ Locarna a povinný vstup do SN „pozitivem“ upevnění východní vazby, která velké části pravice vyhovovala.

Podpis nové smlouvy se Sovětským svazem, ke kterému došlo 24. dubna 1926 v Berlíně, byl na rozdíl od Locarna akceptován širokým politickým spektrem. O obsahu smlouvy se jednalo několik měsíců a Stresemannovým cílem bylo vyvrácení sovětských námitek jak proti členství Německa ve Společnosti národů, tak proti těsné spolupráci se západními mocnostmi v Locarnu, která podle sovětského výkladu oslabovala platnou smlouvu z Rapalla. Zároveň mu tyto námitky ovšem pomohly dosáhnout už zmíněné výjimky z dosud používaného výkladu čl. 16 Statutu SN přijetím spojenecké noty připouštějící Německem prosazovaný výklad zmíněného článku o povinnosti člena účastnit se sankcí (většně vojenských).

Samotná předhistorie berlínské smlouvy, jak byla nazývána, byla úzce propletena s jednáním o rýnském garančním paktu. Stresemann využíval „ruské karty“ k tlaku na Spojence, aby vyjednal co nejvýhodnější podmínky požadovaného vstupu Německa do Společnosti národů. Už v souhlasné odpovědi na britskou nabídku ke vstupu v září 1924 vznesl jako jednu z podmínek „právo Německa na politiku neutrality v případě mezinárodních sporů“.³²

³¹ Tamtéž, s. 218–219.

³² Memorandum německé vlády z 29. 9. 1924 zasláné státním – členům Rady SN. In: Zahraněční politika, 1925, č. 1–2, s. 124.

Tento německý požadavek byl sice odmítnut, nicméně v průběhu dalších jednání cíleně přesvědčoval Spojence, aby byla Německu vyhrazena kvůli vojenské slabosti alespoň možnost když ne neutrality, tak alespoň průměrné účasti: „při použití článku 16 musí být brána v úvahu hospodářská, geografická a vojenská situace Německa.“³³

Výcházel tím vstříc sovětským námitkám proti připravovanému vstupu Německa do Společnosti národů spojenému s Locarnem, obvykle vyjadřovaným jako obava ze „zatažení“ Německa do protisovětské koalice (především Británie). Hrozbu upevnění rapalské linie německé zahraniční politiky pak obratně využíval při jednáních před Locarnem a kombinoval ji s „dávkovanou“ ochotou vyjít vstříc sovětským nabídkám na upevnění vzájemných vztahů. Možnému využití upevněných svazků se Sověty proti Polsku se sice nebránil, nebyl však ochoten jít tak daleko, jak nabízel Čičerin v prosinci 1924, tj. až k případnému vojenskému svazku namířenému proti Polsku. Především příprava „důležitějšího“ západního bezpečnostního paktu byla u něj vždy na prvním místě, vstřícně však dal na vědomí Moskvě, že „Německo si přeje být ve styku s Ruskem v politických záležitostech... a že případný vstup Německa do SN nebude znamenat garancie polských hranic“.³⁴ Posílil tak i při jiných příležitostech prezentované potvrzení společných rusko-německých zájmů na oslabení Polska, jehož západní hranice měla být revidována, ovšem mírovou cestou.³⁵ Politika dorozumění se Západem pro něj zůstávala jasnou prio-

³³ Nóta německé vlády z 20. 7. 1925 (Vermächtnis, Bd. II, s. 155).

³⁴ Instrukce pro německého velvyslance v Moskvě Brockdorff-Rantzau z 13. 12. 1924. Podle Z. Gasiorowsky, Stresemann and Poland before Locarno. In: Journal of Central European Affairs 1958, No 1, s. 32. Protipolské ostrí německo-sovětských jednání, které starší literatura považovala za reálnou možnost „latentního protipolského paktu“ – jako argument používala i Stresemannův výrok pronesený během rozhovorů s Čičerinem o „zatlacení Polska do jeho evropských hranic“ (vedle citovaného Gasiorowského např. i Spenz, Megehe), je nyní posuzováno střídavěji: Jednak Čičerin na zmíněný Stresemannův výrok nijak nereagoval a dále se teritoriálně lišily cíle revize hranic Polska – zatímco Německo mělo zájem o koridor, Gdaňsk a Horní Slezsko, SSSR šlo o území ztracená říšským mírem z roku 1921. Takto Ralph Schattkowsky, Locarno und Polens Stellung in Europa. In: M. Baumgart, Locarno... s. 119, pozn. 60 – nezpochybnuje ovšem německé úmysly svou východní hranici revidovat.

³⁵ K tlaku na Polsko využíval Stresemann i ekonomických potíží spojených s celní válkou, vedenou Německem proti Polsku od roku 1925, a protahujících se jednání o otázkách likvidace říšskoněmeckého majetku a obchodní dohody. Např. při rozhovorech s polským ministrem zahraničí Augustem Zaleskím v Ženevě v prosinci 1926 podmiňoval Polskem požadované obnovení obchodních jednání „řešením otázky hranic“. O těchto cestách „přes Ženevu“ ovšem sovětské diplomaty neinformoval. Podle: J. Korbel, Poland between East and West. Soviet and German Diplomacy toward Poland, 1919–1933, Princeton N.J. 1963, s. 215.

ritou před myšlenkou nějakého „vojenského svazku se Sovětským Ruskem“.³⁶

V okruhu diplomatů podporujících další prohlubování „výhodního“ směru zahraniční politiky byl tak po odstranění Maltzana spiritus agens především hrabě Ulrich von Brockdorff-Rantzau, tehdy (1922–1928) velvyslanec v Moskvě. Hrozil dokonce odstoupením, pokud říše nebude aktivněji provádět východní politiku a obrátí se i na prezidenta Hindenburga s naléhavým upozorněním, že prozápadní politikou zuráci Německo „nejdůležitější nátlakový prostředek, který od Rapalla vůči Spojencům mělo“.³⁷ Ani nový (od prosince 1924) státní tajemník zahraničního úřadu Carl von Schubert, ačkoliv dosazen do své funkce jako příznivec prozápadního směru, nebyl podobně jako Stresemann proti tomu, aby svazek s Moskvou byl povýšen na úroveň přátelské smlouvy (konzultace) a smlouvy o neutralitě. Neutralita však neměla být neomezená (i pro případ války), ale měla respektovat budoucí závazky plynoucí z členství Německa ve Společnosti národů – nadto měli být západní garanti Locarna předem o jednáních informováni. Od prosince 1924 tak uplynuly tři měsíce, než Stresemann odpověděl na oficiální sovětský návrh.³⁸ Toto pomalé tempo souviselo jak se snahou nenarušit jednání se Západem, kde Stresemann doufal prosadit i zařazení záležitosti zkrácení lhůty okupace Porýní a zmírnění reparací, tak s nesrovnatelně menším hospodářským významem styků se Sovětským svazem, než pro Německo znamenala „nutnost působit společně s finančně mocnými státy, jako je Amerika... která je na straně Anglie a Francie“. Vyvozoval z toho, že obě linie je možné a nutné spojit: „proto využijeme možnosti působit společně se světovými dárci peněz a zlata... což nevylučuje společné působení s Ruskem.“³⁹ Dalším prvkem, který jednání komplikoval, byla oprávněná nechuť Stresemanna k zásahům Kominterny do vnitřních záležitostí (nejen) Německa. V rozhovoru s Čičerinem při jeho návštěvě Berlína těsně před odjezdem Stresemanna do Locarna mu zpočátku ostře vytkl iniciování hamburského povstání v říjnu 1923 Kominternou a posléze mírněji „vyjádřil politování“, „kdyby měly být naše snahy žít s ruským státem v dobrých a přátelských vztazích... rušeny těmito věčnými zásahy Kominterny“.⁴⁰ Nicméně vyjedná-

³⁶ ADAP, Serie B, Bd. 4, s. 59.

³⁷ Locarno-Konferenz 1925... s. 220–223.

³⁸ Podrobně k těmto jednáním na základě fondů německého velvyslance v Moskvě R. Bräth, cit. práce, zvl. s. 47–55.

³⁹ Stresemannovy poznámky (17. 7. 1925) k notě z 20. 7. Vermächtnis, Bd. 2, s. 149–150.

⁴⁰ Vermächtnis, Bd. II, s. 524 (30. 9. a 2. 10. 1925).

ní zásadních ústupků v podobě rýnského garančního paktu, které se Stresemannovi podařilo ještě před Locarnem, mu umožnilo vleknout se jednání se Sověty zavřít alespoň podpisem obchodní dohody 12. října 1925.⁴¹ Zvolený okamžik podpisu měl nepochybně působit jak na Západ, tak na Východ – „přál si zmírnit rány, které... by mohla způsobit locarnská jednání sovětsko-německým vztahům“, ale také si „pravděpodobně přál demonstrovat západním vyjednavacům nejen své rozhodnutí odolat jakémukoliv tlaku na zatažení Německa do antisovětské fronty, tak své rozhodnutí pokračovat v pěstování dobrých vztahů s Ruskem“.⁴²

Další účelový argument načasování podpisu berlínské smlouvy Stresemannovi poskytli odklad vstupu Německa do SN. Text smlouvy⁴³ byl uveden den preambulí, kde bylo uvedeno přání signatářů „přispět k všeobecnému míru a „posílit existující přátelské vztahy zvláště Rapallo“, byl obsažen v uvedených formulacích, že „základem vztahů zůstává Rapallo“, byl obsažen závazek zachování neutrality v případě nevyprovokovaného útoku na některý ze států třetí stranou. Dále obsahovala smlouva i závazek nepřistupovat k žádné koalici, která by mohla směřovat k hospodářskému a finančnímu bojkotu druhého účastníka. V návaznosti na zmínku o Rapallu pak obě vlády uvedly, že „se budou přátelsky stýkat, aby se dohodly o politických a hospodářských otázkách týkajících se obou zemí“. Sověti sice původně žádali smlouvu o neomezené neutralitě,⁴⁴ dostali jen omezenou („nevyprovokovaný útok“), formulace o konzultacích ve všech otázkách hospodářství a politiky dotýkající se zájmů obou států však přesahovala obvyklý úzus smluv o neutralitě směrem ke spojenecké smlouvě. Uspokojilo je i explicitní potvrzení, že základem vztahů zůstává smlouva z Rapalla z roku 1922. Pro Moskvu nejdůležitější pasáží ovšem bylo potvrzení faktické výjimky z povinnosti člena Společnosti národů, tj. účasti na případných sankcích proti Moskvě.

⁴¹ Jednalo se o celý balík smluv, mimo hospodářské smlouvy obsahoval i smlouvu o obchodních zastoupeních, o mořeplavbě a železniční dopravě, konzulární konvenci a smlouvu o právní pomoci. Tamtéž, s. 526.

⁴² J. Korbel, *Poland between East and West*, s. 188. Motiv vyvrátit podezření, že se Německo odklání od Ruska a rapalské smlouvy, vidí za okamžikem podpisu v době probíhajících jednání v Locarnu i R. Břach (cit. práce, s. 283).

⁴³ ADAP, Serie B, Bd. 2/1, s. 402–406.

⁴⁴ V tiskovém prohlášení k berlínské smlouvě Stresemann uvedl, že zpočátku byly problémy shodnout se v otázce striktní, neomezené neutrality, že si však Německo zajistilo v pořadách o čl. 16 „volnost pro dobré a přátelské vztahy s Ruskem“, i když tato neutralita je „omezená“. *Vermächtnis*, Bd. II, s. 504–505.

Stresemann neopomněl při prezentaci své zahraniční politiky na veřejnosti vyzdvihnout její mírový charakter a cíl posílit svazky Německa jak k Západu, tak k Východu: „Smyslem této politiky bylo zajištění evropského míru tím, že se německý národ vzdá mnohých duchovních pocitů, které, jakkoli je to bolestné, musí být překonány. Nikdy ale nebylo v úmyslu Německa navázat na Západě nějaký bojový svazek proti Východu... Německo je kvůli své geografické poloze určeno být velkým prostředníkem a mostem mezi Východem a Západem.“ Poznámenal také, že nová berlínská smlouva je i příspěvkem k umírnění sovětské politiky: „Ve srovnání s dřívějším agresivním stanoviskem Ruska vůči Společnosti národů představuje přijetí německého prohlášení o její tendenci směřující k zajištění míru určitý krok politické evoluce a může být základem budoucích vztahů.“⁴⁵

Posíleny byly i hospodářské svazky – nicméně tajná vojenská spolupráce zůstala omezena na takové formy, které by ani při odhalení nezpůsobily větší škody renomé Německa – ani po berlínské smlouvě nijak bouřlivě neketla vzájemná obchodní výměna, přestože SSSR dostal v létě 1926 300miliónovou půjčku (říšských marek).⁴⁶

Vojenská spolupráce pokračovala a vedle hlavního motivu – vyvážit dohody se Západem posílením vazeb na Rusko – hrálo svou roli i latentní protipolské spojenectví. Po prvních kontaktech, navázaných po porážce Ruska ve válce s Polskem v letech 1920–21, ve kterých byl aktivní zejména vrchní velitel reichswehru generál Seeckt, ale i vedoucí východního oddělení zahraničního úřadu von Maltzan, se uskutečňovala jednání o budování zbrojních závodů na území Ruska s pomocí německých firem (Krupp, Junkers). Tato spolupráce měla být výhodná jak pro Rusko (vybudování zbrojního průmyslu s finanční a technologickou pomocí Německa), tak pro Německo, které takto obcházelo vojenská omezení versailleské mírové smlouvy, zvláště zákaz výroby velkých děl a munice, tanků, letadel atd. Ani Rapallo nezměnilo nic na existující dvoukolejnosti styků s Ruskem – reichswehr působil z merita věci tajně v prohlubování těchto kontaktů a míra informovanosti vládních kruhů je dodnes předmětem diskusí.⁴⁷ Tajný dodá-

⁴⁵ Tamtéž, s. 542. Smlouva byla ratifikována říšským sněmem 10. června 1926 téměř jednomyslně.

Proti se vyslovili jen tři poslanci „skupiny mezinárodních komunistů“.

⁴⁶ P. Krüger, *Versailles*. *Deutsche Aussenpolitik...*, s. 145–146.

⁴⁷ Tak např. kancléř Wirth věděl o probíhajících jednáních mezi reichswehrem a Ruskem, nebyl však informován o detailech, kabinet a říšský prezident Ebert nebyli informováni vůbec. Srov.: H. W. Gatzke, *Russo-German Military Collaboration*. In: týž (ed.) *European Diplomacy between two Wars, 1919–1939*, Chicago 1972, s. 42. K německo-sovětské tajné vojenské spolupráci dále: týž, *Stresemann and the Rearmament of Germany, Baltimore 1954*; J. W. Wheeler-Bennet,

tek rapalské smlouvy sice existoval, nevztahoval se však výslovně na vojenskou spolupráci, nicméně finanční podpora zbrojního průmyslu v Rusku německými firmami byla organizována velením reichswehru a tiše tolerována i vládou. Při oficiálních jednáních však odmítali němečtí diplomaté o vojenských projektech jednat. Také velvyslanec v Rusku (od listopadu 1922) Brockdorff-Rantzau, který přívrženecem úzké vojenské spolupráci s Ruskem podporoval, nebyl přívrženecem úzké vojenské spolupráce. Změna ve velení armády (Seeckt vystřídán v říjnu 1926 generálem Wilhelmem Heyem) neznamenal změnu této zavedené praxe. Rozsah spolupráce byl znám (informace měly i tajné služby britské a polské): nejdříve závod Junkers v Moskvě na výrobu granátů a závod na výrobu bojových plynů v Ivošenku, exportující své výrobky do Německa. Po roce 1924 byly přednostně podporovány výstavby závodů testujících válečné materiály (např. bojové plyny v Saratově), vysílání německých důstojníků do Ruska jako instruktorů letectva, námořnictva i pozemní armády a výcvik německých vojáků v letecké škole v Lipceku a tankové v Kazani. V prosinci 1926 byla většina těchto informací dokonce zveřejněna ve dvou článcích v listu *Manchester Guardian*, po níž následovala Scheidemannovým projevem v říšském sněmu 16. prosince vyvolaná vládní krize.⁴⁸ Tato odhalení měla vést k utlumení vojenské spolupráce, ve skutečnosti však vedla pouze k „taktickým změnám“ v následujících letech – pokračovaly i pozorovatelské mise německých důstojníků na manévrech v Rusku (v roce 1928 i s šéfem Úřadu armády, generálem Blombergem) a německé firmy (Junkers byl vystřídán koncernem Rheinmetall) privatně investovaly zvláště do vývoje technologií zbrojní výroby nejen v Rusku, ale i v neutrálních státech.⁴⁹

Die Nemesis der Macht. Die deutsche Armee in der Politik 1918–1945, Düsseldorf 1981 (1. Aufl. 1954). V 90. letech byly Gatzkeho závěry potvrzeny i ze sovětských archivů:

A. A. Achamzjan, Vojennoje sotrudničestvo SSSR i Germanii 1920–1933 gđ. In: Novaja i novejšaja istorija 1/1990, s. 3–24.

⁴⁸ Srov. pozn. 56.

⁴⁹ Gatzke (Russo-German..., s. 64) došel k závěru, že „spolupráce s Ruskem se aktivně účastnila celá německá vláda, a ne jen její vojenská část“, i když připouští, že míra angažovanosti se individuálně lišila a že všichni politici odmítali vojenské svazky s Ruskem a obávali se, že vojenská spolupráce poškodí důvěryhodnost Německa na Západě, po Locarnu a odhaleních roku 1926 pak byly všechny spojnice k oficiální německé politice odstraněny (např. privatizaci zmíněných vojenských učilišť a „propuštění“ v Rusku působících důstojníků z reichswehru). K vojensko-technickým aspektům zbrojní výroby v Rusku nyní např.: M. Zeidler, Reichswehr und Rote Armee 1920–1933 Wege und Stationen einer ungewöhnlichen Zusammenarbeit, München 1994.

Významným hmatatelným pozůstatkem zlepšené atmosféry ve francouzsko-německých vztazích po Locarnu a vstupu Německa do Společnosti národů na druhé straně bylo vytvoření Mezinárodního ocelářského kartelu v září 1926, ve kterém se němečtí a francouzští průmyslníci za účasti belgických (luemburských a sárských) zástupců dohodli na oboustranně výhodném dovozu a vývozu oceli a ocelářských polotovarů a tato spolupráce byla posílena v srpnu 1927 podpisem německo-francouzské obchodní smlouvy.⁵⁰ Hospodářské příměří však bylo omezené a krátkodobé – světová hospodářská konference svolaná Společností národů na květen 1927 ukázala, jak málo jsou státy ochotny liberalizovat světový obchod a že stále dávají přednost národním egoismům. Německo, které nedávno (1925) získalo zpět mj. svou celní svrchovanost, v tom nebylo výjimkou a používalo vysokých agrárních cel nejen k ochraně vlastního zemědělství, ale i jako prostředek politického nátlaku. Ilustrativní byla tzv. celní válka s Polskem, probíhající od léta 1925 až do 30. let, spojená s tlakem na řešení majetkových otázek pro Německo přiznivější (likvidační smlouva o náhradách za bývalý říšskoněmecký majetek na odstoupených územích byla podepsána až 1929).⁵¹ Za dalším zhoršením německopolských vztahů stály v pozadí nejen pro Polsko nepříznivé výsledky Locarna a pochoptitelně podpis berlínské smlouvy s možným protipolským ostrím a střet o stálé místo v Radě Společnosti národů, ale i neochota Německa dožvat nadále kvóty nuceného odběru uhlí z Polska a řešit smírně otázku tzv. optantů (občanů optujících pro německou národnost v Polsku a naopak), které vedly k vzájemnému nucenému vykazování těchto osob.⁵² Finanční krize v Polsku v letech 1925/26 se Stresemann také snažil využít k prosazení jednání o revizi hranic – pro tyto vzájemné vazby ale nenašel podporu u Spojevců a Londýn nakonec poskytl Polsku půjčku na sanaci měny. I když se Stresemann nebránil účasti Německa na těchto mezinárodních opatřeních, dal najevo, že by bylo dobré „trvalou a úplnou sanaci Polska posunout do té doby, až

⁵⁰ J. Barieley, Das Zustandekommen der Internationalen Rohrstahlgemeinschaft (1926) als Alternative zum misslungenen „Schwerindustriellen Projekt“ des Versailler Vertrages. In: H. Mommsen, D. Petzina, B. Weisbrod (Hrsg.), Industrielles System und politische Entwicklung in der Weimarer Republik, Düsseldorf 1977 (Nachdruck 1974), Bd. 2, s. 552–567.

⁵¹ Jednáni byla o to složitější, že Polsko, které nevstoupilo do války s Německem, nemělo nárok na reparace (pouze na likvidaci německého majetku podle čl. 92), a naopak mělo vyplatit náhrady za převzatý majetek pruského státu a vládnoucích německých domů (odhad byl až 2,2 mld. zlatých marek). Německo naopak dlužilo Polsku např. za výplaty penzí bývalých německých občanů. Teprve podpis likvidační smlouvy 31. 10. 1929 a haagské smlouvy 20. 1. 1930 o Youngově plánu zbavil oba státy jejich vzájemných závazků. Srov.: J. Krasuski, Tragiczna..., s. 165–167.

⁵² Vermächtnis, Bd. 2, s. 547. K problematice optantů srov. kap. III/2, pozn. 28.

bude země zralá pro takové úpravy hranic, které odpovídají našim přáním a až bude naše politické mocenské postavení dostatečně posíleno“.⁵³

Bezproblémová ratifikace berlínských smlouvy 10. června 1926 říšským sněmem byla pro něj o to cennější, že následovala po kontroverzním projednání opatření říšského prezidenta o říšské vládě: podstatou sporu bylo používání jak státní vlajky republiky (černo-červeno-zlaté), tak také vlajky německého námořnictva diplomatickými misemi Německa v cizích přístavech. Tato vlajka totiž zůstala ve starých císařských barvách (černo-bílo-červené) s malým republikánským „růžkem“. Odpor stran výmarské koalice proti tomuto opatření vyvolal v květnu 1926 další vládní krizi, strana Centrum tehdy uvažovala o Konrádu Adenauerovi, starostovi Kolína nad Rýnem, jako možném Lutherově nástupci. Jednání o této alternativě však byla krátká a ztroskotala především na zásadní neshodě mezi Stresemannem a Adenauerem o stylu zahraniční politiky (stručně vyjádřeno vytýkal Adenauer Stresemannovi „nestálost a kolísání“ a předcházval mu, že se měl „chovat rezervovaněji, nechat se víc prosit“. Nelíbilo se mu také, že se Stresemann nepostavil bezpodmínečně na stranu Západu proti Moskvě).⁵⁴

Jedním východiskem tedy bylo sestavení v podstatě totožného menšinového kabinetu, do jehož čela byl postaven místo Luthera W. Marx. Účasti SPD ve vládě (vzniku velké koalice) zabránila aktivní spoluúčast strany na agitaci komunistů pro vypsaní plebiscitu o vyvlastnění bývalých německých vládnoucích rodů bez odškodnění. Přestože plebiscit nedosáhl svého cíle (30. června 1926 hlasovalo pro návrh příslušného zákona jen 36,4 % voličů, zdaleka tak nebylo dosaženo potřebné nadpoloviční většiny), zcela zničil možnost koaliciční dohody sociálních demokratů s občanskými stranami – takto se jim „vy-mstít“ přiklon k mimoparlamentní akci extrémní levice.⁵⁵ Ani Marxův kabinet

⁵³ ADAP, Serie B, Bd. 2, Teil 1, s. 364. Cituje G. Niedhart, Die Aussenpolitik der Weimarer Republik, Oldenburg, München 1999, s. 25 (dále Z. J. Gasiorowski, Sressemann and Poland after Locarno. In: Journal of Central European History XVIII, No 3, s. 299; J. Korbel, Poland between... s. 199). Jednání o půjčce Polsku probíhala v květnu 1926 a jak německý velvyslanec Friedrich Schamer, tak při osobní návštěvě prezident Říšské banky H. Schacht se mamě snažili tento německý názor prosadit (Korbel, cit. práce, s. 199–200).

⁵⁴ Z Adenauerova memoranda cituje H.-P. Schwarz (Adenauer: Der Aufstieg 1876–1952, Stuttgart 1986, s. 306–307).

⁵⁵ H.-A. Winkler, Deutsche Geschichte... s. 471. Majetek bývalých vládnoucích domů v jednotlivých zemích byl sice během revoluce 1918 zabaven, nebyl však právně vyvlastněn, takže v následujících letech došlo v řadě zemí k dohodám mezi zemskými vládami a jednotlivými dynastiemi – velká část majetku byla v podstatě navrácena. To vedlo v lednu 1926 k návrhu KPD na vypsaní plebiscitu o zmíněném zákoně. Jeho negativní výsledek měl opačný efekt, než komunisté zamýšleli – došlo totiž k majetkovému vyrovnání, tj. právnímu potvrzení navrácení majetku šlechtě. Podrobně

se nevyhnul otřesům způsobeným ustrnutím ideologických „front“ mezi parlamentní levicí a pravíci. Vláda tak čelila útokům obou skupin, i když takto rozdílné motivovaným, a nakonec spojenému úsilí opozice podlehla. Sociální demokraté kritizovali vládu za podporu „remilitarizace“, jak chápali jednak zmírňování odzbrojovacích opatření versailleské mírové smlouvy, jednak tajné zbrojení Německa především ve spolupráci se Sovětským svazem, na druhé straně nacionálové nebyli ochotni vstoupit do vlády, která uznávala právní závaznost locarnských dohod a tedy podle nich potvrzovala Versailles. Philipp Scheidemann v říšském sněmu v prosinci 1926 obvinil Marxovu vládu z tajného financování zbrojení a zastřešení zvyšování povoleného počtu vojáků prostřednictvím tzv. „černé říšské armády“ (údajně technické prapory a pomocný personál armády, ve skutečnosti disponující zbraněmi malého kalibru). Scheidemannův projev vedl 17. prosince k vyslovení nedůvěry vládě a k sociálně demokratickému návrhu se připojili i nacionálové, strana Deutschvölkischen a komunisté (249 hlasů proti 177).⁵⁶ Koaliciční jednání probíhala do počátku února 1927, kdy bylo nalezeno řešení vstupu nacionalů do vlády, která měla po delší době většinu ve sněmu. Cestu ke koalici Z, BVP, DVP a DNVP otevřelo jejich uznání závaznosti a platnosti locarnských dohod. Také tento (čtvrtý) Marxův kabinet však platil daň za získání nacionalů ve formě dalšího zvyšování cíl na agrární produkty (novela celního zákona byla přijata v červenci 1927). Prováděl ovšem také sociální politiku, která vůbec nebyla „pravivová“ – naopak právě v tomto období schválil říšský sněm důležitý zákon o podporách v nezaměstnanosti – změnil charakter dosavadní sociální dávky ve formu pojištění proti nezaměstnanosti, na které přispívali jak zaměstnavatelé, tak zaměstnanci ve stejné výši 3 % mzdy. Stát zasahoval do rozdělování dávek a působil i jako ručitel při případné platební neschopnosti pojišťovny.⁵⁷ Toto vstřícné sociální zákonodárství (byly zvýšeny i mzdy úředníků) však bylo umožněno dobrými hospodářskými výsledky roku 1927 a jak se mělo záhy ukázat, nebylo únosné pro období hospodářské krize.⁵⁸

k tomu: Ulrich Schüren, Der Volksentschied zur Fürstenenteignung mit den depossedierten Landesherren als Problem der deutschen Innenpolitik unter besonderen Berücksichtigung der Verhältnisse in Preussen, Düsseldorf 1978.

⁵⁶ Scheidemannův projev cituje ze stenografických záznamů jednání říšského sněmu Winkler (c. d., s. 472, resp. pozn. 29 na s. 624).

⁵⁷ L. Preller, Sozialpolitik... s. 363 ad.

⁵⁸ Na toto nebezpečí – přílišné zatížení státního rozpočtu – poukázal v této době jak reparační agent Parker Gilbert, tak tehdejší rozpočtový expert strany Centrum Heinrich Brüning. Podle Winkler, c. d., s. 473, Brüning pak paradoxně sklízel jako říšský kancléř v letech 1930–32 neblahé důsledky takto nastaveného systému, pro který nehlasoval.

Opětný vstup nacionálů do vlády jako symbol jejich smíření se s Locarnem jistě podpořil i oslabení monarchického přesvědčení některých členů DVP, minimálně přestaly být prezentovány tak často jako dříve na veřejnosti. Svědčí o tom mj. některé Stresemannovy kroky v letech 1927–28: v jeho projevech se objevily výroky o „našem státě, republikánském Německu“, jako předseda DVP vydal nařízení používat na všech veřejných shromážděních strany nejen císařskou vlajku jako obvykle, ale i vlajku republiky, rezignoval na členství v Císařském jachtařském klubu s odůvodněním, že jméno ministra republiky by nemělo být spojováno s organizací, která má „císařství“ ve svém názvu. Explicitně ovšem nikdy nepopřel monarchickou minulost ani DVP, ani svou vlastní, do velké míry tedy tyto kroky byly spíše symbolické.⁵⁹

Jeho osobní „smíření se“ s republikou, pro jejíž ještě otevřenější podporu se neodhodlal zejména v obavě ze ztráty členstva DVP, se projevilo jak ve zmíněných snahách o začlenění SPD do velké koalice, tak v okolnosti další krize Marxova kabinetu v únoru 1928. Tehdy se o rozštěpení vládní koalice kvůli předloze školského zákona o zrovnoprávnění církevních základních škol se školami státními „zasloužila“ právě DVP – jako deklarovaná strana pravice – ve spojení s DDP a SPD. Předloha poslanců Centra, BVP a DNVP tak sněmem neprošla. DVP tedy dala přednost spojencům z řad liberálů a sociálních demokratů na základě společného liberálního, resp. antiklerikálního přesvědčení, jinak typického pro republikánské strany.

Názor, že Stresemann se v podstatě nezměnil od doby, kdy během první světové války propagoval anexionistické cíle císařství a pouze „předstíral“ politiku dorozumění v polovině 20. let, jak tvrdili ještě donedávna jeho kritici, neobstojí při konfrontaci s vnitropolitickým působením Stresemanna. Skutečnosti odpovídá spíše názor, že se řídil – a to jak v zahraniční politice, tak v DVP, kterou vedl v zájmu udržení stability republiky – snahou o konsensuální politiku. I při vedení DVP opatrně lavíroval mezi Skylou agrárního nacionalismu DNVP a s ní sympatizujícím pravicovým křídlem velkého průmyslu v DVP, a Charybdu socializačních předstev SPD, ochotné se v některých případech spojovat i s extremistickou levicí KPD. Ani k jednomu z těchto extrémů se nebyl ochotem přiklonit.⁶⁰

⁵⁹ H. A. Turner, *Stresemann and the Politics...*, s. 234. Byl to ostatně on, kdo se jako říšský kancléř v roce 1923 zasloužil o povolení návratu korunního prince Viléma do Německa. Srov.: R. Bräich, cit. práce, s. 61.

⁶⁰ K názoru na Stresemanna srov. pozn. 20 a 21 v kap. V/2. K novému výzkumu Stresemannovy politiky, který potvrzuje pozitivnější obraz, než se tradoval v 60. letech podle tezí A. Thimmeho, srov.: G. Niedhart, *Die Aussenpolitik...*, s. 50.

Důsledky obtížného hledání kompromisu při získávání vnitropolitické základny pro zahraniční politiku dorozumění a neschopnost parlamentního zastoupení nalézt shodu v důležitých vnitropolitických otázkách se ukázaly už ve volbách, které byly po rozpuštění sněmu říšským prezidentem Hindenburgem 31. března 1928 vypsaný na 20. května. Předvolební boj byl vedle už zmíněných neshod poznamenán i rozhodnutím – nepodporovaným z finančních důvodů oběma komorami parlamentu – započít na podzim s přípravou stavby prvního z povolených válečných pancéřových lodí (Panzerkreuzer A). Ztratily v nich všechny strany vládní koalice, nejvíce

Výsledky voleb do říšského sněmu 20. 5. 1928+)

	počet mandátů	procenta hlasů
SPD	153	28,7
DNVP	73	14,2
NSDAP	12	2,6
DVP	35	8,7
DDP	25	4,9
Ž	62	11,9
BVP	16	3,9
Wirtschaftspartei	23	4,5
KPD	54	10,6
Christlich-Nationale		
Bauern- u. Landvolkpartei	10	1,8

+) H. Möller, *Weimar...*, s. 264–265.

právě Stresemannova DVP (nejhorší výsledek od roku 1919), ale i Centrum a DDP, účast ve vládě se poprvé nevyplatila také nacionálům. Zisk z ekonomické stabilizace si odnesla levice, zejména SPD, ale stoupl i počet komunistických poslanců (ve sněmu jich zasedlo 54 – vzestup získaných procent voličských hlasů z 9 na 10,6 %). NSDAP, ve které se Hitlerovi podařilo upevnit své „vůdcovství“ proti konkurentům severoněmeckého „sociálního“ křídla kolem bratří Strasserů, sice nezabodovala na celorepublikové úrovni (jen 2,6 %), alarmující byl ale lokální vzestup její popularity zvláště v severoněmeckých zemědělských oblastech (Šlesvícko-Holštýnsko až 36,8 %!). Potenciál nespokojených malých zemědělců jinde zatím oděrpávaly malé „profesní“ strany jako Christlich-Nationale Bauern- und Landvolkpartei (1,8 %).

Nejsilnější strana ve sněmu, SPD, nyní byla pověřena sestavením vlády – nadále však trvaly překážky stojící v cestě velké koalici. Hermann Müller (SPD) sice vládu sestavil, souhlas DVP však byl podmíněný vstupem dvou ministrů DVP do vlády (vedle ministra zahraničí Stresemanna i Curtius jako ministr hospodářství) bez podpory strany (jako „osobnost“). Tato vnějšíko-velká“ koalice také dlouho nevydržela a už v listopadu 1928 se téměř rozpadla, protože sám kancléř a ministři SPD zvolili stranickou loajalitu a hlavovali ve sněmu proti rozhodnutí vlády zahájit stavbu křižníku A. Ministři SPD přesto z vlády nevystoupili a velká koalice byla dokonce v následujících měsících formálně ustavena. Vše bylo opět výsledkem vnějšího tlaku: nutnost schválit státní rozpočet a vystoupit důvěryhodně na jednáních o revizi plánu reparačních plateb, která začala v únoru 1929 v Paříži pod vedením dalšího amerického bankéře v čele komise expertů – Owena D. Younga.

Při rekapitulaci německé politiky po Locarnu – stále ještě především Stresemannovy – se léta 1926–29 jeví jako bouřlivá a plná rozporů. Zvláště vnitropolitická situace měla ke „zlatým dvacátým letům“ dost daleko. Německu se bezesporu podařilo znovu získat důvěryhodnost v mezinárodní politice svou akceptací statu quo. Dosáhlo ekonomické stabilizace, i když za vysokou cenu (mezinárodní kontrola, závislost na půjčkách USA). Horší to bylo se stabilizací vnitropolitickou, kde bylo získávání podpory pro zahraniční politiku obtížné – ukázaly to i časté změny vládních koalic. Mnohem nebezpečnější však byla eroze republikánského „středu“, na kterém republika vznikla a který měl být oporou demokratického parlamentarismu. Spíše posilovaly extrémy a v těchto letech především nacionalistické křídlo politického spektra – republika se změnila v „konzervativní republiku“ (Winkler). Jako reakce na tento vývoj začaly první známky posilování levi-

ce, a to i extrémní levice. Sociální demokraté dostali ještě šanci ustavením velké koalice, ta však měla „vydržet“ jen dva roky.

Zahranicněpolitické úspěchy byly sice výrazné, ale dokonce ani sám Stresemann nepovažoval tempo dosahování stanovených cílů za dostačující. Především se odsouval cíl zmírnění reparačí a ukončení okupace Porýní, nehledě na revizi východní hranice s Polskem. I to byl důvod Stresemannova aktivního spolupůsobení při vzniku Briand-Kellogova paktu, podepsaného v Paříži 27. srpna 1928. Nadějně pro budoucí německo-francouzské vztahy bylo zejména to, že poprvé od konce války přijel německý ministr zahraničí do Paříže, aby připojil německý podpis pod mezinárodní smlouvu vylučující válku jako nástroj zahraniční politiky. Přes tento symbolický význam však samotná konstrukce paktu (bez jakýchkoliv sankcí) neslibovala, že by se mohl stát nástrojem, který válce skutečně zabránil, pokud se změnil mezinárodní atmosféra příznivá pro dodržování morálních závazků.⁶¹ Pro Stresemanna byla daleko významnější chystaná jednání o nové úpravě reparačí, na kterých doufal dosáhnout očekávaných „zpětných účinků Locarna“.

⁶¹ Ve strategii německé zahraniční politiky znamenal pakt po úpravách, proszazených Kellogem, které vylučovaly použití války jako prostředku politiky mezi státy ve všech případech – tedy i války obranné – další prostředek využitelný k „relativizaci“ francouzského spojeneckého systému. V tomto smyslu se vyjádřil např. státní sekretář Schubert (ADAP, Serie B, Bd. 8, s. 64).

Stresemann také proto patřil k nejagilnějším aktérům při jeho přípravě, postupoval však samostatně a německý souhlas s paktem vyjádřil přímo USA (takto: G. Niedhart, Die Aussenpolitik der Weimarer Republik..., s. 30). Zavázal tím ovšem Německo k mírovému řešení sporů, což bylo hlavním obsahem této nové mezinárodněprávní normy. Tento aspekt zdůrazňuje např. P. Krüger (Friedenssicherung und deutsche Revisionspolitik. Die deutsche Aussenpolitik und die Verhandlungen über den Kellog-Pakt. In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 22, 1974, s. 227–257).

EXKURZ:

POLITIKA, KULTURA A DUCHOVNÍ SITUACE DOBY

Změny vnitropolitického rozložení sil – vzestup extremistických polů politického spektra ve volbách do říšského sněmu na jaře 1924, následující krize kabinetu v souvislosti s přijetím Dawesova plánu a vstup nacionálů do Lutherovy vlády po předčasných volbách v prosinci 1924 – naznačovaly, že charakteristika Výmarské republiky jako republiky bez republikánů je do značné míry pravdivá. Nebo – mírněji řečeno – že vnitropolitická podpora republikánského zřízení je velmi labilní. Prezidentské volby roku 1925 a následující období s nacionály v několika vládách naznačovaly deficit v podpoře vládní politiky pod silným tlakem potřeb zahraničněpolitického „dorozumění“. Ukázalo se to i ve volbách do říšského sněmu v roce 1928, kdy neshody „státotvorných“ stran (zejména mezi Centrem, SPD a DVP) vedly k tomu, že „velká koalice“ byla jen vládou na dva roky. Definitivně se rozpadla v roce 1930 a nastal tedy – aniž si to současníci uvědomovali – soumrak parlamentní demokracie. Prezidiální kabinetu a pro demokracii fatální výsledky dalších voleb od 1930 do dvojích voleb 1932 to už v podmínkách světové hospodářské krize ukazovaly zřetelně.

Ukázalo se, že podpora parlamentní demokracie jako formy politické vlády se opírala o účelové koalice sestavované pod zahraničněpolitickým a ekonomickým tlakem a časté střídání vlád svědčilo o její nezakořeněnosti. Neplatilo to však absolutně a situace v jednotlivých zemích byla odlišná – v největší z nich, v Prusku, se udržela vláda výmarské koalice po celé toto období (až do roku 1932), naopak baštou nacionalismu a separatismu zůstávalo Bavorsko. Zvláště náchylné k přijímání nacionalistického extremismu se začaly ukazovat po roce 1927 i severoněmecké zemědělské oblasti.

Politická kultura v užším slova smyslu, tj. chování voličů a politických elit za Výmarské republiky, odrážela zprostředkované i kulturní prostředí republiky, nebo lépe řečeno duchovní situaci doby. Ta byla rozpolcena podobně jako politická scéna mezi skupiny tíhnoucí k občanské levici liberálního typu (zpočátku velmi málo ke komunistům a v omezené míře k sociálním demokratům) a mezi přívržence nacionalisticky a konzervativně zabarvené pravice zčásti smířené s republikou, ale usilující o konzervativní změny. Politická kultura republiky tedy nebyla v žádném případě „jed-

notná a demokratická“, dokonce se ukázalo, že prvky demokracie nejsou natolik silné, aby mohly dostatečně podpořit její politický systém institucí v době sporů a pokusů o jeho upevnění.¹ Taktika bezvýhradně podporovala republiku jen kruhy levicových intelektuálů soustředěných v Berlíně a publikujících v listu *Weltbühne*, jejichž kritika odpůrců republiky byla razantní a vycházela z hlubokého osobního přesvědčení o hodnotách demokracie. Byli si však vědomi, že takto přesvědčených republikánů je málo. Jeden z vůdčích žurnalistů tohoto listu, Kurt Tucholsky, napsal, že s republikánskou myšlenkou je to „na východ od Labe špatné, na východ od Odry už zcela špatné“.² Nejen oni, ale i většina historiků proto chápala volbu Hindenburga říšským prezidentem v roce 1925 také jako předěl zahajující oslabování parlamentní demokracie. Odrážel podle nich nespokojenost s republikánskými politickými elitami a byl výrazem „kulturního protestu“ proti výmarskému stylu. Pojem kulturního protestu vyjadřoval nesouhlas s demokracickým uvolněním i v oblasti kultury, kterou nesporně založení republiky přineslo ve srovnání s císařstvím.

Kultura Výmarské republiky ve skutečnosti hojně čerpala z předválečné umělecké avantgardy (expresionismu v malířství, literatuře a divadle, atonalitě v hudbě). Vše, na co navázala a co rozvíjela, bylo vlastně kulturní dědictví, vzniklé už na přelomu století a do roku 1914. Německý expresionismus navazoval na francouzské post-impressionisty, už v roce 1911 založili němečtí malíři v Mnichově skupinu „Modrý jezdec“ (*Der Blaue Reiter*), malíři jako Franz Marc byli vypuknutím války v roce 1914 uchváteni jako počátkem konce všeho starého. Expresionismus kvetl i v literatuře – básník Kurt Pinthus psal po válce, v roce 1919, o „soumráku lidstva“, o zániku starého světa závislého na konvencích, vědě, technice a průmyslu, a o vzniku nového světa osvobozeného od těchto konvencí. Sám pojem „expresí“ vyjadřoval erupci, explozi, intenzitu, stranil iracionalitě a citovosti. Jejich politická orientace přitom byla různorodá, většinou se hlásili k levici – někteří expresionističtí básníci přímo vyzývali k proletářskému boji (Johannes R. Becher, Walter Hasenclever). Republika však dala tomuto avantgardnímu umění punc oficiality a tedy je vlastně zbavila puncu revolvy proti starému řádu, minimálně ve smyslu politické revolvy. Protest proti měšťácké společnosti však zůstal jejich společným jmenovatelem, a to i pro ty, kteří zůstali v podstatě apolitičtí.

¹ K. Sonthheimer, *Die politische Kultur der Weimarer Republik*. In: K. D. Bracher, M. Funkel, H.-A. Jacobsen (Hrsg.), *Die Weimarer Republik...*, s. 456.

² H.-A. Winkler, *Deutsche Geschichte...*, s. 461.

Oficiální literáti, uznávaní už za císařství, se pro republiku vyslovovali „s výhradou“, tak jako prozaik a dramatik Gerhart Hauptmann, který byl v roce 1912 vyznamenán Nobelovou cenou za literaturu a také za republiky ctěn. Omezenost tohoto přihlášení se k republice demonstruje příklad vývoje názorů světově proslulého spisovatele Thomase Manna (Nobelovu cenu dostal v roce 1929). Ještě na konci války zůstával německým nacionalistou, kterému šlo o velikost národa (a kultury), ke které nemůže změna státní formy přispět (*Betrachtungen des Unpolitischen*, 1918). Teprve při vážném ohrožení demokracie po vraždě Rathenaua se v říjnu 1922 ve veřejném projevu *O německé republice* postavil na její obranu. Zároveň ovšem v tomtéž projevu prohlásil, že jeho názory zůstávají stejné, že neodvolává nic, co prohlásil v minulosti. O dva roky později pak vyšel jeho slavný román *Kouzelný vrch (Zauberberg)*, který byl v podstatě ódou na předválečnou dobu, i když zahrnoval i kritický pohled na ni s vizí humanistického ideálu. Jeho myšlení a tvorba tedy byly plně rozporů a protikladů a právě z tohoto důvodu je považován za typického reprezentanta doby. Konzervativní demokrat nebo liberální konzervatívec, usilující o sloučení německé humanity s německým romantismem, racionality s iracionálními prvky, byl rozšířeným typem obhájce demokracie ve světě umění a kultury.³ Na stranu republiky se jednoznačně postavil až ve 30. letech, kdy ji začali vážně ohrožovat nacisté. Větší popularity než on tak dosáhl těsně po roce 1918 jeho bratr Heinrich Mann svým románem *Poddaný (Untertan)*, vyšel v roce 1914), který tůhnul k radikálnějšímu pojetí demokracie a reflektoval v něm minulost zaniklého císařství daleko kritičtěji. Bez výhrad tak podporovali republiku jen zmínění levicovní intelektuálové, vedle Kurta Tucholského např. spisovatel Alfred Döblin nebo dramatik Bertolt Brecht.

Zachování silného tradicionalismu a převaha konzervativních postojů právě tak jako nostalgie po ztracené epoše císařství charakterizovalo i tzv. lidovou kulturu. Rozvoj technologii komunikace, především filmu a od počátku 30. let zvukového filmu, svědčil konzumaci masové kultury větší, nou nevalné úrovně – i proto se tzv. amerikanizace kultury (obrat k materiálním hodnotám) stala předmětem kritiky těch, kteří ji stavěli do protikladu k německým myšlenkovým tradicím, německým hodnotám – ať už racionálním a humanistickým či iracionálním, stavicím společenství (obvykle národa) nad individuum a jeho svobodu.

I když konzervatismus zmíněného typu v kultuře převládal, po krátkém období těsně porevolučního rozkvětu radikálního demokratického a tíhnutí

³ G. Schulz, *Deutschland seit dem Ersten Weltkrieg 1918–1945*, Göttingen 1976, s. 245.

k levici si začal dobývat popularitu stále zřetelněji proud odpůrců demokracie a republiky tihnoucí k iracionalitě, elitářství a nacionalismu. Typické se tak stalo uchvácení především mladé generace esoterickou filozofií „činu“, kterou propagoval tehdy velmi čtený Stefan George. Čtená tak nebyla jen zmíněná berlínská *Weltbühne*, ale i ultrakonzervativní nacionalistický časopis *Die Tat* (Čin). Kolem něj soustředěná skupina Mladých konzervativců (Jungkonservativen) poskytovala duchovní výzbroj pravivým oponentům republiky. Tito intelektuálové vyznávali filozofii života a inspirovali se u Oswalda Spenglera. Jeho kniha *Zánik Západu* prezentovala morfoloii světových dějin, ve kterých vznikají, vzkvétají a posléze zanikají kultury, a posilovala tak pocity kulturního pesimismu – vše spěje k zániku. Duchovním vládcem odcizení a vykořelené skutečnosti se pak stal Friedrich Nietzsche. Ernst Jünger hlásal chválu činu a smrti, oslavoval mystický zážitek války (jeho kniha *Der Kampf als inneres Erlebnis* byla za republiky hojně vydávána). Ohlas románů E. M. Remarquea, které odhalovaly naopak ničivost tohoto zážitku a vykořeněnost válečné generace, byl v Německu samém mnohem menší než v zahraničí a americký film *Na západní frontě klid*, natočený v roce 1930 podle jeho románu, způsobil při uvedení v Berlíně přímo skandál.

Intelektuálové Výmarské republiky hlásící se k ultrapravicí, resp. národnímu socialismu, jako Moeller van den Bruck, jeden z nejvlivnějších ideologů „konzervativní revoluce“, tak většinou zásobovali nepřátele republiky „zbraněmi a municí“, zejména nacionální socialisty, i když jejich „konzervativní revoluce“ měla být jiná než ta Hitlerova. Patřil k nim i antisemitismus a dobývání životního prostoru jako právo německého národa, které propagoval už Všeněmecký svaz, založený roku 1890, ústy svého předsedy Heinricha Clause. Tyto myšlenky pak přímo či nepřímo inspirovaly Hitlera a jeho stranu.

Nejen umění a publicistika, ale i samotné duchovní základy kultury včetně vědy trpěly touto rozpolečeností, resp. nezakořeněností demokracie. V německé historické vědě převažoval historismus, většina historiků třhla k tradicím uznávajícím silné postavení státu a také k monarchismu. Dokonce i ti

⁴ Pojem poprvé použil Hugo von Hofmannsthal v roce 1927 – spojení dvou protikladných termínů mělo označovat snahu o radikální, ale postupnou změnu kapitalistického systému v socialismus, zachovávající tradiční hodnoty německé společnosti. Srov. A. Mohler, *Die konservative Revolution in Deutschland 1918–1932*. Grundriss ihrer Weltanschauung. Darmstadt 1950.

historikové, kteří rozvíjeli tradice německého liberalismu, jako Friedrich Meinecke, mj. spoluzakladatel DDP, nebyli oddáni principu demokracie jako základu politického systému německého státu – jeho ideálem byl spíše nadstranícký kulturní stát. Meinecke usiloval o obrodu historismu, kritizovaného od Lamprechta „boje o metodu“ z 90. let 19. století, a zastával názor, že síla historismu se nevyčerpala ani ve Výmarské republice. Ve svém díle *Světloobčanství a národní stát* z roku 1907 viděl v německém císařství kulminaci pozitivního německého nacionalismu, ve kterém byl spojen stát, národ a humanita. Podle jeho slov „stát se stane národní... prací národního ducha“.⁵ Jeho pojetí národa a státu ovšem obsahovalo silný humanistický náboj. Za republiky byl však stále více rozčarován z konfliktu mravnosti a nosné myšlenky státu (*Idee der Staatsräson*, 1925) a tato jeho rozpolečenost byla ještě patrnější v dalších pracích (*Vznik historismu*, 1936), takže se spíše „potácel mezi historicky relativním a superracionálně absolutním“.⁶ Také on však byl stále přesvědčen, že německý duch je něčím zvláštní – hledáním vnitřní jednoty a harmonie života.

Většina historické obce však zůstala čistě konzervativní a jen vnějškově se přizpůsobila novým poměrům. Liberálů levicového zaměření mezi nimi nebylo mnoho (např. Veit Valentin, historik revoluce 1848, nebo Eckart Kehr, zakladatel sociálních dějin). Stále byla živá rankovská tradice, autonomie historie jako vědy, o kterou se Leopold Ranke zasloužil, ta se však změnila v izolaci od ostatních sociálních věd. Přejímání metod ostatních sociálních věd bylo pro konzervativní historiky nepřijatelné. Ani takový velikan jako národohospodář a zakladatel politické sociologie Max Weber nebyl uznáván a přes veškeré své historické vědění byl stále považován za outsidersa (typický byl výrok medievalisty Maxe von Belowa „ušetřte nás té nové vědy, sociologie“).⁷

V rovině filozofické abstrakce se odpor k racionalitě promítal do odmítání vnějšího „jevového“ světa a do soustředění na bytí oproštěné od dodatečných výkladů. Fenomenologická metoda Husserlova dala nástroj filozofii existence – v roce 1919 vydal Karl Jaspers *Psychologii světónázoru* (*Psychologie der Weltanschauungen*) a počátkem 30. let pak Duchovní situací doby (*Die geistige Situation der Zeit*), kde analyzuje návrat k původnímu bytí (Sein),

⁵ R. M. Berdahl, *New Thought on German Nationalism*. In: *American Historical Review* 1972, No. 1, s. 67.

⁶ E. H. Carr, *Co je historie!* Praha 1967, s. 42.

⁷ Peter Gay, *Hunger nach Ganzheit*. In: M. Stürmer (Hg.), *Die Weimarer Republik. Belagerte Civitas*, 2. Aufl. Königstein 1985, s. 228.

k prapočátku jako východisku z nicoty nepůvodního bytí (Dasein). Syn-
tézou fenomenologické metody a filozofie existence pak provedl Martin
Heidegger v Bytí a čase z roku 1927. Při hledání skutečného smyslu bytí
a než stačil dobudovat svou myšlenkovou konstrukci ve druhém díle Bytí
a času, se však nechal vtáhnout do loajality k nacistickému státu (přijal
nabídnuté místo rektora univerzity ve Freiburgu) a prokázal, jak ošidná je
apolitičnost čisté abstrakce. Jeho apel na myšlení tak jen „zaklepal na uza-
vřenou bránu pravdy“.⁸

Heslem doby se stalo hledání „organického světového názoru“, něčeho
„skutečně německého“, v přirozené opozici proti instalované demokracii.
Hlavně mládež hledala útěk před tím Německem, kterého si nevážila a kte-
rému nerozuměla. Utíkala do spolků pěstujících putování přírodou (Wan-
dervogel), které ve 20. letech jen kvetly – byly jak antisemitské, tak přijíma-
ly i Židy, jak pouze chlapecké (s homoerotickým přátelstvím), tak i s dvěma
členy, vyznávaly panteistickou lásku k přírodě, ale i mystickou lásku k vlasti,
některé byly jenom turistické. Mnohé byly nepolitické, některé se ale při-
družovaly jak ke komunistům, tak k sociálním demokratům, ale i k nacio-
nálním socialistům. Podstatou tohoto sdužování mládeže byl vysoce ceně-
ný idealismus, romantismus zbožňující středověké Německo – útěk před
komercializací života a hledání plného harmonického života. Protiklad Zá-
padu a německví byl základem jak instinktivně socialisticky zabarvených
„společností“, tak národní podstatu pěstujících skupin: napovídají to už
tituly tehdy populárních knih (kniha Wernera Sombarta *Händler und Helden*,
Obchodníci a hrdinové) vyšla už za války, dočkala se ale ohlasu i ve 20. letech.
Organicky vzniklé společnosti bylo nadřazováno „kšeftářské společnosti“
(Gemeinschaft – Gesellschaft). Populární byl román Hanse Grimma *Volk
ohne Raum* (Národ bez prostoru, 1926), spis Hanse Freyera *Revolution von
Rechts* (Revoluce zprava), kde brojil proti liberálním idejím, nebo antisemit-
ský spis, jehož autorem byl Ludwig Klages *Der Geist als Widersacher der Seele*
(Duch jako odpůrce duše) oslavující iracionalismus proti rozumu.⁹

Nacionalismus nejružnějšího ražení pěstovaly nové spolky mládeže se
starými názvy (buršenshafty), které hledaly východisko z krize v minulé slávě
německých dějin – na počest hnutí německého nacionalismu z roku 1817,

⁸ H. Kuhn, *Das geistige Gesicht der Weimarer Zeit*. In: M. Stürmer (Hrsg.), *Die Weimarer
Republik...* s. 221.

⁹ K symbolice těchto názvů, vyjadřujících především strach před modernitou: P. Gay, *Hunger nach
Ganzheit...* s. 231.

kdy se sešli na hradě Wartburgu na počest 300letého výročí wittenberských
tezí Luthera, se studentské spolky scházely tamtéž ve starobylých krocích,
zpívaly vlastenecké písně a také pálily neněmecké knihy – dávaly si názvy
připomínající starou slávu: Germania, Arminia, Teutonia. Republika při-
tom zahrnovala toto mytologické oslavování hrdinů a vyzdvihovala duchov-
ní velikost, ta se však proti těmto barvitým mýtům zdála bezbarvá a nudná:
oficiálně se oslavoval Goethe hlavně jako světoobčan a humanista, revolu-
cionář z roku 1848 (odtud i černo-červenozlatá vlajka), kteří vlastně selha-
li, na druhé straně republika nepostavila pomník ani Heinrichu Heinemu,
básníkovi německého národního hnutí a vlastně nejvýraznějšímu duchovní-
mu předchůdci německé republiky.

Živnou půdou pro sémě těchto ideologií přitom představovala mládež
zklamaná rozervaností doby, nejistotou, krizemi. Duchovní obraz doby byl
do značné míry podoben expresionistickému obrazu – ostré protiklady,
surtmé přechody, křiklavé barvy jako na obrazech surrealistů navazujících na
expresionismus po 1. světové válce, např. kolínského rodáka Maxe Ernsta
(nebo i Paula Klee aj.). Odráželo se to i v umění pro denní potřebu: stačí se
podívat na exprese plně volební plakáty, a to nejen extremistických politič-
kých stran.

V nejobecnější rovině lze o duchovní situaci doby říci, že vše staré zanik-
lo, poklid císařství a stabilita poměrů, nic nebylo jako dřív. Zmizel i lesk
císařství, vše bylo šedé, všední. Inflace připravila střední třídy o úspory, cíti-
li se zklamání a podvedení. Vína za válku byla svalena jedině na Německo
nespravedlivě – tak to cítila většina Němců. Někdo je o něco připravil, a to
nejen o území na východě, o kolonie, ale i o naději na rychlý hospodářský
vzestup ponižujícími reparacemi. Ti nepřátelé byli jak venku (Spojenci), tak
uvnitř (listopadoví zrádci). Z tohoto podhoubí vyrůstaly zmíněné fémové
vraždy, seskupovaly se soukromé ozbrojené skupinky nespočetných spolků
a domobrany.

Také exaktní vědy spíše navazovaly a rozvíjely minulé objevy – doba
vzniku velkých vědeckých revolucí psychoanalýzy Sigmunda Freuda, teorie
relativity Alberta Einsteina nebo sociologie Maxe Webera spadala také do
předválečného období. Dokonce i ve dvacátých letech nově převládající
styl „nové věcnosti“ (*Neue Sachlichkeit*), který se prosadil ve všech odvětvích
umění proti dřívějšímu expresionismu, měl své základy také z doby před
1. světovou válkou. Také Walter Gropius, tvůrce budovy Bauhausu v Dessau
1926, podle které byla nazvána nová škola spojující estetické ideály moder-
ny s dokonalým řemeslným provedením, vycházel z funkcionální estetiky,

kteřou propagoval už v předválečné době. Co republika výtvarnému umění poskytla, byla nebyvalá volnost a prostor k tvorbě, a proto se stal Výmar velkým experimentem klasické moderny. Od počátku však tato moderná vzbuzovala protireakci: Gropius původně založil Bauhaus ve Výmaru, ten musel v roce 1925 opustit, protože durynský zemský sněm zkrátil finanční podporu. Také v Dessau vzbuzovaly jeho plány odpor nacionalistické reakce: nacisté označovali jeho plány dělnického sídliště za „marocké chatrče“ nebo „negerské sídliště“.

To, že umělecká revolva předcházela politické revoluci a svržení císařství, že zničení starých hodnot bylo vlastně „předpovězeno“ uměleckou avantgardou, ovšem neznamenal, že expresionisté tím dosáhli svého cíle. Politický smysl své umělecké revolvy většinou vůbec nechápali, nebyl to jejich cíl. Revoluci však chápali jako „katastrofu“, kterou vlastně předvídali. To, že na ni byli duchovně připraveni, že byli ochotni trpět, byl vlastně základ možnosti nejen existence, ale i budování nových základů na „troskách“ toho starého.

Intelektuální kritika zase viděla ve Výmaru nivelizující kolektivismus, triumf masy nad osobností, diktaturu obyčejného člověka ulice. Politický pluralismus byl napadán za to, že ničí, deformuje a rozkládá parlamentní systém. Vlivný právník Carl Schmitt kritizoval parlamentarismus za to, že ideologickou polarizací ničí racionální argumentaci a veřejné záležitosti se stávají objektem stranických půtek. Jeho myšlenky se také staly základem koncepce autoritářské reformy ústavy v době státní krize v roce 1932.

I v duchovní sféře je proto odpovídající obraz zániku republiky „nikoliv v boji, ale jako likvidace zbankrotovaného obchodu“.¹⁰ Nacisté a jejich přívrženci si také uvědomovali, že vlastně mají ulehčenou situaci: Oswald Spengler rovněž prohlásil o Hitlerově „legální revoluci“ z ledna 1933, že „to nebylo žádná vítězství, protože chyběli nepřátelé“.¹¹ V době své existence byla republika směsí toho, co je dodnes považováno za prvky demokratické tradice a co se uchovalo (viz ústava a poučení z ní v Základním zákoně Spolkové republiky Německo), ale i toho, co připravilo půdu tak rychlému vzestupu nacismu a co sice „shořelo v žaru dějin“ doslova a do písmene totální porážkou totálního státu, co však k duchu doby Výmarské republiky patřilo i jako pokračování konzervativní tradice.

¹⁰ Winkler (Deutsche Geschichte..., s. 461–469) výstižně charakterizuje „výmarské“ intelektuály jako skupiny zmiňující se mezi „kulturní kritikou“ a „třídním bojem“.

¹¹ J. C. Fests, Hitler. Eine Biographie, Frankfurt a.M. – Berlin 1992³, s. 533.

VII.

KRIZE REPUBLIKY A ROZPAD VÝMARSKÉ DEMOKRACIE

I. Konec Stresemannovy éry – obtíže velké koalice a Youngův plán

Kabinet velké koalice sociálně demokratického říšského kancléře Hermanna Müllera musel od svého ustavení v červnu 1928 řešit dilema svého fungování, tj. jak najít dostatečnou podporu v říšském sněmu a zároveň získat důvěru říšského prezidenta Hindenburga, který měl proti kancléři od počátku výhrady. V síti komplikovaných problémů, s nimiž se musel vypořádat, to byl nelehký úkol, protože politické představy vládních stran, a to zejména DVP a SPD, se v řadě případů ostře střetávaly, pod vlivem svého pravého křídla se odmítla do koalice zpočátku zapojit i strana Centrum. Hindenburg pak vzhledem k rozsáhlým pravomocím říšského prezidenta reprezentoval prvek, který mohl významně zasáhnout v případě, kdyby konsensu mezi jednotlivými politickými stranami nebylo dosaženo. Zasaňoval svým vlivem i do personálního složení kabinetu (např. odmítl jmenovat Wirtha vicekancléřem a trval na setrvání generála Groenera ve funkci).¹ Nejurgentnější otázkou, kterou musel vyřešit, bylo financování podpor v nezaměstnanosti, dále financování tak obřížné sněmem schválené stavby křižníku A a v neposlední řadě musel připravit žádost o nové posouzení ekonomické únosnosti Dawesova plánu reparačních plateb. Jak labilní velká koalice bude, signalizoval už fakt, že pro její vládní prohlášení nehlasovala ani celá sociálně demokratická frakce ve sněmu a strana Centrum se plně zapojila do koalice teprve v dubnu 1929, když byly uspokojeny její ambice na odpovídající zastoupení² – až tehdy se tedy vláda stala i po formální stránce regulérní koaliční vládou velké koalice.

První zatěžkávací zkouškou kabinetu se stalo řešení zděděného problémů stavby křižníku A. Jednalo se o zahájení programu výstavby celkem čtyř

¹ H. Mommsen, Aufstieg und Untergang der Republik von Weimar, 1918–1933, Berlin 1998², s. 306.

² Centrum zpočátku trvalo na tom, že její člen Theodor von Guérard, který byl jmenován ministrem práce (později dopravy), bude v kabinetu pouze jako „odborník“. Teprve po sjednání strany v dubnu 1929, kdy byl předsedou zvolen představitel pravice frakce prelat Ludwig Kaas, došlo k jmenování dalších dvou ministrů Centra – J. Wirtha a A. Stegerwalda. Srov.: H. Mommsen, Aufstieg... s. 320.

pancéřových lodí, povolených versailleskou mírovou smlouvou (jejich celková tonáž nesměla přesáhnout 10 tisíc brutto registrovaných tun). Okamžik zahájení programu výstavby byl zvolen ne příliš vhodné a první diskuse o něm předznamenaly už krizi předchozího Marxova kabinetu a volební agitaci před květnovými volbami 1928. V srpnu 1928 předložil kabinetu ministr armády generál W. Groener (ve funkci byl od ledna 1928, kdy byl odstraněn „civilní“ ministr, bývalý člen DDP O. Gefster) znovu předlohu o zahájení stavby. S oporou říšského prezidenta a pod hrozbou demise ji také ve vládě prosadil.³ Ústupnost zvláště sociálně demokratických členů říšské vlády se setkala s kritikou ve vlastní straně, narazila na odpor zvláště u „nejdéle sloužícího“ sociálně demokratického předsedy vlády v Prusku Otto Brauna (vedl vlády váymarské koalice v Prusku po celých 12 let). Prosadil se tak prestižní plán říšské armády, resp. námořnictva (křížníky patřily k nejmodernějšímu typu lodí s akčním rádiem 2 tisíce námořních mil, takže byly srovnatelné s moderními velkými válečnými plavidly). Umožnil to vhodné zvolení okamžik předložení plánu v době příznivých ekonomických výsledků let 1927–28. Volba doby předložení plánu, který využíval legálního prostoru povoleného zbrojení, nepochybně souvisela i s krátkce předtím vypuknuvšími aférami kolem odhaleného tajného zbrojení (především ve spolupráci se SSSR), od kterých měla odvést pozornost veřejnosti.⁴ Po odhalení v Scheidemannově projevu z prosince 1926 propukly v následujícím roce další aféry, ve kterých se ukázalo, že výrobu zakázaných zbraní podporovalo prostřednictvím stínových firem vrchní velení armády a že ministerstvo armády nelegálně financovalo válečnou propagandu (vyplynulo to na povrch v souvislosti s krachem filmové společnosti Phoebus v létě 1927). „Aféra Phoebus“ nakonec donutila Gessler a některé generály k demisi.⁵

V hlasování říšského sněmu o vládní předloze 15. listopadu 1928 tak vznikla paradoxní situace, kdy sociálně demokratictí ministři včetně kancleře, kteří jako členové vlády předlohu předkládali, hlasovali jako poslanci v souladu se svou stranickou frakcí proti ní. Připojili se naopak k sociálně

³ J. Hütter, Wilhelm Groener, Reichminister am Ende der Weimarer Republik (1928–1932), München 1993, s. 69 ad.; W. Wacker, Der Bau des Panzerschiffs „A“ und der Reichstag, Tübingen 1959, s. 81.

⁴ H. Mommsen, Aufstieg und Untergang..., s. 306.

⁵ Stov. pozn. 49–51 a 56 v kap. VI/2, kde podrobněji k německo-sovětské vojenské spolupráci.

⁶ Dobové dokumenty srov.: E. Smeller, Arbeiterklasse und Wehrpolitik. Ausgewählte Reden und Schriften 1925–1929, hrsg. v. H.-H. Hädicke, R. Meier, Berlin 1960; J. W. Wheeler-Bennet, Die Nemesis der Macht. Die deutsche Armee in der Politik 1918–1945, Bd. 2, s. 208.

demokratickému návrhu místo zahájení stavby válečného křížníku financovat program dětské výživy ve školách. Rozhodnutí vlády bylo sice sněmem schváleno, hlasovaly pro něj však jen občanské strany, ale i poslanci za NSDAP! Stalo se tak jen měsíc poté, co byl předsedou DNVP zvolen Alfred Hugenberg, což signalizovalo obrát nejsilnější pravice strany, DNVP, směrem k aktivnějšímu nacionalistickému a autoritativnímu kurzu.⁷ Hugenbergovi, který útočil na umírněné představitele DNVP, jako byl předseda předlohu hrabě Cuno von Westarp, a vystupoval proti jakémoliv účasti strany ve vládách republiky, se podařilo vybudovat celé tiskové a průmyslové impérium, jehož základy položil už v první světové válce za podpory představitelů těžkého průmyslu (působil také jako ředitel továrny Kruppova koncernu). Jeho názory byly blízké dalším extrémně nacionalisticky orientovaným politickým uskupením a svazům – Všeněmeckému svazu a Stahlhelmu. Prostřednictvím jím ovládaného tisku tak dostaly tyto skupiny do rukou důležitý nástroj k podkopávání základů parlamentní republiky. Nepodařilo se mu sice získat všechny velké průmyslníky pro své plány všeobjímajícího hnutí pravice, dokonce ani ne všechny reprezentanty koncernů těžkého průmyslu, měl však oporu i v kruzích blízkých průskému velko-statkářskému lobby (Reichslandbund). Podporoval také finančně i intelektuální kruhy „nové pravice“, jak Mladé konzervativce, tak publicisty kolem časopisu *Die Tat* (Čin), ale i nacionalistická křesťansko-sociální odborářská hnutí. Z rýnsko-vestfálských průmyslníků patřil k jeho přívržencům Albert Vögler (z Deutsch-Luxemburgische Bergwerks- und Hütten A. G. a předseda představenstva koncernu Vereinigte Stahlwerke). Růžší průmyslníci se však ve své většině (Paul Reusch) přiklaněli k mírnější revizi parlamentního systému, která by byla provedena prostřednictvím obnoveného bloku občanských politických stran a pro zachování nerozštěpené DVP. Požadovali však další snížení sociálních výdajů ve prospěch oživení průmyslu, ke kterému měla přispět i nová úprava reparací. Tímto směrem se ubíraly i úvahy dalších představitelů praviceového „průmyslového“ křídla DVP, kteří pomýšleli podle Stresemannových slov na „jemnou „národní“ opozici, která by jim umožnila vyrukovat se všemi hesly, která se naučili od Stahlhelmu a od Hugenbergova“.⁸

⁷ J. A. Leopold, Alfred Hugenberg, The radical nationalist campaign against the Weimar Republic, New Haven 1977, s. 49. Stresemann posuzoval Hugenbergovu volbu jako „pravcový obrát, který by mohl eventuálně vést k občanské válce“. Z jeho dopisu A. Zapfovi 23. 10. 1928 cituje Turner, Stresemann..., s. 245.

⁸ Z dopisu Curtiovi 11. 3. 1929 cituje Turner, Stresemann..., s. 251.

Vláda velké koalice tak byla udržována pouze pod vnějším tlakem nutnosti schválení státního rozpočtu na rok 1929 a také nutnosti nepoškodit jednání o revizi Dawesova plánu, zahájená v únoru 1929 v Paříži. Stresemann, přes zhoršení své nemoci v létě 1928 (trpěl chronickým onemocněním ledvin), se zasadil o sestavení i udržení velké koalice nemalou měrou. Přerušil také pobyt v sanatoriu, kde se zotavoval z mrtvice, která ho v polovině srpna 1928 postihla, a odjel do Paříže k podpisu Briand-Kellogova pakru. Tam získal od Brianda příslib francouzské účasti na jednání ekonomických expertů o posouzení splnitelnosti plánu reparačních plateb. Německé diplomacii se soustředěným tlakem na půdě Společnosti národů podařilo dosáhnout přijetí komuniké (16. září 1928) o dohodě zahájit jednání o reparacích a vyklizení Porýní (kvůli Stresemannově nemoci stále více úkolů na ministerstvu zahraničí přebíral Schubert, na zájmovém zasedání SN 1928 pak za něj vystoupil kancléř Müller).⁹ Na základě této dohody byla svolána komise expertů, zasazoval se o to ostatně i reparační agent Parker Gilbert.¹⁰ I když se tedy situace vyvíjela pro Stresemannovu zahraniční politiku příznivě, o její vnitropolitické podpoře se to říci nedalo. Jen s vypětím všech sil se mu podařilo v únoru 1929 odvrátit pravavicové křídlo DVP od pokusu rozbít velkou koalici a dosáhnout souhlasu frakce s kompromisním návrhem státního rozpočtu. Byla to podmínka plné účasti Centra a tedy dokončení konstrukce koalice.

V mezinárodním výboru ekonomických expertů pod vedením amerického bankéře Owena D. Younga, který začal jednat 11. února 1929 v Paříži, bylo Německo zastoupeno prezidentem Říšské banky Hjalmarsem Schachtem, druhým delegátem byl velkopřemýslník Albert Vögler (který odstoupil z této funkce v květnu a závěrečný protokol nepodepsal).¹¹ Schacht při

⁹ Krüger, Versailles... s. 154.

¹⁰ Jeho argumenty byly ovšem jiné – Německo se mělo přestat schovávat za jím prováděný mezinárodní dohled nad stabilitou marky a převody reparačních plateb a být tak „donuceno k samostatné hospodářské zodpovědnosti“. Srov.: Winkler, Deutsche Geschichte... s. 477. Někteří autoři mu dokonce připsují rozhodující impuls k zahájení jednání o reparacích, a teprve v druhé řadě německé straně a prezidentovi Říšské banky H. Schachtovi (M. Vogt /Hg./, Die Entstehung des Young-Plans, dargestellt vom Reichsarchiv 1931–1933, Boppard 1970, s. 26).

¹¹ Dalšími členy skupiny expertů byli jako náhradníci zástupce centrálního svazu průmyslu (RD) L. Kastl a hamburský bankéř C. Melchior. Sám Schacht, jehož podpis pod Youngovým plánem stál se od plánu v prosinci 1929 distancoval (Memorandum zum Young-Plan, 5. Dezember 1929. In: Akten der Reichskanzlei, Kabinett Müller II, bearb. von M. Vogt, Boppard 1970, Nr. 369) a 7. března 1930 rezignoval z funkce prezidenta Říšské banky. Jmenování Schachta do výboru expertů však nebylo ani poté „nikdy zpochybňováno“, protože byl odborníkem na reparační otázku jak doma, tak v zahraničí, ale i proto, že jeho opomenutí by tehdy mohlo být vykládáno

zdůvodňování potřeb německého hospodářství vystoupil vedle tradičního apelu na ostatní země, aby umožnily zvýšení německého exportu jako zdroje placení reparací, i s požadavkem na vrácení kolonií („zlepšit německou surovinovou bázi přístupem ke koloniálním surovinovým oblastem“) a také navrácení „polského koridoru, které je nezbytné pro obnovu německého zemědělství“.¹² Postaral se tak svým vystoupením před výborem 16. a 17. dubna 1929 o rozvíření nových obav z Německa, především pochybností o upřímnosti politiky dorozumění. Ta vždy signalizovala ochotu smířit se s mezelemi Německem požadovaného zrovnoprávnění. Stresemann nesoouhlasil se způsobem, jakým Schacht požadavky vznesl, byl znepokojen tím, že by mohla jednání výboru ztroskotat, nicméně „domlouval“ Schachtovi velmi opatrně.¹³

Během května 1929 byla hlavní práce výboru dokončena a 7. června 1929 byl podepsán návrh nové úpravy reparací – Youngův plán¹⁴ (známý také jako Nový plán).¹⁵ Od srpna se o návrhu jednalo v Haagu na konferenci šesti zúčastněných zemí včetně Německa a USA. Zatímco Stresemann měl zájem na spojení obou témat rozhovorů (o co nejrychlejším uvolnění Porýní od spojenecké kontroly a o příznivější úpravě ročních reparačních splátek, které měly podle Dawesova plánu dosáhnout maximální stanovené výše, tj. 2,5 mld. marek), Francie naopak chtěla diskusi o předčasném vyklizení Porýní podržet až do doby, kdy bude nový plán reparací přijat. Podle mírové smlouvy mělo dojít k vyklizení druhé zóny Porýní v lednu 1930, třetí zóna až v roce 1935. Německý zájem směřoval i k odstranění mezinárodní finanční kontroly spojené s Dawesovým plánem. V tomto směru se mohl Stresemann opřít i o názory reparačního agenta Parkera Gilberta, který upozorňoval na očekávané obtíže při převodu vyšších ročních sum na devizy podle pravidel Dawesova plánu a nutnost co nejrychlejší úpravy plánu (jak dal

jako opominutí „opozičního“ představitele, a mohlo by tedy „být nebezpečné“. Taktó: P. Krüger, Die Aussenpolitik der Republik... s. 478.

¹² ADAP, Serie B, Bd. XI, Nr. 75, 164.

¹³ Označil Schachtovy výroky před výborem za „doporučení“ a za „důležitou morální pobídku“, aby se tyto záležitosti projednávaly na politické rovině (ADAP, Serie B, Bd. XI, Nr. 14 a 86). S dalšími odkazy na Stresemannova vystoupení P. Krüger (Die Aussenpolitik der Republik... s. 479–480) prokazuje, že Stresemann žádal jen vstup Německa do mandátové komise SN, řídicí správu bývalých kolonií, zachování zbytků koloniální činnosti v zámoří a podporu německých osidleneců v nich. V případě polského koridoru upozorňoval na nutnost nejdříve uspořádat obchodní a majetkové spory s Polskem.

¹⁴ Znění Youngova plánu a následujících dohod o východních reparacích česky: Dohody z Haagu a Paříže. In: Zahraniční politika, roč. IX, Praha 1930, s. 563–606.

¹⁵ Srov. pozn. 10.

vědět Reparační komisi už v únoru 1928). Francouzi nakonec souhlasili s odstraněním opatření k ochraně německé marky (která prováděl reparační agent), protože hodlali použít zvýšeného přílivu deviz, očekávaného od nové úpravy, k pokrytí svých vlastních splátek dluhu u USA. Briand proto dával přednost rychlé úpravě reparací a dokonce získal britského ministra zahraničí A. Chamberlaina pro své stanovisko, že podmínkou jakékoliv diskuse o předčasném vyklizení Porýní bude přijetí nové úpravy reparací. Nový ministr zahraničí Arthur Henderson (v další MacDonaldově laboristické vládě v Británii úřadující od počátku června 1929) však toto stanovisko nesdílel a Británie byla ochotna o vyklizení Porýní jednat okamžitě a dokonce uskutečnit vyklizení své části okupované druhé zóny sama.¹⁶

Konference, která jednala v Haagu 6.-31. srpna 1929, byla optimisticky nazvána „o konečné likvidaci války“ a státy byly reprezentovány jak ministry zahraničí (Stresemannovými hlavními partnery byli Henderson a Briand), tak „ekonomickými“ ministry (z nich nejvýznamnější byl britský kancléř pokladu Philip Snowden). Počáteční potíže při jednáních byly způsobeny britskou snahou obnovit schéma rozdělení reparací ze Spa z roku 1920, které byly proti úpravě Dawesovým plánem pro Británii výhodnější. Nakonec bylo dohodnuto kompromisní řešení, které přiznalo Británii určitý finanční kompenzace. Souhlasu Německa s tímto kompromisem bylo dosaženo potvrzením rozhodnutí o předčasném vyklizení Porýní. Poslední, mohušká zóna, měla být uvolněna k 30. červnu 1930, jak uvedli Spojenci ve společné notě adresované německé vládě. Nóta se pak stala součástí dohod podepsaných 31. srpna 1929, kterými byl plán nakonec přijat s malými úpravami. Největším úspěchem Stresemanna bylo nejen snížení reparačních plateb, ale právě dosažení Briandova souhlasu s předčasným vyklizením Porýní k 30. červnu 1930 a druhé zóny už k 30. listopadu 1929. Plán byl přijat, jeho uskutečnění však záviselo na vyřešení řady otázek právních a finančních povahy (např. nároků na náhradu za nepřátelský majetek konfiskovaný za války) a tím se posunula i doba jeho ratifikace o několik měsíců. Konference byla přerušena kvůli pravidelnému zasedání Společnosti národů v Ženevě.

Stresemann, který přijel ze Ženevy do Berlína počátkem září, musel čelit masivní propagandě nacionalistické pravice proti plánu, organizované už od července 1929 prostřednictvím Říšského výboru pro německé lidové

¹⁶ Vzhledem k tomu, že k vyklizení druhé zóny mělo tak jako tak dojít v lednu 1930 a třetí zónu okupovali pouze Francouzi, to nebyl příliš velký ústupek. Srov. mapa okupovaných zón Porýní v přílohách.

hlasování (Volksbegehren). Hlavní slovo v něm měl Hugenberg, podílela se také Hitlerova NSDAP a další nacionalistické spolky (za Stahlhelm jeho vůdce Franz Seldte, za Všeněmecký svaz Heinrich Claß). Říšský výbor vydal provolání k německému národu, vyzývající k boji proti Youngově plánu a „iž o vině Německa na válce“ a 29. září předložil návrh vypsání lidového hlasování o příslušném zákonu.

Extrémní levice (KPD a v širším měřítku Kominternu) současně podřívávala velkou koalici zleva - v souladu s novou doktrínou KI z léta 1928 o zostřování třídních rozporů a „sociálfašismu“ napadala SPD. Zvláště po střetu s policií během zakázaných demonstrací a nepokojů na 1. máje („krvavý máj“), který vedl k zákazu komunistického Svazu rudých frontových bojovníků (Rote Frontkämpferbund), se vnitropolitická situace stala ještě neklidnější. Souviselo to i s odlivem konjunkturní, provázeným na jaře 1929 nebyvalým zvýšením počtu nezaměstnaných (stoupl až ke 3 milionům, průměr celého roku 1929 byl cca 1,9 milionu). Už tehdy si musel úřad pro podpory v nezaměstnanosti půjčit u státu a nakonec i u konsorcia bank.¹⁷

V zářijovém návrhu pravice na lidové hlasování a referendum (Volksentschied) byla obsažena i možnost obvinít „vládu a jejích zmocněnce“ za podpis „smluv se zahraničními mocnostmi“ z vlastizrady, za kterou hrozil trest odnětí svobody minimálně na dva roky. Potřebný počet podpisů k vypsání referenda (10 % oprávněných voličů) byl sice shromážděn, tuto výši však přesáhl jen minimálně. Návrhem zákona se při kladném výsledku ovšem musel koncem listopadu zabývat říšský sněm. Předloha byla sněmem zamítnuta, uvnitř DNVP však hlasování vedlo k rozštěpení strany (Westarp odstoupil z vedení parlamentní frakce a skupina poslanců, která hlasovala proti Hugenbergově předloze, mj. Gottfried Treviranus, utvořila vlastní seskupení). Samotné výsledky následujícího referenda (22. 12. 1929) zdaleka nestačily na přijetí zákona „proti ztrocení německého lidu“, jak byl nazván, prokázala se však nebezpečná akceschopnost pravice. Podíl NSDAP na propagaci a organizaci referenda pak Hitlerovi zajistil lepší pozici v opozičním hnutí vedeném nacionalisty, pro které se stal uznávaným (zatím „mladším“) partnerem.¹⁸

¹⁷ Podrobně k vývoji nezaměstnanosti F. Blaich, *Der Schwarze Freitag...* s. 59-60.

¹⁸ V referendu hlasovalo pro návrh 5,8 milionu voličů, což bylo 13,8 % - potřebných bylo 21 milionů (20 %). H. Möller, *Weimar...*, s. 167. Vzestup vlivu NSDAP však byl patrný: začala „dobyvat“ vysoké školy a zvyšovala procenta získaných hlasů v komunálních a zemských volbách. Winkler, *Deutsche Geschichte...* s. 482.

Zahraněněpolitické úspěchy sklonku Stresemannovy éry byly už na podzim 1929 zastíněny rostoucím deficitem státního rozpočtu, na kterém se podepsala stoupající nezaměstnanost a potíže s financováním podpor v nezaměstnanosti podle zákona z roku 1927. Velká koalice se otřásla ve svých základech - DVP nebyla ochotna podpořit jakékoliv zvýšení příspěvků zaměstnavatelů (i zaměstnanců) na pojištění podpor v nezaměstnanosti, zatímco SPD odmítala druhý způsob - snížení výše podpor. Stresemann se přes své vážné zdravotní potíže proto rychle vrátil ze Ženevy do Berlína, aby se pokusil hrozící krizi zažehnat - po boulivém zasedání parlamentní frakce DVP 2. října pak následujícího dne brzy ráno podlel novému záchvatu mrtvice ve věku 51 let. Na místo předsedy DVP byl zvolen Ernst Scholz, který ji jen s obtížemi udržel v koalici do ratifikace Youngova plánu v březnu 1930.¹⁹ Naplano vyšly i pokusy o spolupráci nebo sloučení DDP a DVP, zahájené ještě za Stresemannova života, a Scholzem ne příliš nadšeně prováděné následující snahy posílit a sjednotit občanský střed včetně strany Volkonservativen, odštěpených od DNVP, a Wirtschaftspartei.

Stresemann tak odešel v okamžiku, kdy ještě nebyla dokončena práce na všech detailech uskutečnění Youngova plánu a kdy velká koalice jen stěží držela pohromadě. Práce na dokončení plánu (zatím byl schválen jen závěrečný protokol a finanční dohoda) byla komplikována tím, že bylo nutné vyřešit i reparace ostatních poražených států (Bulharska, Maďarska a Rakouska) a finanční závazky následnických států Rakousko-Uherska, podobně jako otázky související s mezipojeneckými dluhy. Dále tedy pracovalo šest podvýborů, které se zabývaly mj. organizací založení nové Banky pro mezinárodní platby, přípravou potřebných změn německého zákonodárství (Říšské banky, železnic ad.) a problémy převodu reparačních plateb. Druhá konference v Haagu se pak sešla 3. ledna 1930 v širším složení (zastoupeno bylo 20 států a Švýcarsko, na jehož území sídlila nová Banka pro mezinárodní platby - v Basileji). Zatímco Stresemanna vystřídal ve funkci ministra zahraničí Julius Curtius, člen DVP a bývalý ministr hospodářství, jeho francouzským protihráčem zůstal Briand. Konference pracovala ve dvou výborech, první z nich, vedený belgickým premiérem Henrim Jasparem, měl na starosti německé reparace, druhý pod vedením francouzského ministra práce Louise Louchera se zabýval neněmeckými, „východními“ reparacemi. Youngův plán byl podepsán v konečném znění 20. ledna 1930 (se zpětnou platností od září 1929). Byl první a také nejdůležitější z celkem 14 v Haagu přijatých dohod. Podle tohoto plánu vstupovala v platnost nová úprava

¹⁹ Turner, Stresemann..., s. 260-261.

finančních závazků Německa plynoucích z války. Byla zrušena klauzule o reparacích versailleské smlouvy (nikoli však čl. 231), roční splátky reparací byly určeny na pevně stanovenou dobu (do roku 1988), byly nižší, než předpokládal Dawesův plán - v prvním období se pohybovaly od 1,6 do 2,3 mld. marek, ve druhém období v konstantní výši 1,6 a 1,7 mld. marek, pak klesaly až na 898 milionů marek ročně. Časové vymezení doby splácení odpovídalo plánu splácení mezipojeneckých dluhů. Celkově mělo Německo zaplatit cca 114 mld. marek, předpokládaná tržní hodnota však byla podstatně nižší. Německo se zároveň zbavilo mezinárodní kontroly státních financí, byly rozpuštěny orgány vzniklé podle Dawesova plánu (reparační agent) nebo předchozích ustanovení o reparacích (Reparační komise). Nadále měly být reparace převáděny prostřednictvím Banky pro mezinárodní platby v Basileji. Důležité pro další zrovnoprávnění Německa bylo i ustanovení, že případné spory o interpretaci nebo plnění plánu budou řešeny arbitráží a plán obsahoval i možnost posunutí plateb při hospodářských obtížích.²⁰ Plán vstoupil v platnost po ratifikaci Německem a přijetí příslušných zákonů o Říšské bance a železnicích, souvisejících se zrušením jejich mezinárodní kontroly, po ratifikaci pěti spojeneckými státy (Británií, Francií, Belgií, Itálií a Japonskem) a konstituování Banky pro mezinárodní platby - což se uskutečnilo v březnu 1930.²¹

Teprve po Stresemannově smrti, tedy už v režii jeho nástupce Curtia, se také podařilo Německu dosáhnout dlouho odmítané dohody s Polskem o vzájemných finančních nárocích plynoucích z války. Likvidační smlouva, kterou polská strana zastavila probíhající likvidace německého majetku a vzdala se jich i do budoucnosti stejně tak jako práva odkupu původně německých statků, a německá strana rezignovala na náhrady za Polskem převzatý bývalý majetek pruského státu a vládnoucích domů i části německého předválečného dluhu, jehož díl na Polsko přešel, byla podepsána 31. října 1929 a souvisela tak obsahově - i když ne právně - s dohodami

²⁰ B. Kent, The Spoils of War..., s. 315.

²¹ Výše ročních splátek byla nižší než v Dawesově plánu, představovala tedy „značnou úlevu pro zatížený státní rozpočet“, současně ale nedosahovaly tyto úlevy takových hodnot, v jaké Němci doufali. Výsledné rozčarování pramenilo tedy z nadhodnocených očekávání. Důležité pro Německo bylo, že kromě Nového plánu bylo (už bez přítomnosti USA) podepsáno memorandum, ve kterém reparační věřitelé Německo ujistili, že jakákoliv redukce mezipojeneckých dluhů se promítne i v odpovídajícím snížení ročních splátek reparací (P. Krüger, Die Aussenpolitik..., s. 483 ad.). Reálná hodnota splátek však vzrostla kvůli domácí deflaci (R. Munting, B. A. Holderness, Crisis, Recovery and War. An Economic History of Continental Europe, 1918-1945, New York, London 1991, s. 23).

podepsány v Haagu. Byla pro Polsko výhodná²² a vzala tak výt z plachet Pílsudského snahám vyvíjet tlak na uznání polských nároků na reparace v rámci jednání o Youngově plánu. I když byl Curtius ostře kritizován nacionalistickou pravíci (včetně říšského prezidenta Hindenburga)²³ za to, že „cena byla příliš vysoká“, tj. za rozsah finančních a obchodně-politických koncesí Polsku, získala tak německá vláda další body v soutěži o důvěryhodnost v mezinárodní politice, především ve Společnosti národů. Tohoto mezinárodního fóra pak mohla využívat k praktikování své prioritní politiky ochrany práv německé menšiny (už od prosince 1928 zvyšovaný tlak stížností německé menšiny v Polsku měl pro Německo příznivý výsledek – přijetí nové procedury projednávání stížností menšin na zasedání Rady SN v Madridu v červnu 1929).²⁴ Likvidační smlouva s Polskem – i když napadaná nacionalistickou pravíci jako opuštění nároku na změnu hranic – nic takového neznamenala. Je ovšem všeobecně považována za „poslední, vnitropoliticky jen s nejvyšším vypětím sil vybojovaný úspěch politiky dorozumění“.²⁵ Její ratifikace se také protáhla až do března 1930 a vzájemná nedůvěra pak nadále bránila podpisu německo-polské obchodní dohody (podepsané 1932, ovšem neratifikované), a to až do konce Výmarské republiky.

Ústupky nacionalistické pravici se staly od jara 1930 pravidlem. Výsledkem protestů velkostatkářských organizací proti dalšímu poškození zájmů „Východu, který marně bojuje o svou existenci“, jak byl emotivně zdůvodňován požadavek na rozsáhlou finanční pomoc státu, byl příslib Hindenburga prezidentovi Říšského zemědělského svazu (Reichslandbundu) Martinovi Schiele, že bude jmenován v příští vládě ministrem výživy a pomoc Východu (Osthilfe) bude prosazena v nutném případě i prostřednictvím nouzových nařízení využitím zvláštních pravomocí říšského prezidenta.²⁶

²² A. Rödder, *Stresemanns Erbe...*, s. 42; J. Krasuski, *Tragizma...*, s. 167. „Pro Německo byla finančně nevhodná, ochránila však Němce v Polsku před dalším uplatňováním práva na likvidaci majetku a právo odkupu.“

²³ A. Rödder, *Stresemanns Erbe...*, s. 43.

²⁴ Jako pro Německo „příznivé“ řešení hodnotí tuto proceduru P. Krüger (*Aussenpolitik der Republik...*, s. 501) na základě zprávy H. Pündera ze Ženevy. Skeptičtější ji posuzuje B. Schot (*Nation oder Staat? Deutschland und der Minderheitenschutz. Voraussetzungen deutschen Völkerbundpolitik in der Stresemann-Ära, Leiden 1983*, s. 236), který zmiňuje, že Stresemann považoval tuto „reformu postupu při projednávání petic“ za nedostatečnou a při závěrečném hlasování Rady se zdržel hlasování. K vývoji celé procedury: D. Moravcová, *Československo, Německo...*, s. 47–52.

²⁵ P. Krüger, *Aussenpolitik...*, s. 502.

²⁶ Provolání říšského prezidenta bylo vydáno 18. března a prejuldkovalo tedy pád vlády velké koalice. Text in: *Politik und Wirtschaft in der Krise 1930–32. Quellen zur Ära Brüning*, eingeleit. von G. Schulz, bearb. von I. Maurer und U. Wengst, Teil I, s. 94.

Závěrečná agonie velké koalice pak dospěla ke svému vrcholu. V této době začaly nejen na Německo dopadat první vážné důsledky „černého pátku“ – zhroucení newyorské burzy 24. 10. 1929. Přes veskeré negativní interpretace dopadu Nového plánu na německé hospodářství, kterým se oháněl zejména Schacht, byl plán pro Německo výhodnější a reparace představovaly jen malou zátěž státního rozpočtu (1929 cca 3,5 % národního důchodu).²⁷ Daleko vážnější byla chronická agrární krize zůstávající se od roku 1928. Zadlužování zemědělství začalo být akutní v době deflační fáze hospodářské politiky následující po hypertrofičké inflaci let 1922–23. Investice do modernizace zemědělské výroby prostřednictvím inflačních úvěrů byla sice úspěšná, návrat vysokých ochranných cel na zemědělské produkty od roku 1925 ale situaci nezlepšil a placení úroků z půjček v deflační méně na ně tvrdě dolehlo. Celkový objem úvěrů německých zemědělců vzrostl od roku 1924/25 do roku 1930/31 téměř o 5 mld. marek (z 8,933 mld. na 12,005 mld.). Roční úrokové zatížení tak stoupl v tomto období ze 425 milionů marek na 910 milionů marek.²⁸

Aktivizace požadavků velkostatkářů na pomoc státu se tak stala jedním z faktorů podryvajících velké koalici půdu pod nohama. Vážné spory o formu a rozsah tzv. Osthilfe se staly počátkem roku 1930 urgentní. Protože už probíhající program pomoci zemědělcům v rámci Pruska (Ostpreussenhilfe) měl jen omezený dopad a takřka žádná účinky, tlak na příspěví ríše se zvyšoval i ze strany pruského státu. Oddlužení některých velkostatků se ukázalo neproveditelné, takže program obsahoval i návrhy rozdělení jejich půdy, což zase posílilo odpor Landbundu. Hindenburg se sice zasazoval o program obnovy životaschopnosti nejen zemědělských velkostatků, ale i menších rolnických hospodářství a jeho rozšíření na všechny východní provincie, nejen Východní Prusko. Program Osthilfe však byl enormně finančně náročný (jen Landbundem odhadované náklady dosahovaly výše 1 miliardy marek), což předjímalo jeho neprůchodnost.²⁹ Hindenburg přitom nebyl ochoten riskovat další odcizení pravice a prosadit program prostřednictvím využití svých pravomocí pro stávajícího (sociálně demokratického) kancléře. Vyhověl proto tlaku tzv. národní opozice, kde měl stále větší slovo k zákulisním intrikám zvláště tihnoucí generál Kurt von Schleicher, a za jeho příspěví byl

²⁷ H. Mommsen, *Aufstieg...*, s. 336.

²⁸ L. Preller, *Sozialpolitik...*, s. 96. Dále srovnej: R. Soběhart – F. Stellner, *Vybrané aspekty vývoje německého hospodářství za Velké hospodářské krize*. In: *Acta Oeconomica Pragensia* 3/2005, s. 252–267.

²⁹ K jednáním o Osthilfe: *Akten der Reichskanzlei, Kabinett Müller II, Bd. 2, s. 1581*. *Parcelování velkostatků označoval Landbund za „agrární bolševismus“.*

dohodnut přechod k „nadstranickému“ kabinetu, opírajícímu se o důvěru říšského prezidenta.

Poslední kapkou ve spleti obtíží Müllerova kabinetu velké koalice, kterou „pohár přetekl“, se stal spor o další financování podpor v nezaměstnanosti. Kompromisní návrh předsedy strany Centrum Heinricha Brüninga, který měl otupit hrany stranických postojů koaliciálních partnerů (SPD proti jakémukoliv snížení podpor v nezaměstnanosti nebo zvýšení spotřební daně, DVP proti financování chybějících zdrojů zvýšením příspěvku zaměstnavatelů), spočíval ve zvýšení příspěvku na pojištění v nezaměstnanosti ze 3 na 3,5 % (podle vládního návrhu měly být zvýšeny na 4 %).³⁰ I tento kompromisní návrh však sociálně demokratická frakce ve sněmu odmítla, takže kancleři Müllerovi nezbylo než 27. března 1930 odstoupit.

Konec velké koalice znamenal nejen konec většinových vládní, ale dokonce i jakýchkoliv vládní odpovědných parlamentu. Prezidiální kabinet se staly praxí závěrečné fáze agonie republiky. Vláda ovšem nepadla jen „kvůli 0,5 %“,³¹ se kterým se nedokázali sociální demokraté smířit, ale v důsledku dlouhodobého působení narůstající disharmonie uvnitř politického systému republiky. Když odpadl vnější tlak na udržení velké koalice – prioritou vstupu v platnost Youngova plánu –, koalice se zhroutilu při první příležitosti.

³⁰ Systém podpor v nezaměstnanosti byl za Váymarské republiky zaveden od konce války nejprve jako součást demobilizace, od roku 1923 se na financování podpor podíleli svými příspěvky i zaměstnavatelé a zaměstnanci. Tak začaly snahy změnit charakter podpory ze sociální dávky státu na kombinaci sociální dávky a formy pojištění, teprve v roce 1927 byly vydány příslušné zákony, které zaváděly tuto kombinovanou formu podpory. Podrobně ke vzniku dávky a říšského úřadu pro zprostředkování práce a pojištění v nezaměstnanosti, k vývoji výše a odstupňování dávek, ke kombinaci se sociální „krizovou dávkou“ (Krisenfürsorge) a pouze obcemi financovanou sociální dávkou: L. Preller, Sozialpolitik..., s. 363 ad.

³¹ Brüningův návrh znamenal nejen mírnější zvýšení příspěvku zaměstnavatelů a zaměstnanců, ale zaručoval i pevnou sumu, kterou by poskytla do fondu na podpory v nezaměstnanosti říše, dále obsahoval i další povinnost říše poskytnout fondu půjček v případě potřeby, vázané ovšem na snížení podpor a případné zvýšení příspěvku. S tím vyjádřily nesouhlas především odbory a podařilo se jim přesvědčit parlamentní frakci SPD k odmítnutí návrhu. Srov.: L. Preller, s. 427–428. V dobovém tisku, a to i sociálně demokratickém, se ozývaly kritické hlasy, upozorňující na dalekosáhlé následky sporu o „malířskou až groteskní“, Rudolf Hilferding, do prosince 1929 ministr financí, použil metafory, že „není dobré ze strachu před smrtí (narážel na obavy, že bude dále docházet ke krátcení sociálních výdajů – pozn. D. M.) spáchat sebevraždu“. Z Hilferdingova článku cituje Winkler, Deutsche Geschichte..., s. 488. K příčinám pádu velké koalice: H. Timm, Die deutsche Sozialpolitik und der Bruch der Grossen Koalition im März 1930, Düsseldorf 1952.

2. Světová hospodářská krize a Brüningovy prezidiální kabinety

Brüning byl pověřen Hindenburgem tentýž den, 27. března 1930, sestavit kabinet, který „nebude vázán na strany“ a dostalo se mu ujistění, že potřebné zákony budou nahrazeny nouzovými nařízeními na základě pravomocí říšského prezidenta podle článku 48 váymarské ústavy.³²

Souvislost vnitropolitické krize s projevem prvních dopadů světové hospodářské krize na Německo je nesporná – jen není tak jednoduchou kauzální souvislostí, jak se na první pohled zdá. Předchozí kapitoly ukázaly, že známky vnitřního nesouladu ohledně hospodářské a sociální politiky se projevovaly už od sklonku 20. let a byly minimálně na pravém křídle politického spektra spojovány s pomalým tempem účinků zahraničněpolitických aktivit směřujících k odstranění versailleských omezení a zrovnoprávnění Německa. Nová úprava reparací se přitom podařila až v době, kdy už nebylo jisté, že se její realizaci tempo revize Versailles urychlí.

Svět a Evropa měly od 24. 10. 1929, kdy se zhroutilu newyorská burza, jiné starosti než rovnoprávnost Německa a ulehčení jeho reparační zátěže. Negativní dopady zhroutení světového obchodu se přitom brzy začaly projevovat zvláště výrazně v Německu, závislém na úspěšnosti exportu. Příčiny tak hlubokého propadu hodnoty akcií v New Yorku jsou dnes všeobecně vykládány jako důsledek spekulativního nárůstu investic do průmyslu v předchozím období konjunktury, následného růstu produkce zboží, které nenacházelo odpovídající odbytu. Nevídaná hloubka propadu hodnoty akcií byla způsobena poklesem kurzu akcií velkých amerických koncernů, který nastartoval paniku mezi akcionáři. Znehodnocení akcií ve velkém rozsahu způsobilo nedostatek kapitálu u velkých amerických bank, které začaly masově vymáhat splacení krátkodobých půjček v Evropě. V Německu bylo přitom investováno do roku 1929 15,7 mld. marek prostřednictvím převážně krátkodobých zahraničních půjček. Dopad stahování půjček z Německa byl násoben tím, že většina tohoto kapitálu byla vložena do dlouhodobých investic – zvláště obce je používaly na převážně nevýrobní účely (stavba sportovních stadionů je toho nejmarkantnějším příkladem). Vypovězení úvěru pak obvykle znamenalo, že na jeho splacení byla použita další půjčka.

Enormní dopad měla krize průmyslu (v letech 1929–1932 poklesla průmyslová výroba v Německu téměř o polovinu a národní důchod ze 75,4 mld. RM v roce 1928 na 45,2 mld. RM v roce 1933³³). Uzavírání průmyslových podniků

³² H. Brüning, Memoiren 1918–1934, Stuttgart 1970, s. 161.

³³ Roger Munting, B. A. Holderness, Crisis, Recovery and War..., s. 136.

a omezování veřejných výdajů postihlo všechny, kdo byli závislí na mzdě nebo platu: zatímco dělníci byli masově propouštěni nebo byli zaměstnáváni jen na zkrácenou pracovní dobu, úředníkům byly podstatně kráceny platy. Situace v chronicky zadluženém zemědělství byla alarmující: pokles cen zemědělských produktů vedl k dalšímu zadlužování a nucenému prodání půdy. Nejzřetelněji se ovšem krize projevovala v nárůstu počtu nezaměstnaných - plnou zaměstnanost (pod 5 % nezaměstnaných osob) přitom Německo dosáhlo jen v letech 1924-25, dále část roku 1927 a 1928. Už v zimě 1928/29 přitom stoupla nezaměstnanost na zatím nejvyšší počet - přes 3 miliony nezaměstnaných představovalo 19,3 %. Protože na jaře se tato sezonní nezaměstnanost opět snížila, nezbudil na podzim opět zvýšený počet nezaměstnaných příliš velkou pozornost. „Zimní“ růst nezaměstnanosti přelomu roku 1929/30 však nebyl vystřídán opětovným poklesem, jako tomu bylo dříve, a od podzimu 1930 stoupla nezaměstnanost od 3 až k 5 milionům osob v listopadu 1931. Rok 1932 pak znamenal další nárůst nezaměstnanosti, aby se ustálil na přelomu roku 1932 a 1933 na 6 milionech, což představovalo přes 30 % práceschopného obyvatelstva.³⁴ Nejvíce byly nezaměstnanosti postiženy země, kde byl soustředěn průmyslový potenciál Německa: Porýní, Braniborsko s Berlínem a Sasko. Nejvyšší míra nezaměstnanosti postihla Sasko s průmyslem nejvíce postiženým dramatickým poklesem poptávky za krize, tj. automobilový průmysl, strojírenství a zvláště pak textilní průmysl.

Finanční nároky na už tak zatížený systém podpor v nezaměstnanosti stále stouply, Říšský úřad pro pojištění v nezaměstnanosti (Reichsanstalt für Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung) však byl zřízen teprve v roce 1927, a v době relativní konjunktury tedy neshromáždil dostatek prostředků, které by mohly být použity v době krize. Už na jaře 1929 si musel půjčit téměř 350 milionů marek, aby vůbec mohl podpory vyplácet. Celý systém byl nastaven tak, že enormní nárůst počtu nezaměstnaných nemohl zvládnout (výpočty vycházely ze stavu 700-800 tisíc nezaměstnaných).³⁵ Všechny předchozí pokusy opatřit říšskému úřadu dodatečné

³⁴ F. Bläich, *Der schwarze Freitag. Inflation und Wirtschaftskrise*, München 1985, s. 59-60. (Podrobná tabulka vývoje nezaměstnanosti 1929-32, s. 165-166). Srovnaj přílohy 7 a 8. Říše a obce tak vydaly na všechny formy podpory nezaměstnaných (srov. pozn. 30) v roce 1929 1,757 mld. marek, v roce 1931 3,147 mld. marek a v roce 1932 2,835 mld. marek: L. Preller, *Sozialpolitik...*, tabulka s. 463.

³⁵ F. Bläich, *cit. práce...*, s. 64. Podporu v nezaměstnanosti pobíral ten, kdo před ztrátou zaměstnání pracoval alespoň 26 týdnů a pobíral ji v odstupňované výši (mezi 35-75 % své průměrné mzdy) po dobu 26 týdnů. Po uplynutí této doby mohl při splnění určitých podmínek pobírat ještě 13 týdnů „krizovou podporu“. Dále už byl odkázán na všeobecnou sociální podporu financovanou obcemi.

finanční prostředky, ať už snížením výše podpory nebo zvýšením příspěvku zaměstnavatelů a zaměstnanců či zvýšením některých daní, přitom ztroskotaly na neschopnosti pro jakýkoliv návrh najít potřebnou politickou podporu v říšském sněmu. Brüningovy kabinety tak nouzovými nařízeními zvýšily příspěvek do fondu pojištění v červenci 1930 na 4,5 %, v říjnu na 6,5 %. Od dubna 1931 pak oddělily úřad od státního rozpočtu, takže odpadla povinnost říše překlenout jeho deficity půjčkami. Poté došlo ke krácení výše podpor (o 6-14 %) i doby jejich pobírání (na 20 týdnů). Papeňův kabinet pak dalším nouzovým nařízením tuto dobu zkrátil na 6 týdnů a snížil ji o 25-30 %. Výsledkem této úsporné politiky vlády bylo, že podporu v nezaměstnanosti pobíralo v lednu 1933 z více než 6 milionů nezaměstnaných jen 0,95 milionu, průměrná výše podpory klesla z cca 80 marek měsíčně na necelých 44 marek. Ceny potravin sice klesaly, stoupaly však nájmý, takže od roku 1931 byla podpora v nezaměstnanosti rovna existenčnímu minimu.³⁶

Klesající reálné mzdy a vysoká nezaměstnanost vedla k dramatickému poklesu poptávky nejdříve po spotřebním zboží, řetězová reakce pak zasáhla další odvětví průmyslu. K nejvíce postiženým odvětvím patřilo strojírenství (pokles výroby v roce 1932 na 38 % stavu roku 1928), automobilový průmysl (40 % stavu 1928), lodářský průmysl (19 %). Pokles sociálního statutu v důsledku hospodářské krize vedl k masovému rozšíření sebevražd - Německo v nich získalo „smutný rekord“ (260 z 1 milionu obyvatel v roce 1932; USA 133, Británie 85).³⁷

Příčiny zvláště těžkého postižení německého hospodářství světovou hospodářskou krizí jsou hledány jak v oblasti politické (hospodářská politika výmarských vlád, nakonec i prezidiálních kabinetů), tak ve strukturálních „chybách“ německého hospodářství. Ty jsou nacházeny zvláště ve špatném, neproduktivním využití investic (netto investice, tj. do stavby nových továren, moderního vybavení, zvyšování stavu dobytka u zemědělců, klesaly už v letech 1927-28 o více než 10 %, zatímco brutto investice - jejich celkový objem - stoupl o 3,2 %). Chybný vývoj byl dále způsoben nadměrným rozšířením výroby spotřebního zboží v období konjunktury, která pak kvůli stagnující poptávce nebyla modernizována, tím poklesly i investice do strojírenské výroby, následně tedy i výroby surovin a polotovárů.

³⁶ Tamtéž, s. 67.

³⁷ Tamtéž, s. 73, 74. Podrobnou statistiku sebevražd zveřejňovali nacisté a využívali ji k propagandě proti republice: např. Goebbels v berlínském listě „Der Angriff“. Pozadu nezůstali i propagandistickým využití hospodářské krize ani komunisté, vyzdvíhující sovětské hospodářské výsledky industrializace, která v této době opatrovala zalkázky i pro některé německé firmy.

Hospodářští historici se shodují, že tento varovný stav byl zpočátku přehlížen, protože ještě působily faktory zmírňující odliv konjunktury, které v době světové hospodářské krize odpadly: 1. ztráty odbytu doma mohly být do roku 1930 nahrazeny stoupajícím vývozem („exportní ventil“ hutnictví, strojírenství a elektroprůmyslu); 2. do roku 1930 rostla bytová výstavba z obecních prostředků; 3. těžký průmysl stále zvyšoval výrobní kapacity, protože udržování kartelových cen bránilo snižování objemu výroby. V jejich zájmu bylo naopak zvyšování výrobních kapacit – ty totiž byly základem nároku člena kartelu na vyšší kvóty výrobků dodávaných na trh; 4. strukturální nezaměstnanost, která se projevila už v letech 1927/28, byla připisována důsledkům nutné racionalizace výroby. Nákladnost této racionalizace ovšem vedla ke zvýšené poptávce po úvěrech, a to v zahraničí, protože Říšská banka se špatnou zkušeností z hypetrofické inflace let 1922–23 praktikovala restriktivní úvěrovou politiku (vysoký úrok) – to opět přitahovalo zahraniční kapitál, který byl ukládán v německých bankách nebo přímo půjčován německým investorům: mezi lety 1924–29 byla zhruba polovina netto investic financována zahraničními půjčkami, a to převážně z USA. Tyto půjčené peníze na krátkodobé lhůty byly ale vázány v dlouhodobých investicích. Pokud trvala konjunktura, byly tyto krátkodobé půjčky běžně prodlužovány, s nástupem hospodářské nebo politické krize však věřitel k něčemu takovému nebyl ochoten.

K těmto slabinám německého hospodářství, které ho činily zvláště zranitelné v době otřesu mezinárodního hospodářského systému, pak přistoupily všeobecné dopady světové hospodářské krize. Mezi její příčiny, o kterých se dodnes diskutuje, lze počítat jak nadměrný růst amerického hospodářství po roce 1922, jehož kapacity se po nasycení trhu staly příliš velké, tak celosvětový celní protekcionismus, agrární krize způsobená nedostatkem odbytu a klesáním cen, obrovské mezinárodní převody financí (reparací a spojenckých dluhů) působící na veliké rozdíly úrokových sazeb a tedy protiproud hlavní amerického kapitálu,³⁸ a spekulace nadhodnocené akcie v masovém rozsahu.

³⁸ Celkový objem amerických půjček v Německu v letech 1924–1930 představoval 9,5–10 mld. říšských marek (RM), byly ovšem v těchto letech poskytovány v amerických dolarech, což bylo pro německé hospodářství méně výhodné. C.-L. Holfrelich, *Amerikanischer Kapitalexporthand* Wiederaufbau der deutschen Wirtschaft 1919–1923 im Vergleich zu 1924–1929. In: M. Stürmer (Hg.), *Die Weimarer Republik. Belagerte Civitas*, 2. Aufl., Königstein 1985, s. 152. W. Link uvádí ještě vyšší celková čísla: dlouhodobé americké půjčky v těchto letech 1,3 mld. amerických dolarů; krátkodobé půjčky jen v roce 1930 17, 4 mil. dolarů (W. Link, *Die Beziehungen zwischen der Weimarer Republik und den USA*. In: tamtéž, s. 76). Link upozorňuje na to, že z německého

Zhroutení americké burzy nezpůsobilo ještě v Německu paniku, předpokládalo se, že dojde k běžné recesi, „očistné krizi“. Brüning také byl při nástupu do funkce říšského kancléře vázán slibem, který dal Hindenburgovi, že bude pokračovat v politice ochrany zemědělství, která by zachránila především velkostatky na východě před bankrotem. Na druhé straně bylo jeho úkolem sanovat ochromený státní rozpočet. Proto nepřikládal zpočátku hospodářské krizi velký význam a ve své hospodářské a finanční politice ji podceňoval.³⁹ Vsadil na deflační politiku dodatečných úspor veřejných výdajů a snižování hladiny mezd a cen, jimiž chtěl ozdravit říšské finance. První program, který předložil v červnu 1930, však neprošel pro odpor sociálních demokratů. Teprve výsledky zářijových voleb v roce 1930, které přinesly raketový nárůst voličských hlasů pro NSDAP a dopad tohoto vnitřního politického vývoje na zahraniční věřitele, znamenal konec nadějí na krátkodobý pokles.⁴⁰ Důsledky rychlého vypovídání zahraničních půjček byly katastrofální – jen v září 1930 tak ztratily německé banky přes 700 milionů marek a Říšská banka více než 1 miliardu marek. Odliv kapitálu se sice zpomalil, když se Brüningova vláda udržela, nezastavil se však zcela: do dubna 1931 byly vypovězeny další půjčky v hodnotě 400 milionů marek.⁴¹

pohledu byly americké půjčky problematické i proto, že umožňovaly transfer reparačních plateb a tím odsouvaly kyženou revizi reparací. Na druhé straně však zbavovaly říšskou vládu nutnosti opustit deficitní rozpočtovou politiku.

³⁹ Blauch, cit. práce, s. 93. Blauch uvádí, že protikrizová opatření v jeho politice „neměla vůbec místo“ a také, že až do jara 1931 i většina odborníků hodnotila průběh odlivu konjunktury jako „normální cyklickou krizi“. Soustředil se zpočátku jen na boj s nezaměstnaností prostřednictvím podpory vytváření nových pracovních míst (bytová výstavba, dodatečné investice do říšských drah a říšské pošty), chtěl dokonce s pomocí zahraniční půjčky dobudovat silniční síť, např. postavit plánovanou dálnici Hamburg–Frankfurt–Basilej.

⁴⁰ Většina hospodářských historiků zastává názor, že Brüning v podstatě proti hospodářské krizi bojovat nechtěl, že jeho primárním cílem bylo „osvobození Německa od reparací jako předpoklad obnovy jeho politicko-vojenského zrovnoprávnění“ (V. Hentschel, *Deutsche Wirtschaft- und Sozialpolitik*, 1815 bis 1945, Düsseldorf 1980, s. 54). Jen někteří připouštějí, že si nebyl vědom toho, že nemůže dosáhnout současně obou cílů – politického cíle odstranění reparací a hospodářského cíle odstranění krize. On sám ve svých pamětech poskytuje tuto interpretaci, není však podložena fakty doložitelnými z pramenů (tamtéž, pozn. 101, s. 85). F. Blauch na druhé straně zastává názor, že teprve od alarmujících výsledků zářijových voleb 1930 se vzdal pokusů „když ne bojovat s krizí, tak alespoň snížit počet nezaměstnaných“, a soustředil se „pouze na cíl, na který už pomyslel i dřívě, škrtnuti reparačního dluhu“ (Blauch, cit. práce, s. 95). Pro tento cíl se rozhodl využít katastrofální situace německého hospodářství, která nastala po ztroskotání pokusu o exportní ofenzivu v léte 1931 (tamtéž, s. 99).

⁴¹ Tamtéž (Blauch), s. 76–83. W. Fischer hodnotí odliv kapitálu v září a říjnu 1930 střídavě – na 600 milionů RM (*Die wirtschaftspolitische Situation der Weimarer Republik*, Hannover 1960, s. 49).

Osud Brüningovy vlády určovaly stále se zhoršující možnosti získání opory v říšském sněmu pro nastoupený kurz deflační politiky s cílem zmírnění deficitu státního rozpočtu a nastartování exportní ofenzivy. Tento kurz totiž spočíval na úsporných opatřeních i v oblasti sociální, tj. krácení mezd, zvyšování daní a zavádění nových, krácení podpor v nezaměstnanosti a zvyšování příspěvku na pojištění v nezaměstnanosti atd. Brüningova první vláda nebyla ještě otevřenou prezidiální formou vlády, ministři byli členy tradičních vládních politických stran (Centra, DVP, DDP a BVP), ale též nových zájmových stran (WP, odštěpených nacionálů a Bauern- und Landvolkpartei), ministr výživy Schiele z DNVV vystoupil, členem vlády byl nadále nestraník generál Groener. Tato pestrost kabinetu a rozštěpení nacionálů vedla k tomu, že zpočátku v některých případech získala slabou většinu ve sněmu. Situace se změnila v červnu, kdy vládní návrh zákona o státním rozpočtu neprošel už přes výbor sněmu. Hindenburg 16. července oznámil, že dal kancléřovi plné moci, aby prosadil vládní návrh nouzovým nařízením na základě článku 48, a rozpustil sněm, pokud toto nouzové nařízení zruší.

Tento postup byl také dodržen a došlo k rozpuštění sněmu a vypsaní voleb na 14. září. Mezitím bylo vydáno další nouzové nařízení, které zavádělo mj. novou daň z hlavy („Bürgersteuer“), dodatečnou daň ze mzdy a z příjmu, daň pro svobodné a zvýšení příspěvku na pojištění v nezaměstnanosti z 3,5 na 4,5 %. Před volbami došlo k pokusům posílit republikánské strany středu: DDP se spojila s Mladoněmeckým řádem (Jungdeutsche Orden), který měl málo společného s původním programem DDP a nadto byl silně antisemitský, a přejmenovala se na Německou státní stranu (Deutsche Staatspartei); odštěpení nacionálové kolem hraběte Westarpa se spojili v Konzervativní lidovou stranu (Konservativ-ve Volkspartei). Výsledky voleb ukázaly, že tyto pokusy nijak neposílily postavení občanského středu, neočekávaný úspěch naopak přinesly NSDAP – ani Hitler v nejdůležitějších snech si nepředstavoval, že se stane druhou nejsilnější stranou ve sněmu (místo 12 nacistů jich zasedlo ve sněmu 107!). Pozoruhodně, i když ne tak dramaticky stoupl i počet zvolených komunistů (z 54 na 77). Pokles voličské přízně pocítili nejen zatím ještě nejsilnější sociální demokraté, ale všechny občanské strany, zejména ztratila strana Centrum a BVP.

Výsledky voleb do říšského sněmu 1930+)

	počet mandátů	procenta hlasů
DNVP	41	7,0
NSDAP	107	18,3
DVP	30	4,5
Deutsches Landvolk	19	3,1
Wirtschaftspartei	23	3,9
Zentrum	68	11,7
BVP	19	3,0
DSVP (DDP)	20	3,7
SPD	143	24,5
KPD	77	13,1

+) Möller, Weimar..., s. 264-265.

Příčiny takového úspěchu nacistů lze hledat v kombinaci nacionalistického „obratu“ politického spektra, kterého začali využívat ve své propagandě proti republice („zbavit se okovů Versailles“) – nejdůležitější a s největší razancí, jak se ukázalo při organizaci lidového hlasování proti Youngově plánu, s prvními dopady světové hospodářské krize. Nezaměstnanost v průmyslu, zadluženost v zemědělství obratně populisticky zneužívali nabídkou vágních a nesmyslných slibů („přič s úrokovým otroctvím“). V neposlední řadě pak působilo selhání „tradičních“ politických stran, znehodnocující samotný parlamentní systém. Jak ukázaly empirické výzkumy, čerpali nejen z rezervoáru nevoličů, ale i voličů všech politických směrů (v pořadí: DNVP, DVP nebo DDP, nevoliči, SPD). Co se sociálního složení voličstva NSDAP týká, jejich hlavním

zdrojem příznivců byl spíše střední stav než dělnictvo, spíše venkov než velká města a podíl nezaměstnaných, kteří volili NSDAP, byl míznivý ve srovnání se zisky KPD.⁴² Úspěch NSDAP ve volbách podpořil Hitlerem posléze veřejně potvrzený „obrat“ k politice legality vůči státu a jeho armádě, kterým chtěl zbavit stranu pověsti protistátních spiklenců. Při veřejném procesu proti důstojníkům reichswěhru z Ulmu, obviněným z rozvracení armády šířením nacionálně socialistických propagačních materiálů, který se konal před Říšským soudem v Lipsku, prohlásil Hitler pod přísahou jako svědek 25. září 1930, že nacionální socialisté vedou „německou národní revoluci“ legálními prostředky. Vzápětí však dodal, že až se dostanou k moci, jsou připraveni použít všech – i „ilegálních prostředků“ proti „vnuceným mírovým smlouvám“.⁴³

Drastický dopad hospodářské krize se projevil nejdříve ve stavebnictví, kde většina firem žila z veřejných zakázek obcí. Na jaře 1931 se přidala bankovní krize, která začala zhroucením rakouské Credit-Anstalt a okamžitě se přelila do Německa.⁴⁴ V důsledku vzniklého nedostatku likvidního kapitálu v německých bankách se brzy začaly hrodit podniky jako obchodní řetězec Karstadt a pojišťovna Nordstern; pád průmyslového koncernu Nordwolle v polovině června 1931, který měl velké půjčky u dvou velkých berlínských bank (Danatbank a Dresdner Bank), pak spustil lavinu vypovězení krátkodobých zahraničních půjček. Říšská banka tak přišla během několika dní téměř o polovinu svých devizových rezerv, takže aby bylo možné splatit 30. června 1931 roční splátku reparací, musela si půjčit u mezinárodního konsorcia bank (mj. Banky pro mezinárodní platby). Tento vývoj vedl ke vstupu v platnost ročního moratoria na všechny mezinárodní splátky k 1. červenci 1931, které vyhlásil americký prezident Hoover 20. června. Bankovní krize v Německu zasáhla téměř všechny soukromé banky

⁴² Takto shrnuje výsledky výzkumu Winkler (Deutsche Geschichte.... s. 491 ad.), sám zastáncem teze o středostavovské podstatě nacionálního socialismu, který ovšem přitahoval svým antimarxismem i dělníky zaměřené proti třídní stratifikaci národní společnosti a byl vlastně nejúspěšnější lidovou, „moderní masovou“ stranou této doby.

⁴³ J. Wheeler-Bennett Die Nemesis der Macht.... Bd. 1, s. 237–241. Obhájcem jednoho z obžalovaných byl další prominentní nacist Hans Frank, pozdější generální guvernér polského Generálního gouvvernoementu za druhé světové války.

⁴⁴ Podezření, že run většinu na rakouské a německé banky byl podpořen ze strany Francie, která tak chtěla donutit Vídeň a Berlín ke stažení plánu na německo-rakouskou celní unii, se výzkumem nepotvrdilo. Srov.: Blauch, cit. práce, s. 84. Francie však odmítla poskytnout další půjčky rakouským a německým bankám a takto nepřímo přispěla k jejich zhroutilosti. Srov. Munting, Holderness, Crisis.... s. 23.

a spořitelny. Platební neschopnost Danatbanky vedla k jejímu uzavření 13. července, ve vzniklé panice pak strádající a věřitelé začali vybírat masově své vklady. Vláda neviděla jiné cesty než 15. a 16. července uzavřít všechny banky („bankovní prázdničky“) a prostřednictvím bankovního konsorcia se svým podílem státu banky sanovat. Vybrané peníze však nebyly investovány, ale zmizely „v pučochách“ nebo v zahraničí.⁴⁵

Nedostatek kapitálu vedl v Německu k zásahu státu do hospodářství s devizami a omezení volného finančního trhu mělo i mezinárodní dopady – finanční krize dostala celosvětové rozměry a probíhající hospodářskou krizi prohloubila.

Je dodnes předmětem diskusí, zda Brüningova vláda mohla tento katastrofální vývoj zastravit vhodnější hospodářskou politikou, než kterou praktikovala. Převažuje názor, že deflační politika krizi prohlubovala a že nejpozději od bankovní krize 1931 byla hospodářská krize instrumentalizována jako nástroj k dosažení politického cíle úplného odstranění reparací. Na druhou stranu žádný z hospodářských historiků netvrdí, že v tehdy dané situaci Německa by byla jiná politika vůbec možná. Začarovaný kruh reparací a mezispojenceckých dluhů spolu s celními přehradami bránil zavedení průřezových opatření i z obavy před opakovaním hypertrofičké inflace první poloviny 20. let. Sporadické pokusy o širší evropské řešení záhy ukázaly hospodářské, politické i psychologické „meze jednání“ (Borchardtův výstižný termín „Handlungsspielräume“),⁴⁶ ve kterých se mohla tehdejší německá zahraniční a zahraničněhospodářská politika pohybovat.

3. Evropské souvislosti:

Briandova Panevropa a plán německo-rakouské celní unie

Průběhem hospodářské krize byly neblaze ovlivněny i veškeré pokusy o ekonomické a politické dohody přesahující úzký horizont krátkodobých zájmů evropských států (získání reparací od Německa jako zdroje splácení válečných dluhů především USA) směrem k liberalizaci světového obcho-

⁴⁵ Bankovní krizi považuje za rozhodující obrát v politice německé vlády směrem k aktivnímu potírání krize, která se nyní prokázala jako „principiální strukturální krize národního i mezinárodního hospodářského řádu“, K. Borchardt (Zwangslagen.... s. 322). Nová opatření měla zajistit zvýšení poplatky, a to i za cenu dalšího zadlužování, to však už bylo „objektivně příliš pozdě“. K bankovní krizi: R. Lülke, Von der Stabilisierung zur Krise, Zürich 1958; E. W. Bennett, Germany and the Diplomacy of the Financial Crisis, 1931, Camb. Mass. 1962.

⁴⁶ K. Borchardt, Wachstum, Krisen, Handlungsspielräume der Wirtschaftspolitik, Göttingen 1982.

du. Postupně byly zničeny jak v evropském, tak světovém měřítku náznaky uznání nutnosti odstranění celních hranic, které se objevily na světové hospodářské konferenci v Ženevě v roce 1927. Už tehdy vysoká hladina cel mezi evropskými státy se pak do roku 1931 nejen nesnížila, ale naopak zvýšila. Mezi státy s nejvyššími ochrannými cly (zejména agrárními) patřilo Německo (při indexu 100 za rok 1913 dosáhla cla úrovně 122 v roce 1927 a 244 v roce 1931), i když středoevropské státy stejně jako státy jihovýchodoevropské chránily své trhy ještě vyššími celními přehradami (na 1. místě ve výši cel bylo Bulharsko, následovalo Švýcarsko, Jugoslávie, Rumunsko, Československo, Španělsko, Maďarsko).⁴⁷

Mezi nosné pokusy – jak se zpočátku zdálo – patřil především Briandův plán Panevropy. Briand vycházel z přesvědčení, že stabilitu vztahů mezi evropskými státy může zajistit jedině komplexnější plán zahrnující celou Evropu (v rozsahu daném členstvím ve Společnosti národů), a nikoliv pouze rigidní vynucování versailleského statu quo. V září 1929 vystoupil na zasedání Shromáždění Společnosti národů s projevem, ve kterém vyzval k vytvoření Evropské unie. Přednesený plán vycházel z předpokladu, že začít se musí odstraněním celních přehrad a tak vytvořit základy budoucí politické federace Evropy. Jeden z vážných kořenů nestability, teritoriální třetí a spory o hranice mezi státy dohodnuté ve Versailles, měl být odstraněn tím, že stávající hranice budou zbaveny svého významu nejrůznějšími obchodní výměnami. Příznačné pro načasování Briandova vystoupení bylo, že se uskutečnilo v přestávce mezi haagskými konferencemi o Youngově plánu, po podpisu hlavních dohod, které zahrnovaly závazek předčasného vyklizení Porýní a z francouzského pohledu tak znovu oslabily Locarnem upevněnou francouzskou bezpečnost. V pozadí jeho ekonomických úvah, navazujících na snahy světové hospodářské konference z roku 1927, s cílem upevnění pozice Evropy na světovém trhu a její konkurenceschopnosti vůči USA, však stál i motiv politický, resp. bezpečnostně politický. Zvláště německá politika se obávala, že skutečným cílem je posílení versailleského systému, který by byl upevněn systémem arbitráží a bezpečnostních záruk. Briand ve svém projevu vyjádřil názor, že „mezi národy představujícími geografickou skupinu, jako jsou národy Evropy, by měla být nějaká forma federálního svazku“, navrhl ekonomický svazek, „který má nejlepší vyhlídky na uskutečnění“, ten by však měl být postupně prohlouben až „federací s politickými a sociálními rysy, která by se... nedotýkala suverenity národů patřících k tomuto svazku“. Po diskusi bylo rozhodnuto, aby Briand

⁴⁷ Údaje z tabulky hladiny cel evropských států: Munting, Holderness, Crisis..., s. 8.

vypracoval písemný návrh svého plánu, zaslal ho členským státům k posouzení a pak předložil příštímú zasedání v Ženevě. V diskusi vystoupil za Německo i Stresemann (byl to jeho poslední veřejný projev před smrtí), který se sice vyjádřil „vstřícně“, uvítal ideu všeobecného ekonomického systému v Evropě, absolutně však odmítl politické ideje „namířené proti jiným kontinentům“. ⁴⁸ I když se čas od času objevují spekulace, že by posouzení plánu německým zahraničním úřadem dopadlo příznivěji, pokud by Stresemann žil déle, nejsou příliš podloženy fakty. Je však zřejmé, že jeho odmítnutí plánu by bylo diplomatictější a méně strohé – s jeho pozměňnou verzí nakonec předloženu Briandem v květnu 1930 by se však také těžko smlíoval.

V květnu 1930 rozeslané písemné „Memorandum o organizaci režimu Evropské federální unie“⁴⁹ bylo více „politické“ než původní projev, jaksi obrátilo pořadí navrhované federace a namísto aby začínalo u ekonomické ho svazku, posunulo do popředí svazek politický. V době, kdy ho rozesílal, už také byl Briand jen ministrem zahraničí, zatímco funkci předsedy vlády převzal nacionalističtější a více protiněmecky zaměřený André Tardieu. V memorandu tak vystoupily do popředí politické otázky, nové bezpečnostní garance existujících hranic, které teprve – jak bylo v textu uvedeno – „zajistí, aby ekonomicky slabší národy nebyly vystaveny riziku politické dominance silnějších států“ a byla vytvořena taková vzájemná závislost států, která by „prakticky vyloučila možnost války“.⁵⁰ Tento posun byl motivován obavou z oslabení francouzské bezpečnosti a hledáním „náhrady“ za dosa- vadní nástroj jejího zajišťování, tj. sankce vůči Německu za neplnění repa- rací, kterých se Francie musela vzdát v průběhu jednání o Youngově plánu v létě 1929. Německá reakce byla stručně vyjádřeno diplomaticky negativní. Hlavní otázka už nezněla jako v době Stresemannovy éry, co a jak získat při jednání s Francií a Británií za eventuální ústupky Německa, ale ve verzi

⁴⁸ The Briand Plan for Closer Union in Europe. In: Survey of International Affairs 1930, ed. A. J. Toynbee, Oxford University Press, London 1931, s. 136.

⁴⁹ Text memoranda např.: Europa. Dokumente zur Frage der europäischen Einigung....

Bd. I, s. 29–40; český: Zahraniční politika, ročník IX, 1930, s. 689–695. Memorandum bylo rozesláno 26 evropským členským státům SN – Rusku a Turecku jako nečtením pouze „pro informaci“. K obsahu memoranda a reakci dalších oslovených států včetně Československa (jednoho z francouzských spojenců, který podobně jako další státy Malé dohody memorandum podporil) srov.: D. Moravcová, Československo. Německo.... s. 87–93.

⁵⁰ D. E. Kaiser, Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War. Germany, Britain, France, and Eastern Europe, 1930–1939, Princeton, New Jersey 1981, s. 14; S. Marks, The Illusion of Peace. International Relations in Europe, 1918–1933, London 1992, s. 104.

jeho nástupce Julia Curtia (též člena DVP) spíše nedalo-li by se získat více tím, že se s nimi jednat nebude.⁵¹ Curtius měl ve svém negativním stanovisku k Briandově plánu oporu i u kancléře Brüninga a u nového státního sekretáře zahraničního úřadu Bernharda von Bülowa (v květnu 1930 vystřídá C. von Schuberta). V době projednávání německé odpovědi na memorandum, v červenci 1930, se vyhrotila i vnitropolitická situace (v souvislosti se zamítnutím zákonů o úsporných opatřeních říšským sněmem došlo k jejich vyhlášení prostřednictvím nouzových nařízení, rozpuštění sněmu a vypsání nových voleb na září 1930). Brüning se pochopitelně obával, že jakákoliv pozitivní odpověď Briandovi by jen povzbudila odpor nacionalistické opozice vůči jeho vládě – už předtím několikrát bezúspěšně jednal s pravicovým křídlem DNVP kolem A. Hugenberga o rozšíření vlády napravo. Tyto okolnosti tedy významně ovlivnily tón německé odpovědi. Charakterizují ho závěry ze zasedání kabinetu 8. července 1930: „Neodmítnout memorandum přičtě... ale vyjádřit skepsi, která bude vlastně odmítnutím.“ Výsledkem byla formulace, kde se vedle protestu, že bylo vyloučeno Rusko a Turecko a že plán je „zaměřen proti jiným státům a kontinentům“, objevil požadavek plného zrovnoprávnění, stejné bezpečnosti pro všechny a „mírového vyrovnání přirozených životních potřeb národů“ a také doporučení pokračovat v úsilí o odstraňování celních překlad v Evropě, nikoli však nějaké regionální skupiny ve Společnosti národů.⁵² Byl to první signál změny taktiky německé zahraniční politiky, nyní se stala revize versailleské mírové smlouvy a zrovnoprávnění Německa „předběžnou podmínkou jednání s Francouzi“.⁵³ Briandovu plánu měl být „uspořádán pohřeb první třídy“, jak se Curtius vyjádřil.⁵⁴

Něco takového se jim skutečně podařilo a plán byl postoupen k dalšímu projednávání studijní komisí a tak tiše odložen k ledu. Další postup světové hospodářské krize však ukázal, že znovu se vztýčující celní hradby a přechod k ekonomickému nacionalismu (nejen) evropských států má zvláště

51 J. Curtius, Sechs Jahre Minister der deutschen Republik, Heidelberg 1948, s. 153–154.

52 W. Lippens, Europäische Einigungsidee 1923–1930 und Briands Europaplan im Urteil der deutschen Akten. In: Historische Zeitschrift, 203 (1966), s. 318–320. Záznam ze zasedání kabinetu: ARK, Die Kabinette Brüning I.–II., Bd. I., Boppard am Rhein 1982, Dok. Nr. 68.

53 Lippens, cit. práce, s. 341–346.

54 „Německá nota se stane pro Briandovu akci pohřbem první třídy, na druhé straně bude muset sloužit německé zahraniční politice jako platforma pro sledování jejích politických a hospodářských cílů.“ Srov. Lippens, cit. práce, s. 341. Podrobně ke genezi odpovědi: P. Krüger, Die Außenpolitik der Republik von Weimar..., s. 529 ad.; ARK, Die Kabinette Brüning I. u. II., Bd. I., s. 283.

negativní dopady na německé hospodářství a německá zahraniční politika učinila pokus využít této situace k další aktivizaci revize Versailles. K jednomu z pilířů mírového uspořádání patřil zákaz připojení Rakouska k Německu, takže každý pokus o užší hospodářskou spolupráci těchto států byl sledován s obzvláštní pozorností. Už od podzimu 1930 se chystala německá politika využít nastalé situace po odmítnutí Briandova plánu a navázala kontakty s Rakouskem, směřující k plánu německo-rakouské celní unie. Iniciativa vyšla z německé strany, od Curtia, po určitém váhání a vnitropolitických změnách v Rakousku nakonec nalezla odezvu u rakouského ministra zahraničí Schobera. Od ledna 1931 se jednalo o konkrétní podobě plánu, a to tajně – záměrem bylo předložit plán (s odvoláním na Briandův plán) také Společnosti národů – jeho obsah se však indiskreci dostal na veřejnost předčasně. Celý plán celní unie měl být prezentován jako rakouská iniciativa a měl být „zahalen panevropským pláštěm“.⁵⁵

Plán, navrhující společnou celní politiku obou států, byl předložen Komisi pro studium Evropské unie (SN) 16. května 1931, kde Curtius i Schober argumentovali ekonomickou nezbytností plánu jako prostředku zachránky Rakouska před hospodářským kolapsem – oficiálně odmítli úmysl připojit tímto způsobem Rakousko k Německu. Z nevětejných vyjádření Curtia a zvláště Bülowa je dnes známo, že plán měl mít v budoucnosti své pokračování v „obklíčení“ Československa, které ho mělo donutit k připojení se k celní unii, za ním měly následovat další dva členské státy Malé dohody, Jugoslávie a Rumunsko, kde už Německo mělo silný hospodářský vliv. Nakonec měly být zintenzivněny i vztahy k baltickým státům, tím dosáhnout „obklíčení“ Polska a jeho donucení revidovat své hranice s Německem. Silně negativní reakce především Francie (a jeho spojenců), ale i Británie, které spolu s Itálií iniciovaly předložení plánu k posouzení jeho legálnosti Stálému soudnímu dvoru mezinárodní spravedlnosti v Haagu, však učinily plán neprosaditelný. Pod tlakem Británie dokonce Schober přislíbil, že Rakousko smlouvu o celní unii s Německem nepodepíše, dokud plán neposoudí soudní dvůr.⁵⁶ Než se tak stalo (5. září 1931 byl plán prohlášen za neslučitelný s existujícími mezinárodními smlouvami, především lausanským

⁵⁵ Termín pochází z dopisu Bülowa německému velvyslanci ve Washingtonu F. von Prittwitzovi z 20. 1. 1931. Srov. F. G. Stambrook, The German-Austrian Customs Union Project of 1931:

A Study of German Methods and Motives. In: Journal of Central European Affairs XXI (1961), s. 15–41. K reakci Československa: M. Houštěcký, Plán rakousko-německé celní unie v roce 1931 a postoj Československa. In: ČSČH 1958, s. 32 ad. Dále: P. Krüger, Die Außenpolitik der Republik..., s. 531 ad.; D. Moravcová, cit. práce, s. 97–112.

⁵⁶ E. W. Bennett, Germany..., s. 111.

protokolem o sanaci rakouských financí z roku 1922), oba protagonisté plán veřejně odvolali. Curtius podal demisi a ministerstvo zahraničí pak vedl až do konce svého funkčního období kancléř Brüning.

O tom, že plán měl jak ekonomickou, tak politickou motivaci, dnes není pochyb. Historikové se nicméně liší v hodnocení podpory plánu politickými kruhy nejen zahraničního úřadu. Zvláště P. Krüger zdůrazňuje, že plán neměl bezvýhradnou podporu ani u Brüninga, že ho i část diplomatů považovala za netaktický a že Bülowovy „fantazie“ o ovládnutí střední a jihovýchodní Evropy nesdíleli ani všichni průmyslníci a především agrární kruhy.⁵⁷ Jeho ztroskotání a následující bankovní krize léta 1931 však německou zahraniční politiku utvrdily v přesvědčení, že je třeba zcela odstranit reparační zátěž a dosáhnout i zrovnoprávnění Německa na poli zbrojení.

VIII. AGONIE REPUBLIKY

1. Brüning na sklonku své vlády – problémy Osthilfe, reparací a světové hospodářské krize 1931–32

Situace prvního Brüningova kabinetu se komplikovala. Musel se potýkat s problémy spojenými s hospodářskou krizí, s pomocí východolabskému zemědělství a také reparačních plateb, od července 1931 zatím jen na rok odložených Hooverovým moratoriumem. Ztrácel i podporu DVP, což souviselo s rostoucím odporem silného průmyslnického křídla strany proti deflační politice kabinetu, kterou považovali průmyslníci za ohrožení zvláště těžkého průmyslu – odbyt produkce uhlí stále klesal, a to i v důsledku devalvace libry, ke které Británie přistoupila. Německé uhlí bylo příliš drahé. Znehodnocení marky a vyrovnání schodku státního rozpočtu z vnitřních zdrojů se však vláda bránila z obavy před opakovaním inflace z 20. let. Silný odpor sociální demokracie vůči takovým krokům naznačoval, že by Brüning zcela přišel o tolerování svého kabinetu ze strany SPD, už tak otrěsené prvními nouzovými nařízeními. Na druhé straně praviceová národní opozice zase nepřipouštěla možnost zahraničního úvěru, který Francie spojovala s politickými podmínkami (v podstatě zastavení revize Versailles).¹

Stále zřetelněji se k ní přikláněla i DVP, nespokojená s Brüningovým postojem k SPD, který považovali za příliš ochotný k ústupkům. Ve funkci předsedy vystřídal zemřelého Stresemanna Ernst Scholz, reprezentant průmyslnického křídla, a po jeho smrti v roce 1932 Eduard Dingeldey, který už byl zcela ve vleku praviceového křídla, podporujícího konzervativní kurz DNVP.² Část z nich začala spekulovat i s účastí NSDAP v příští vládě. Ještě

¹ K. Borhardt, Zwangslagen und Handlungsspielräume in der Grossen Wirtschaftskrise der früher dreissiger Jahre: Zur Revision des überlieferten Geschichtsbildes. In: M. Stürmer (Hrs.), Die Weimarer Republik. Beilage Civitas, Königstein 1985², s. 324–325.

² Po roce 1924 stoupalci vliv zájmových svazů průmyslu v obou liberálních stranách, DVP i DDP, byl zároveň příčinou eroze jejich funkce v parlamentu. Taktici: L. Albertin, Der unzeitige Parlamentarismus der Liberalen – Versäumnisse seiner parteidemokratischen Fundierung. In: L. Albertin, W. Link (Hrsg.), Politische Parteien auf dem Weg zur parlamentarischen Demokratie in Deutschland. Entwicklungslinien bis zur Gegenwart, Düsseldorf 1981, s. 56.

⁵⁷ Krüger zpochybňuje i autentičnost části dokumentů o záměru ovládnout jihovýchodní Evropu, které publikovali historici bývalé NDR (W. Ruge, W. Schumann, Die Reaktion des deutschen Imperialismus auf Briands Paneuropaplan 1930. In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 20/1972), s. 40–70), a upozorňuje i na dokumenty, které svědčí o záměru využít plánu jako „nátlakového prostředku“, který by donutil Francii „jednat (s Německem – pozn. D. M.) o podobných projektech“. Cit. práce, s. 531 a 532.

méně důvěry než u představitelů průmyslu měl Brüning v agrárních kruzích. Respektoval sice snahu zachovat celní hradbu pro agrární trh a vycházel vstříc i požadavkům ministra zemědělství Schieleho, na druhou stranu však nebyl ochoten plnit (i z ohledu na zájmy průmyslu) jejich maximální požadavky na zvyšování agrárních cel (a kontingentů na dovoz zemědělských produktů nebo zavedení subvencí agrárního exportu), které by dále ztížily pozice exportního průmyslu.

Výrazně se tyto protikladné zájmy střety v oblasti programu na pomoc zemědělství na východě (Osthilfe). Prostředky, které Německo „ušetřilo“ po zavedení moratoria na reparační platby, chtěly agrární svazy (Landbund) využít pro tyto účely, což vzbudilo o průmyslových svazů (RDI) velký odpor. Celý problém komplikovaly i kompetenční spory mezi zemí Pruskem, na jejímž území se většina podporovaných usedlostí nacházela, a říší, tedy ministerstvem zemědělství. Zatímco Landbund preferoval centrální řízení pomoci, Prusko odmítalo spolupráci se Schielem a dávalo přednost řízení pomoci komisařem pro Osthilfe, kterým se stal Gottfried Treviranus (představitel umírněného křídla odštěpeného od DNVP – Volkskonservativve Vereinigung).³ Brüning byl přitom jak osobně angažován v provádění Osthilfe, tak pod silným tlakem říšského prezidenta Hindenburga, pro něhož téma oddlužení velkostatků představovalo nejvyšší prioritu. Kompromisní řešení, ke kterému přistoupil v nouzovém nařízení z 26. června 1930, poskytl sice moratorium na splácení dluhů, omezilo však rozsah státního příspěvku na jejich umoření. V únoru 1931 proto byl pod tlakem DNVP, Landbundu a strany Landvolk předložen rozsáhlý program Osthilfe, koncem března schválený říšským sněmem.⁴ Finanční krize, do které se Německo dostalo po bankovní krizi léta 1931, však učinila tento program prakticky neproveditelným pro nedostatek kapitálu a vysoký úrok, kterým byly půjčky na splácení dluhů zatíženy. Brüning podlehl tlaku agrárních kruhů a ve svém druhém kabinetu jmenoval v říjnu 1931 komisařem pro Osthilfe jejich pretendent Hanse von Schlange-Schöningena a ve čtvrtém novém nařízení z prosince t. r. bylo obsaženo snížení úroků ze splácených půjček a poskytnutí dalších finančních prostředků zemědělství. V rámci programu však mělo být umožněno rozparcelovat statky, které nebyly

³ K problémům Osthilfe srov.: G. Schulz, Staatliche Stützungsmaßnahmen in den deutschen Ostgebieten. In: Th. Schieder, F. A. Hermens (Hrsg.), Staat, Wirtschaft und Politik in der Weimarer Republik, Festschrift für H. Brüning, Berlin 1967, s. 141–202.

⁴ K obsahu tohoto programu srov.: ARK, Die Kabinette Brüning I. u. II., bearb. von T. Koops, Boppard am Rhein 1982, Bd. I, s. 794–796, 833–838.

schopny oddlužení, a půdu přidělit osídlelcům (k tomuto účelu byla zřízena Říšská osídlovací společnost). Proti parcelování nerentabilních velkostatků se okamžitě zvedl odpor agrárních svazů a program podporovaný Schlange-Schöningem se neuskutečnil. Do velké míry také tento vývoj Osthilfe vedl k očernění Brüninga u prezidenta Hindenburga za údajný „výprodej zemědělství na Východě“.⁵ Oporovalo to reálným výsledkům Osthilfe, ze které profitovaly především velkostatky – z cca 13 tis. velkostatků bylo sice oddluženo jen 5,4 %, ale 81 % těžilo alespoň z daňových výhod a dalších podpůrných opatření. Na druhé straně cca 3 miliony malých zemědělských hospodářství nemělo z Osthilfe žádný profit a z cca 2 milionů středních hospodářství dostala podporu jen 2 %.⁶ Drastický dopad měla Osthilfe i na státní rozpočet, jehož deficit zvyšovala: „Ležela na něm jako olouvené závaží“ a spolupodílela se tak na prohlubování nejen politické, ale i hospodářské krize až do konce republiky.⁷

Brüning se dostal do neřešitelného střetu loajalit. V důsledku prohlubování hospodářské krize během roku 1931 nemohl současně vyhovět prezidentovi a neztratit zcela podporu v parlamentu. Postupně tak důvěru prezidenta ztrácel. Vzhledem k tehdejšímu stavu parlamentního systému – formě prezidiálního kabinetu, jehož existence s důvěrou prezidenta stála a padala – to byl stav nadlouho neúnosný. Od Brüningova nástupu do funkce kanceláře přitom stále více zákonů nebylo přijímáno normální parlamentní cestou, ale s pomocí nouzových nařízení, vydávaných na základě pravomoci říšského prezidenta. Posléze používaly prezidiální kabinety nouzových nařízení v takovém rozsahu, že byl parlament vlastně z legislativního procesu vyřazen. Nešlo jen o počet nouzových nařízení (už v letech 1920–25 jich bylo vydáno 135), ale především o jejich prakticky neomezené rozšíření na všechny oblasti politiky a hospodářství, takže se dalo mluvit o „legislativní diktatuře“. V roce 1930 to bylo zpočátku jen 5 nařízení, v roce 1931 už 44 (oproti 19 zákonům schváleným parlamentem), zatímco v roce 1932 jich bylo 59 (a jen 5 zákonů prošliých parlamentem).⁸

⁵ K souvislostem s demisí Brüningovy vlády: U. Wengst, Hans Schlange-Schöninghen, Ostsielung und die Demission der Regierung Brüning. In: Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 30 (1979), s. 538–551.

⁶ H. Mommsen, Aufstieg... s. 458–459.

⁷ F. Bläich, Der Schwarze Freitag... s. 103. Příčinou bylo oddlužení velkostatků, protože krátkodobé úvěry byly převedeny na úvěry dlouhodobé s mnohem nižší úrokovou sazbou, přičemž rozdíl platil stát.

⁸ H. Boldt, Der Artikel 48... s. 298; Ke struktuře nouzových nařízení za prezidenta Eberta srov.: H. Flemming u.a., Die Republik von Weimar... s. 13–14.

Brüning, donucen zmíněnými okolnostmi, proto podal 7. října 1931 demisi kabinetu a sestavil kabinet nový, který přeskupil podle Hindenburgových přání do více pravicové podoby. Vedle ministra zahraničí Curtia (DVP), který byl neudržitelný kvůli krachu plánu německo-rakouské celní unie, chyběli v novém kabinetu i J. Wirth a T. Guérard, takže ze strany Centrum zůstali ve vládě jen Brüning a A. Stegerwald, za DDP H. Dietrich. Ministerstvo vnitra převzal v personální unii s ministerstvem armády W. Groener podobně jako ministerstvo zahraničí sám kancléř. Také další ministerstva byla obsazena ministry bez stranické příslušnosti a kabinet byl prezentován jako „odbornický“. Seskupující se národní pravice včetně silicích nacionalistických socialistů však nenechávala nikoho na pochybách, že tento kabinet dlouho nevydrží a že je jen otázkou času – až se podaří znovu zmírnit, resp. zcela odstranit reparační – kdy bude vystřídán.

Stejně jako politickou pravici neuspokojilo provádění programu Osthilfe, nevyhovovalo jí ani nové složení kabinetu. Extremistická část pravicových nacionalistických stran a svazů se rozhodla zintenzivnit opozici vůči Brüningovi pomocí organizačního upevnění v tzv. Harzburšské frontě. Takto se nazývalo seskupení založené na setkání „národní opozice“ – představitelů DNVP v čele s Hugenbergem, NSDAP, Stahlhelmu, Všeňmeckého svazu a Reichslandbundu v lázních Harzburgu 11. října 1931. Na setkání byli přítomni i zástupci bývalých vládnoucích domů (včetně obou hohenzollernských princů Eitela Friedricha a Augusta Wilhelma), penzionovaní generálové Seeckt (od roku 1930 poslanec říšského sněmu za DVP) a generál Lüttwitz i bývalý prezident Říšské banky Schacht a někteří významní průmyslníci.⁹ Na setkání se „zviditelnil“ Hitler tím, že demonstrativně opustil tribunu při přehlídce vojenských formací v okamžiku, kdy po jeho SA nastoupily jednotky Stahlhelmu, aby dal najevo distanci od „staré“ národní opozice. Spolupracoval s ní sice od konce roku 1929 na organizaci lidového hlasování proti Youngově plánu, jeho ambice však sahaly výše. Zpočátku ironizovaný „Adolf“, trpěný jen kvůli schopnosti NSDAP účinně aktivizovat masu svou propagandou, se od volebního úspěchu ze září 1930 a od léta 1931, kdy s ním začaly jednat i oficiální vládní kruhy o případné účasti NSDAP na vládě, dostával z dosavadní izolace a ucítil šanci na získání daleko větší moci, než mu byla nabízena. Den před setkáním v Harzburgu byl přijat i říšským prezidentem Hindenburgem. Podnět k tomu dal

⁹ H. Mommsen (cit. práce, s. 487) ale upozorňuje, že elita průmyslníků se většinou z účasti omluvila a její zájmové svazy byly přítomny jen na „úrovní jednání“.

generál Schleicher, schůzka však skončila pro Hitlera neúspěšně. Hindenburg ho nebral vážně a nebyl ochoten uspokojit jeho ambice a jmenovat ho kancléřem – traduje se jeho ironická poznámka, že tohoto „böhmischen Gefreiten“ (českého frajtra – v zemském smyslu, protože si prezident spletl Hitlerovo rodiště rakouské Braunau am Inn s českým Braunau-Broumovem) by jmenoval snad jen ministrem pošt.¹⁰ Paradoxně pomohlo právě harzburšské setkání jako hrozba mnohem horší alternativy druhé Brüningově vládě k odvrácení pádu. Hlasy SPD přestála hlasování o nedůvěře v říšském sněmu.

Další zákony však musel Brüning vydat opět jako nouzová nařízení. To z prosince 1931 bylo ještě tíživější než všechna předchozí – ve jménu politiky vyrovnání státního rozpočtu a snížení nezaměstnanosti vsadil Brüning na další drastické úspory veřejných výdajů. Ceny byly sice sníženy o cca 10 %, poklesly však i mzdy a platy o dalších 10–15 %, tedy i životní úroveň většiny obyvatelstva. Příspěvek na pojištění proti nezaměstnanosti byl zvýšen na 6,5 % a poklesla výše vyplácených podpor v nezaměstnanosti. Účinky byly přesně opačné, než bylo deklarováno. Nezaměstnanost se ještě zvýšila, a tím dále poklesla kupní síla obyvatelstva.¹¹ Brüning musel opět taktizovat. Aby dosáhl svého zahraničněpolitického cíle – prokázat neschopnost Německa znovu platit reparační uplynutí Hooverova moratoria a „zbavit“ se jich tak úplně –, ale také cíle vnitropolitického, kterým bylo buď dosažení prodloužení funkčního období říšského prezidenta Hindenburga, nebo alespoň zajištění jeho zvolení, potřeboval zachovat tolerování kabinetu sociální demokracií. Zároveň nechtěl přijít o přízeň konzervativních kruhů kolem Hindenburga, se kterými měl nadto společný zájem o autoritativnější formu vlády (plány reformy ústavy se zabýval, ex post ve svých pamětech dokonce tvrdil, že usiloval o návrat monarchie). Dostal se tak mezi mlýnské kamenné, které zužovaly jeho manévrovací prostor a tlačily ho k problematickým (a dodnes diskutovaným) rozhodnutím, která situaci v Německu jen zhoršovala.

¹⁰ J. C. Fest, *Hitler. Eine Biographie*, Frankfurt a.M., Berlin 1992 (3. Aufl.), s. 419. Zdrojem informace jsou mj. paměti E. v. Weizsäckera, kde byla vyjádřena i domněnka, že „böhmisch“ mohlo být i narážkou na bohémský styl Hitlerova života. Týden po Harzburgu nestal Hitler uspořádat mohutnou vojenskou přehlídku SA v Braunschweigu, kde pochodovalo šest hodin přes sto tisíc SA-manů, aby tak demonstroval sílu ozbrojené moci NSDAP (tamtéž, s. 425).

¹¹ L. Preller, *Sozialpolitik...*, s. 519.

2. Prezidentské volby 1932 a Brüningův pád

Na jaře 1932 mělo skončit sedmileté funkční období říšského prezidenta Hindenburga. Brüning se snažil získat čas a jednal s Hitlerem, aby NSDAP podpořila změnu ústavního zákona o prodloužení tohoto období o dva roky. To bylo ovšem to poslední, co by byl Hitler ochoten udělat, protože jeho cílem naopak bylo vyvolat co nejdříve nové parlamentní volby a využít stoupajících preferencí strany k uchopení moci. Aby dosáhl tohoto cíle, dal dokonce najevo, že pokud by došlo k novým volbám, pak by nový sněm mohl být kompetentní takovou změnu provést. Proti prodloužení funkčního období prezidenta však byla i Hugenbergova DNVP, která nebyla ochotna toto „elegantní řešení“ podpořit (jednou se už uskutečnilo v roce 1923, kdy bylo prodlouženo funkční období Eberta o dva roky dvoutřetinovou většinou sněmu). Nezbyvalo tedy nic jiného než přesvědčit Hindenburga, tehdy 84letého, aby se nechal znovu nominovat do prezidentských voleb. Nebyl k tomu příliš ochoten, zvláště když se ukázalo, že jeho kandidaturu nepodpoří pravice „vlastenecké svazy“ jeho srdci nejbližší, ale bude se muset opřít o občanské strany a dokonce o sociální demokracii. Řešení se našlo v organizaci podpisové akce, která shromáždila 3 miliony podpisů pro Hindenburgovu nominaci do voleb a přesvědčila ho o nutnosti ji z vlasteneckých důvodů přijmout v roli „nadstraničského“ reprezentanta všeho lidu.¹²

Otevřená podpora sociálními demokracii - nepostavili vlastního kandidáta, ale vyzvali k volbě Hindenburga jako „menší zlo“ - ho dostala do nepřijemné pozice. Hindenburg se snažil vyrovnat tento pro něj nepřijemný handicap tím, že ještě před volbami prohlásil, že bude usilovat o „zdravý vývoj doprava“ a vládu „národní koncentrace“.¹³ Tím větším zlem, o kterém mluvila SPD, byli kandidáti Harzburšské fronty. Ta nevstoupila do voleb jednotná, a zatímco nacionalistické svazy postavily jako prezidentského kandidáta Theodora Duesterberga, místopředsedu Stahlhelmu, NSDAP kandidovala z vlastní iniciativy Hitlera. Aby se mohl Hitler vůbec volb zúčastnit, musel získat německé občanství - postarala se o to zemská vláda v Brunšvicku (vedená koalici DNVP a NSDAP), která ho jmenovala vládním radou brunšvického vyslanectví

¹² T. Vogelsang, Reichswehr; Staat und NSDAP. Beiträge zur deutschen Geschichte 1930-1932, Stuttgart 1962, s. 438.

¹³ E. Matthias, Hindenburg zwischen den Fronten. Zur Vorgeschichte der Reichspräsidentenwahl von 1932. In: VfZ 8, 1960, s. 75-84.

v Berlíně.¹⁴ Také extrémní levice - KPD - postavila vlastního kandidáta, a to předsedu E. Thälmana.

V prvním kole voleb 13. března 1932 nezískal ani jeden z kandidátů nadpoloviční většinu, i když Hindenburg jen těsně (49,6 %); alarmující bylo umístění Hitlera na druhém místě s 30,1 % hlasů, ve velkém odstupu za ním zůstal Thälmann (13,2 %) a Duesterberg (6,8 %). Teprve druhé kolo, kterého se už neúčastnil Duesterberg, přineslo Hindenburgovi vítězství (53 %). Hitler však dostal o něco více hlasů než v prvním kole (36,8 %), od Thälmana se část voličů odvrátila (10,2 %).¹⁵ Hindenburg si byl vědom, že mu k vítězství dopomohla nikoliv pravice, ale voliči výmarské koalice, z nichž ale zvláště sociální demokracie a katolici strany Centrum v něm vzbuzovali obzvláštní nechuť.¹⁶

Hindenburg nebyl žádným demokratem, nicméně dodržoval zákony republiky a ústavu, na kterou přísahal. Jeho nespokojenost s průběhem prezidentských voleb se projevila záhy a obrátila se proti tomu, který se o jeho volbu nejvíce zasazoval - kancléři Brüningovi. Podnětem ke konfliktu s ním bylo nouzové nařízení z 13. dubna 1932 o „zajištění státní autority“, které zakázalo ozbrojené složky NSDAP - SA a SS. Přestože zákaz doporučili ministři vnitřní významných zemí - Pruska, Bavorska, Württemberska ad. - a zakládal se na obsáhlém důkazním materiálu o tajných vojenských aktivitách NSDAP, prezident nařízením podepsal s velkým odporem a brzy se dal přesvědčit „šedou eminencí“ probíhajících státní krize, generálem Kurtem von Schleicherem, o škodlivosti tohoto zákazu. Přitom důkazy o přípravě ozbrojeného puče v případě Hitlerova vítězství v prezidentských volbách byly nesporné a v materiálech SA se našly detailní pokyny postupu včetně tajného hesla k zahájení puče: „babička zemřela“.¹⁷ Schleicherovi se podařilo prezidenta ovlivnit přes svého přítele z dob vojenské služby, prezidentova syna Oskara von Hindenburg. Škodlivost zákazu měla spočívat v tom, že dále prohloubí propast mezi Hindenburgem a politickou pravici. Hindenburg si také dal shromáždit materiál o vojenské činnosti ozbrojených oddílů „Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold“ složených převážně z členů sociální demo-

¹⁴ Tento nikoli první pokus opatřit Hitlerovi německé občanství (od roku 1925 byl bez státní příslušnosti) tentokrát vyšel. Slavnostní jmenování vládním radou proběhlo 26. února 1932. Hitler v této funkci setrval jen týden. Srov.: J. C. Fest, Adolf Hitler..., s. 441 a 1087.

¹⁵ Winkler, Deutsche Geschichte..., s. 504.

¹⁶ J. W. Falter, The Two European Elections of 1932 and 1932: A Total Reversal of Voter Coalitions. In: Central European History 23 (1990), s. 225-241.

¹⁷ K zákazu SA a následující intrice Schleichera podrobně s uvedením zdrojů J. C. Fest, cit. práce, s. 465-468.

kracic. Prošetření materiálu ministrem vnitra Groenerem ale ukázalo, že není dostatečný k vydání zákazu činnosti, takže byla jen část oddílů (tzv. Schutzformationen) poslána na dovolenou. Groener zaplatil posléze za zákaz SA a SS postem ministra - 12. května byl donucen k demisi.¹⁸

Následující volby v pěti zemích ukázaly, že kalkulace nacistů s růstem voličské podpory jsou správné: až na Bavorsko, kde je předčila BVP, se stali nejsilnější stranou v zemských sněmeh Pruska, Württemberska, Saska-Anhaltska a Hamburku. V největší zemi Prusku, kde stále ještě vládla v ýmarská koalice v čele se sociálním demokratem Braunem, vedly volby k výsledku, který podkopal její akceschopnost. Výmarská koalice ztratila většinu, nezískala ji ale ani pravice (DNVP, NSDAP a DVP). Nicméně NSDAP jako nejsilnější strana pruského sněmu (36,3 % hlasů ve volbách) by předčila všechny levicové strany dohromady (SPD, KPD a malá Socialistická dělnická strana SAPD).¹⁹ Změnou jednacího řádu zemského sněmu (dosazenou ještě před volbami) však bylo zabráněno svržení předsedy dosavadní vlády; jeho odvolání bylo podmíněno volbou nového předsedy absolutní většinou poslanců. Takový případ by nastal pouze, pokud by se k „národní opozici“ pravice přidali i komunisté (a v létě 1931 už s extrémní pravici spolupracovali na podpoře lidového hlasování o rozpuštění sněmu v Prusku - tehdy neúspěšně). Toto nebezpečí bylo odvráceno, protože KPD podle nové směrnice Komunistické internacionály z jara 1932 už nehovořila o „jednotné frontě zdola“, tedy proti vedení SPD, a o hlavním nebezpečí „sociálního fašismu“, ale o boji proti účasti nacistů ve vládě. Také další řešení - podpora NSDAP stranou Centrum (které bylo uskutečněno o rok dříve v Hesensku) - narazilo v Prusku na odpor Brüninga. Výsledkem tedy bylo, že Braunova vláda (SPD a Z) podala na prvním zasedání nového sněmu demisi, protože se však nenašla většina pro volbu nového předsedy vlády, zůstala jako úřadující vláda.²⁰

Vládní krize v Prusku a chatrná podpora Brüningova kabinetu říšským sněmem po zákazu SA stejně jako mizející důvěra Hindenburga připravily půdu pro svržení kancléře. Podílel se na něm velkou měrou právě Schleicher,

¹⁸ Podnětem se stalo jeho „nešťastné“ vystoupení v říšském sněmu 10. května, které vzbudilo bouřlivý odpor nacistických poslanců a dále vyhrloilo situaci, takže Brüningův apel na parlament a veřejnost, aby zachovali klid „posledních sto metrů před cílem“ - tj. před odstraněním reparací lausannskou konferencí -, se minul účinkem. Takto: Winkler, *Deutsche Geschichte*. ... s. 507.

¹⁹ G. Niedhart, *Deutsche Geschichte 1918-1933*. Politik in der Weimarer Republik und der Sieg der Rechten, Stuttgart, Berlin, Köln 1994, s. 134.

²⁰ K vývoji v Prusku: H.-P. Ehm, *Bollwerk Preussen? Preussen-Regierung, Reich-Länder-Problem und Sozialdemokratie 1928-1932*, Bonn 1975.

který koncem dubna a počátkem května vedl tajné rozhovory s Hitlerem. Jeho cílem bylo zajistit podporu NSDAP novému pravcovějšímu kabinetu, který měl být veden Franzem von Papenem. Hitler si stanovil podmínky: rozpuštění říšského sněmu, nové volby a zrušení zákazu SA a SS. Pozici Brüninga oslabovaly i chabé výsledky na odzbrojovací konferenci v Ženevě a Schlange-Schöningenu návrh plánu Osthilfe (zmíněný výše). Prezident Reichslandbundu hrabě Eberhard von Kalckreuth podpořen dalšími agrárními svazy Hindenburgovi vyčetl, že toleruje politiku oslabování „národní opory“ proti Polákům na východě (narážel tím na navržené parcelování neoddělitelných velkostatků). Vzhledem k tomu, že sám Hindenburg mezi tyto velkostatkáře patřil (jeho statek Neudeck se nacházel ve Východním Prusku), padaly tyto výčitky na úrodnou půdu. Koncem května si proto Hindenburg povolal Brüninga a oznámil mu, že očekává demisi vlády - 30. května mu Brüning vyhověl.²¹

Brüningovo hodnocení současných i historiky je tak rozporné, že rozsah a intenzita diskuse o jeho úloze v přípravě konce republiky předčí i zmíněnou diskusi o Stresemannovi (Evropán, či německý nacionalista). Na tomto místě připomenou jen hlavní diskutované body a stanoviska k nim:

- deflační hospodářská politika v době světové hospodářské krize: nedbal na návrhy aktivnější podpory konjunktury a krizi záměrně využíval k odstranění reparací, nebo neměl jinou možnost vzhledem k neblahým zkušenostem s inflací 20. let a k podmínce stability měny pro požadované mezinárodní půjčky?

- zahraničněpolitický cíl odstranění reparací: byl pro něj přednostní i za cenu drastického prohlubování krize na účet obyvatelstva, nebo sledoval oba cíle - jak zastavení hospodářské krize, tak odstranění reparací?
- zrovnoprávnění Německa ve zbrojení: odstranění demilitarizačních opatření versailleské smlouvy bylo součástí přednostního cíle odstranění reparací, nebo nepatřilo k prioritám jeho zahraniční politiky?
- oklešťování parlamentarismu: bylo vynuceno hospodářskou krizí a ve skutečnosti byl posledním obhájcem demokracie v Německu, nebo bylo součástí jeho širších plánů na reformu politického systému směrem k autoritativní formě vlády a obnově monarchie?
- postoj k NSDAP: jednal s Hitlerem pouze proto, aby rozbil opozici proti svým kabinetům, nebo se nevyhýbal ani řešení omezené účasti NSDAP na vládě?

²¹ ARK, Die Kabinette Brüning I. u. II., Bd. 3, bearb. v T. Koops, Boppard 1990, s. 2578; H. Brüning, *Memoiren 1918-1934*, Stuttgart 1970, s. 597 ad.

Všechny zmíněné body jsou dodnes předmětem diskusí historiků a ne-sporné je pouze to, že jeho postup jak ve vnitropolitických, tak zahraničně-politických otázkách byl silně omezen pozicí kabinetu, spočívajícího na důvěře prezidenta. Znamenalo to, že už v době, kdy poprvé nastoupil do funkce kancléře, byl mechanismus parlamentní vlády silně narušen a Brüningovy manévrovací možnosti pro dosažení konsensu v říšském sněmu byly vymezeny rozhodnutími říšského prezidenta.

3. Poslední zastávky republiky: Papanův prezidiální kabinet

Brüningův pád byl v každém případě významným mezníkem, po kterém se rozklad republiky urychlil. Skončila fáze „umírněného“ prezidiálního systému alespoň tolerovaného parlamentem a začala fáze „autoritativní“ nebo lépe řečeno „otevřeně antiparlamentní“. Prvním projevem této změny bylo otevření prostoru pro vstřícnější jednání s NSDAP – národní pravice prosadila názor, že Hitlera je možné a nutné „ochotit“ a získat jako vládního partnera – v podřízené pozici. Jako ochotného a Hindenburgovi plně vyhovujícího následovníka ve funkci kancléře našel Schleicher Franze von Papena. Ten sice také patřil ke straně Centrum (byl poslancem pruského zemského sněmu), ale zároveň reprezentoval zemědělské zájmové svazy, které se tak podepsaly na Brüningově pádu. Pod tlakem předsedy Centra přeláta Kaase vystoupil ze strany, dříve než převzal kancléřský úřad. V jeho kabinetu byla zastoupena po dlouhé době strana nacionální opozice – DNVP a monarchisté; jeden hrabě (Schwerin von Krosigk ministr financí), čtyři baroni a dva další šlechtici (mj. Wilhelm von Gayl ministr vnitra; Konstantin von Neurath ministr zahraničí). Ze stínu poprvé vystoupil i vlivný generál Kurt von Schleicher, který se stal ministrem armády. Sociálnědemokratický list *Vorwärts* vymyslel nové vládě přízvisko „kabinet baronů“.

Záhy byla splněna první Hitlerova podmínka – prezident rozpustil říšský sněm a stanovil volby na 31. července 1932, zázak SA a SS byl v červnu zrušen. Tento akt byl důsledkem stále měkčího postupu státu vůči extremistickým silám; za vyhrocováním situace pouličními bitkami nepochoybě stály cílené provokace NSDAP a jejich ozbrojených složek a „rozhořčené protiakce KPD“. Co bylo zvláště nebezpečné, bylo ustupování justice násilí, které vedlo ke shovívavým trestům pro příslušníky SA a naopak k trestání příslušníků státní policie za údajně nepřiměřené zásahy, které se projevovaly od jara 1932 zvláště v Prusku. Např. v Dortmundu došlo v dubnu 1932 k potrestání a postavení mimo službu několika policistů za zásah proti po-

uliční bitce, zatímco členové standardy SA Dortmund, kteří se jí zúčastnili, byli osvobozeni.²³ Zrušení zázaku SA tak bylo jen logickým vyústěním převažujícího postoje přívrženců autoritativního státu, ochotných přibrat NSDAP do vlády. Papanův kabinet však musel čelit silnému odporu některých zemí proti tomuto kroku. Protestovalo zejména Bavorsko, takže nakonec Papan musel přistoupit na podmínku, že zrušení zázaku SA bude předcházet novelizace nouzového nařízení proti politickým nepokojům, které bylo vydáno 14. června 1932. To se týkalo všech politických organizací, jejichž členové „vystupují veřejně v sevířených formacích“, předchozí nařízení včetně zázaku SA a SS z 13. dubna 1932 byla zrušena.²³ Zároveň byl zrušen i zázak nošení uniforem a znaků těchto spolků na veřejnosti (vydaný v prosinci 1931). Principiální omezení pravomocí zemí v obraně proti politickým vojevzrostům bylo zdůvodňováno potřebou zachovat „politickou svobodu“ před volbami. Volné ruce, které tímto nařízením polovojevzrostové formace extremistických politických stran získaly, znamenaly eskalaci politického násilí a ozbrojených bitek – „sociální potenciál agrese“, který už nedokázal politický systém vázat, se vybiljel všude tam, kde měla silné pozice NSDAP a KPD. Šíření předvolebního násilí se v menší míře zúčastnily i sociální demokracie a občanské strany, které buď už měly své ochranné formace (Reichsbanner-Schwarz-Rot-Gold blízka SPD), nebo je začaly zakládat (např. BVP tzv. Bayernwacht).²⁴ Situace byla cíleně vyhrocována zejména v Prusku, kde měla být odstraněna Braunova vláda výmarské koalice a stala se tak výbušnou, že kabinet vydal 18. července další nouzové nařízení, zakazující shromažďování a demonstrace pod širým nebem. Účinnost tohoto opatření však byla mizivá.

4. Lausanne a Ženeva

Papanův kabinet rozehrál i dvě významná zahraničněpolitická témata, která nestačil dorešit Brüning. Šlo o zrušení reparací pod heslem odstranění hospodářské „zátěže“, posledního zbytku versailleských závazků platit náhradu válečných škod naposledy stanovených Youngovým plánem z roku 1930. Byl s ním spojován i nárok na zrovnoprávnění Německa ve zbrojení,

²³ H. Mommsen, *Aufstieg und Untergang...*, s. 534. (Podle: P. Lessmann, *Die preussische Schutzpolizei in der Weimarer Republik*, Düsseldorf 1989, s. 343 ad.)

²⁴ ARK, *Das Kabinett Papan*, Bd. I, Dok. Nr. 24, pozn. 8, s. 78.

²⁴ Mommsen, cit. práce, s. 531.

proszovaný od počátku na odzbrojovací konferenci v Ženevě, zahájené 2. února 1932. Agenda této mezinárodní konference, které se zúčastnily i státy, které nebyly členy Společnosti národů (SSSR, USA, příprav probíhajících od roku 1926 i Turecko), byla vymezena jasně: dohodnout se na opatřeních, jak uskutečnit Společností národů mnohokrát proklamovanou zásadu všeobecného odzbrojení (např. v čl. 8 Statutu SN). Samotný fakt, že přípravy na její zahájení trvaly 6 let, však svědčil o tom, že odzbrojovací agenda těžko nalezne potřebný konsensus, jak se nakonec ukázalo i jejím ztroskotáním na počátku roku 1934 (jen s mizivými praktickými výsledky). Hlavním problémem byly rozpory mezi stanovenými cíli jednotlivých delegací, obecně vzato mezi těmito rozpory dominovala neslučitelnost dvou centrálních problémů evropské bezpečnosti, jejichž řešení se navzájem vylučovalo. Na jedné straně byl stálý francouzský zájem upevnit vlastní bezpečnost tím, že budou zachována demilitarizační omezení stanovená Německu mírovou smlouvou, na straně druhé německý nárok na zrovnoprávnění ve zbrojení s vítěznými mocnostmi.²⁵ Pápen po nástupu do funkce převzal beze zbytku taktiku formulovanou v době Brüningova kabinetu – klást odpor návrhu odzbrojovací konvence, vypracovanému už přípravnou komisí konference. Podstatou návrhu totiž bylo zachování odzbrojovacích ustanovení z Paříže, zvláště článku 53 versailleské mírové smlouvy, a na druhé straně vymezení sice sníženého, ale stále podstatně vyššího stavu výzbroje pro vítězné mocnosti. Německo tedy od počátku protestovalo proti této „diskriminaci“ a žádalo uznání rovnoprávné úpravy odzbrojení, která měla v podstatě omezit výzbroj ostatních mocností na stav Německa. Brüningovi se podařilo dosáhnout do dubna 1932 škrtnutí čl. 53 z návrhu, co se týká německého zrovnoprávnění, nebyl úspěšný. Pápen proto intenzivně využíval diplomatické zbraně, které měly tento požadavek pomoci prosadit. Především apeloval na Spojence, že úspěch v této záležitosti – podobně jako úplné ukončení reparačí – je pro německou vládu nezbytnou podmínkou ke zklidnění vnitropolitické situace, aby „mohla zabránit sociální revoluci inspirované nacionalisty“.²⁶ Větší odezvu našel Pápen pouze u Britů, Francouzi nebyli ochotni na takové argumenty slyšet.

²⁵ D. Moravcová, P. Bělina, Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů..., s. 124–125; Bennett Edward, German Rearmament and the West, 1932–1933, Princeton 1979; Nadolny Sten, Abrüstungsdiplomatie 1932/33, Deutschland auf der Genfer Konferenz im Übergang von Weimar zu Hitler, München 1978.

²⁶ Citace z rozhovoru Pápena s Herriotem a MacDonaldem z 28. 6. 1932: ARK, Das Kabinett Pápen, Bd. 1, s. XXVIII.

První úspěch se dostavil ve významném pokroku na cestě ke zrušení reparačí. Už 16. června začala v Lausanne jednání reparační konference. V otázce úplného ukončení reparačí se brzy podařilo dosáhnout shody – ostatně vývoj světové hospodářské krize ani jiné řešení nepřipouštěl – diskutovalo se tedy hlavně o tom, jak vysokou „zbytkovou“ částku musí Německo zaplatit. V dohodě podepsané v Lausanne 9. července 1932 bylo stanoveno, že režim reparačí stanovený Youngovým plánem se ruší a Německo musí zaplatit ještě 3 mld. RM. Ke splnění této povinnosti mělo Německo uložit u Banky pro mezinárodní platby dluhopisy v příslušné výši, které měly být po uplynutí tříleté ochranné lhůty umístěny na mezinárodních finančních trzích. K tomu ovšem už nikdy nedošlo a nacistické Německo tedy tuto sumu nezaplatilo. Hitlerovi usnadnil nedodržení závazku z Lausanne, podepsaného vládou nenáviděné Výmarské republiky, fakt, že nedošlo k ratifikaci smlouvy žádným ze zúčastněných států a právně tedy nevstoupila v platnost.²⁷

V otázce zrovnoprávnění ve zbrojení pak od léta 1932 používal Pápenův kabinet taktiku hrubého nátlaku a vyžadoval zásadní přebudování německého reichswehru a připuštění moderních druhů výzbroje. V diplomatických nótách a projevech argumentoval vedoucí německé delegace na konferenci Rudolf Nadolny stále potřebami německé bezpečnosti. Zvláště aktivně vystupoval i tehdejší ministr armády Schleicher, který veřejně prohlašoval, že pokud nebude Německo ve zbrojení zrovnoprávněno, „vyhrazuje si svobodu učinit vyrovnávací zbrojní opatření a přebudovat svou ozbrojenou moc“.²⁸ Nakonec kabinet přijal 22. července rozhodnutí jednat konference se nadále nezúčastnit, dokud nebude splněna tato německá podmínka a Nadolny to konferenci oznámil. Německé vlády od počátku spojovaly jednání o obou tématech a podařilo se jim dosáhnout uznání určité souvislosti i ze strany Spojenců. V závěrečném dokumentu z Lausanne byla pasáž, ve které Spojenci přislíbili další jednání o zrovnoprávnění ve zbrojení – i když diplomatickou formulaci, že se „budou snažit nalézt řešení i jiných otázek... v duchu vzájemného vyrovnání, spolupráce a spravedlnosti, obnovy a posílení důvěry mezi národy“.²⁹ V tajných směrnicích pro

²⁷ Ve skutečnosti ovšem neratifikace znamenala návrat k předchozí úpravě Youngovým plánem, liknavost Francie a Británie, které nikdy neuskutečnily dohodnutý krok pro tento případ, tj. nezahájily jednání o této situaci, jak se původně dohodly 14. 7. 1932, však vedla k tomuto pro Německo příznivému stavu. Srov.: Huber, Deutsche Verfassungsgeschichte, Bd. 7, s. 998 ad.

²⁸ Z rozhlasového projevu Schleichera 26. 7. 1932: ARK, Das Kabinett Pápen, Bd. 1, s. XXXII.

²⁹ Das Kabinett Schleicher, Dok. Nr. 5 (7. 12. 1932), s. 18, pozn. 2.

odzbrojovací jednání byla tato souvislost uvedena otevřeněji - využít lausanneských jednání k urychlení postupu i jednání v Ženevě.³⁰

V následujících měsících probíhala horečná diplomatická jednání a odpor Francie³¹ k tomuto řešení postupně slábl v souvislosti s postupem států mí krize v Německu. Ještě Papeňův kabinet oznámil 21. září 1932 předšedovi konference Hendersonovi, že se německá delegace nebude účastnit dalších jednání konference, pokud nebude „slib“ z Lausanne splněn.³² Schleicher pak v prvních dnech svého kancléřství sklídl plody nátlakové taktiky. Počátkem prosince 1932 byla na okraji mimořádného zasedání Shromáždění Společnosti národů za účasti německého ministra zahraničí Neuratha zahájena jednání, která měla vést k návratu Německa na odzbrojovací konferenci. Výsledkem byl podpis Prohlášení pěti mocností (USA, Francie, Velké Británie, Itálie a Německo) 11. prosince 1932, ve kterém uznaly vítězné mocnosti vojenské zrovnoprávnění Německa v systému, který bude na konferenci vyjednáán a bude „poskytovat bezpečnost všem národům“.³³ Jednání konference pak byla přerušena a znovu zahájena až 31. ledna 1933 - to už byl kancléřem Hitler a v průběhu upevňování totalitního režimu znamenal protestní definitivní odchod z odzbrojovací konference i ze Společnosti národů v říjnu 1933 jen jeden z prvních kroků přípravy na zbavení se i jakéhokoli náznaku mezinárodní kontroly budoucí expanze třetí říše.

5. Sociální a hospodářská situace

Nejenom tento závěrečný akt ukončující reparace „zdedil“ Papeň po Brüningovi. Také ještě v červnu bylo vydáno další už připravené nouzové nařízení, které znovu zhoršovalo podmínky pro vyplácení pod-

³⁰ Přísně tajné směrnice k odzbrojovacím jednáním v Lausanne (sic!) vypracoval státní sekretář von Bülow pro Neuratha 2. 6. 1932. ADAP, Serie B, Bd. XX, Dok. Nr. 107; ARK, Das Kabinett Papeň, Bd. 1, Dok. Nr. 8, s. 15 ad.

³¹ Francie zpočátku (11. 9. 1932) odmítla žádost Německa o zrovnoprávnění ve zbrojení, podanou prostřednictvím francouzské ambasády v Berlíně, a její východoevropské spojenci včetně ČSR ji v tom podpořili. Podrobně k československé politice na konferenci a stanovisku velmocí:

J. Dejmek, *Nenaplněné naděje. Politické a diplomatické vztahy Československa a Velké Británie (1918-1938)*, Praha 2003, s. 209 ad.

³² J. L. Heineman, *Hitler's First Foreign Minister: Constantin Freiherr von Neurath*, Diplomat and Statesman, Berkeley, University Press, California 1980, s. 53-54.

³³ Text prohlášení: Schulthes 1932, s. 481 ad. K postupu Schleicherova kabinetu v Ženevě: ARK, Das Kabinett Schleicher, Dok. Nr. 5, s. 18-20.

por v nezaměstnanosti a razantně je snižovalo (v průměru o 23 %). Státní zdroje pro vyplácení podpor byly natolik vyčerpány, že hlavní tíže podpory přešla na obce financující sociální podpory. Počet nezaměstnaných odkázaných na tuto (ještě nižší) podporu se tak enormně zvýšil stejně tak jako finanční zátěž obcí.³⁴ Z více než 6 milionů registrovaných nezaměstnaných v lednu 1933 byly vypláceny podpory v nezaměstnanosti v fondů říše jen 15,8 % z nich, dalších 23,6 % dostávalo tzv. krizovou podporu a 40,9 % bylo odkázáno na sociální podporu - 19,7 % pak nedostávalo podporu žádnou.³⁵ Dopad na životní úroveň většiny obyvatelstva byl v důsledku hospodářské a sociální politiky prezidiálních kabinetů v letech 1930-32 katastrofální, takže se blížila hranici životního minima.

Přehled nouzových nařízení 1930-1932+)

kancléř	datum	daně	podpory v nezaměstnanosti
Brüning	26. 6. 1930	nová tzv. Reichshilfe; zvýšení daně z příjmu o 5 %; nová daň pro svobodné; zvýšení daně z tabáku; obecní daň z piva + občanská daň	zvýšení příspěvku na 4,5 % snížení vyplácených příspěvků
Brüning	1. 10. 1930	úsporná opatření ke snížení státního dluhu: uvolnění nájmu, snížení cen, úspory zemí a obcí	snížení mezd

³⁴ L. Preller, *Sozialpolitik in der Weimarer Republik...*, s. 463. V tabulce jsou zde srovnány výdaje na pojištění v nezaměstnanosti, krizové podpory a sociální podpory pro nezaměstnané, ze které je patrné, že tato poslední položka stále rostla, zatímco výdaje na „státní“ podpory v nezaměstnanosti po roce 1930 klesaly. Nárůst byl přitom enormní: z 230 mil. RM v roce 1929 na 940 v roce 1931 a 1177 v roce 1932. I když říše přispívala také na tuto formu sociální výpomoci, výdaje nesly převážně obce.

³⁵ F. Bläich, *Der Schwarze...*, s. 68.

kancléř	datum	daně	podpora v nezaměstnanosti
Brüning	1. 12. 1930	zvýšení daně z tabáku; snížení daně z majetku a obratu	snížení úřednických platů o 6 %
Brüning	5. 7. 1931	zvýšení spotřebních daní (cukr); nová krizová daň	další snížení úřednických platů o 4-8 %; snížení podpor v nezam.
Brüning	6. 10. 1931	(zmínění červencového nařízení)	snížení tarifních mezd
Brüning	8. 12. 1931	snížení úroků, snížení cen; snížení nájmu; zvýšení daně z obratu	snížení mezd a platů o 10-15 %
Papen	14. 6. 1932		nové odvody na podpory v nezam.; snížení podpor v nezam. - přesun na soc. podpory
Papen	4. 9. 1932	daňové úlevy pro prům.; subvence na nová pracovní místa	zrušení kolektivních smluv
Schleicher	prosinec 1932	zrušení sociální části zářijového nařízení sněmem; říšský komisař pro zaměstnanost	

+) Podle L. Preller, Die Sozialpolitik..., s. 396-398. Tučně jsou vyznačena čtyři tzv. velká klíčová nařízení (podle V. Hentschel, Deutsche Wirtschafts- u. Sozialpolitik..., s. 55).

6. Dvojití volby do říšského sněmu

Přestože výsledky lausannské konference byly pro Německo příznivé, vnitropolitickou situaci to nijak nezklidnilo a červencové volby 1932 patřily k těm nekrvavějším v dějinách republiky. Ozbrojené srážky a pouliční boje, na kterých se podíleli především nacisté a komunisté, se odehrávaly zejména v průmyslových oblastech a velkoměstech, jen v druhé polovině června při nich zahynulo 17 lidí (12 nacistů a 5 komunistů), v červenci na vrcholu předvolebního boje bylo usmrceno 86 lidí (z toho 38 nacistů a 30 komunistů).³⁶ Události měly dopad i na delší dobu chýstaný státní puč proti pruské vládě. Pruský ministr vnitra Carl Severing byl obviněn, že nezvládá pouliční teror a v zájmu zajištění klidu a pořádku je třeba dosadit říšského komisaře - zákaz veřejných shromáždění na volných prostranstvích a pokyny k ostřejšímu postupu policie, které Severing vzápětí vydal, těmto snahám říšského ministra vnitra Gayla zatím vzaly vítr z plachet. Krvavý střet zmíněných bojůvek v neděli 17. července v průmyslové čtvrti Hamburgu-Altoné (tehdy bylo město součástí Pruska) však takovou záminku k uskutečnění puče poskytl. Devatenáct mrtvých, kteří zůstali na ulici po rozehnání provokačního průvodu příslušníků SA touto „rudou“ čtvrtí, byli civilisté a padli většinou kulkami policie. Papen a Gayl využili této příležitosti a na 20. července povolali do říšské kanceláře představitel pruské vlády (bez Brauna, který byl na dovolené!) a oznámili jim, že říšský prezident využil svých pravomocí podle čl. 48 a jmenoval říšského kancléře Papena říšským komisařem pro Prusko. Ten okamžitě převzal úřad pruského předsedy vlády a celé ministerstvo rozpustil (nadále je vedli jím jmenovaní komisaři). K vojenské diktatuře, ke které vytvořilo příležitost 20. července vydané nové nařízení „pro obnovu veřejné bezpečnosti a pořádku ve Velkém Berlíně a provincii Braniborsko“, však nedošlo (nařízení bylo o 6 dní později zrušeno).³⁷ Pruská vláda nekladla odpor, podala jen žalobu na nezákonný postup ke státnímu soudu. Komunisté, kteří v létě opět přešli ke „staré“ taktice boje proti „sociálněfasistickým“ vůdcům SPD, nepřipadali v úvahu jako spojenci a politika tolerance prezidiálních kabinetů, praktikovaná SPD od roku 1930, už předem omezovala odpor proti formálně legální vládě.

Body, které si autoritativní pravice kolem Papena razantním postupem v Prusku připsala, byly rozhodující pro hlasování voličů. Ovládnutí policie

³⁶ Winkler, Deutsche Geschichte..., s. 512.

³⁷ Nařízení světovalo výkonou moc ministroví armády, kterému byla podřízena i policie. Návrh na něj podal Schleicher už na zasedání kabinetu 12. 7. Srov.: ARK, Das Kabinett Papen, Bd. 1., s. 211.

největšího německého státu jim dále poskytlo mocenskou oporu a námluvy s nacisty mohly pokračovat. Pro konzervativní antirepublikány bylo přesto velkým překvapením (podobně jako pro Hitlera samotného), že nacionální socialisté uspěli na celoněmecké úrovni dosud nevídaným ziskem voličských hlasů – 37,4 %. Stali se tak nejsilnější stranou říšského sněmu a hnedá záplava 230 poslanců ovládla sněm i vizuálně. Sociální demokratické patřili k poraženým (pokles o cca 3 %) stejně tak jako konzervativní opozice DNVP, obě liberální strany DVP a DStP se staly marginálními straníčkami.

Výsledky voleb do říšského sněmu 31. 7. 1932+)

	<i>počet mandátů</i>	<i>procenta hlasů</i>
<i>NSDAP</i>	230	37,2
<i>SPD</i>	133	21,5
<i>KPD</i>	89	14,2
<i>Zentrum</i>	75	12,4
<i>Bayerische Volkspartei</i>	22	3,2
<i>DNVP</i>	37	5,9
<i>DVP</i>	7	1,1
<i>DStP</i>	4	1,0
<i>Landbund</i>	2	0,2
<i>Wirtschaftspartei</i>	2	0,3

+) Möller, Weimar, s. 264–265.

Důsledky tohoto dalšího posílení NSDAP na sebe nenechaly dlouho čekat. Kabinet sice zareagoval na pokračující pouliční násilí, které nepře-

stalo ani po volbách, dalším zostřením zákonů – od 9. srpna, kdy bylo přijato nouzové nařízení proti politickému teroru, zpřísňující a zjednodušující soudní stíhání za tyto trestné činy (zvláštní soudy, rozsudek jen v jedné instanci), mohl stát zasahovat razantněji. Přesto měl každý pokus tak učinit vlastně opačný účinek, protože podnítil hlasité protesty nacistů, mnohdy podporované i nacionálním tiskem. Typický byl postup proti vrahům, členům NSDAP, kteří v noci z 9. na 10. srpna brutálním způsobem zavraždili ve vesnici Potempa v Horním Slezsku dva Poláky, kteří sympatizovali s KPD. Zvláštní soud je odsoudil k smrti, následovaly protesty, za odsouzené se postavil i Hitler a výsledkem bylo zmírnění trestu na doživotí (za několik měsíců byli dokonce propuštěni). Nacisté obratně využívali strachu veřejnosti z případného ozbrojeného puče také posílené levice a SA tvořily v „nabídce“ příspěvku NSDAP k „udržení pořádku“ nejmasovější složku. Pokusy vedení reichswehru vyšetřit důvodná podezření, že si nacisté opatrují zbraně, proto končily bez úspěchu; armáda nevyvíjela činnost, ani když nacisté vyhlášovali, že „si nedají vzít své právo na pomstu“ vůči levici.³⁸

Po červencových volbách měl Papeň jen dvě možnosti: vyhovět tlaku NSDAP, odstoupit a uvolnit cestu Hitlerovi do úřadu říšského kancléře, nebo se snažit situaci zvrátit ve prospěch stávajícího kabinetu a dosáhnout rozpuštění sněmu a vypsaní nových voleb. Rozhodl se pro druhou cestu, zatímco v pozadí pracoval člen kabinetu Schleicher na jednáních s NSDAP. Schleicher jednal nejdříve s Göringem a Gregorem Strasserem, kteří mu dali najevo, že se snaží Hitlerovi vynutit jeho požadavek stát se kancléřem a jsou ochotni k jiným řešením. Schleicher se také bez vědomí Papeň sešel s Hitlerem 5. srpna. Hitlerovy požadavky byly dalekosáhlé – úřad kancléře, ministerstvo vnitra v říši i Prusku, ministerstvo propagandy pro Goebbelse a letectva pro Göringa, dále ministerstvo práce pro Strassera. Zatímco Schleicher byl ochoten mu vyhovět a chtěl přesvědčit Hindenburga k tomuto řešení, Papeň se mohl oprít právě o Hindenburga a jeho snahu zachovat konzervativní pravicovou vládu se svým oblíbencem v čele.

Hitlerova taktika „všechno nebo nic“ se v této situaci ukázala být neúčinná – naděje na splnění maximálních požadavků NSDAP pohasly už při jednáních 13. srpna s Papeňem a Schleicherem. Byl mu nabídnut jen úřad vicekancléře a několik dalších křesel ve vládě a nic na tom nezměnilo ani setkání s Hindenburgem. Hindenburg odmítl „předat NSDAP moc v plném

³⁸ Th. Vogelsang, Reichswehr, Staat und NSDAP, Beiträge zur deutschen Geschichte 1930–1932, Stuttgart 1962, s. 139 (Göringův výrok, který pronesl na schůzce s šéfem úřadu ministra reichswehru plukovníkem Kurtem von Bredow koncem července 1932).

rozsahu“ – jak Hitler žádal – a opáčil, že „nemůže převzít odpovědnost před Bohem, svým svědomím i vlastí“, aby předal veškerou moc jen jediné politické straně. Následovalo propuštění Hitlera „v ledové atmosféře“.³⁹

Hitler to pohnulo jen k ještě větší aktivitě a stupňování hrozeb svržení prezidenta a pomsty Papenovi. Veřejná prohlášení neměla nechat nikoho na pochybách, že se k moci dostane. Na otázku amerického novináře, zda nyní uspořádá podle vzoru Mussoliniho „pochod na Berlín“, odpověděl: „Proč bych měl pochodovat na Berlín? Vždyť už v něm jsem.“⁴⁰

Ve skutečnosti se NSDAP ocitla v krizi. Nejen část stranického vedení, především praktici jako Strasser považovali Hitlerovu taktiku za zhoubovou. Vycházeli z hodnocení situace, která ukazovala, že přes ohromný volební úspěch už je voličský potenciál strany vyčerpán, docházelo také k četným vystupováním ze strany a finanční prostředky na další a další kampaně se tenčily. Realisticky předpokládali, že další volby po rozpuštění sněmu by nemusely pro NSDAP dopadnout příznivě, a snažili se proto obnovit důvěryhodnost strany jako případného koaličního partnera pravicových stran přes jejich „sociální“ křídla. Nabízela se varianta obnovit kontakty se Schleicherem a využít spojnic k nelevicovým odborům. Jako případní partneri připadali v úvahu i „dělničtí reformátoři“ jako od DNVP odpadlý Günter Gereke, se kterým spojovala levé křídlo NSDAP snaha dosáhnout podpory voličů přes sociální programy veřejných prací. Ani Schleicher a část vedení reichswehru nebyli k pokusu ustavit „frontu přes strnulé stranické schéma“ na nacionálně-sociální téma hluší. Strasserovým cílem bylo vyvedení NSDAP z dosavadní izolace a destruktivní opozice. Jako vedoucí říšské organizace NSDAP měl určité postavení, brzy však narazil na odpor u Goebbelse a především Hitlera. Znovu byla oživena i jednání o případné koalici se stranou Centrum v pokusu ustavit místo totální diktatury autoritativní státní formu se zachováním ústavní formy vládnutí na základě konzervativní reformy ústavy. Zpočátku také pomohla podpora Centra zvolit do čela říšského sněmu Göringa.

Jako základ stabilnější koalice však byla kombinace NSDAP a Centra bez vyhládek. Podporovala ji jen část vedení NSDAP (Göring, Strasser), zatímco Hitler a Goebbels usilovali o svržení Papenovy vlády, rozpuštění sněmu a vypsání nových voleb. Dramatické jednání sněmu 12. září, které začalo hlasováním o nedůvěře vládě, které navrhl komunistický poslanec, bylo pře-

³⁹ Popisy průběhu Hitlerovy návštěvy u Hindenburga se značně liší, nicméně citovaná slova uvádí více svědků. Srov.: Fest, Hitler... s. 474–475 a pozn. 147 o zdrojích na s. 1090–1091.

⁴⁰ Völkischer Beobachter 21/22. 8. 1932.

rušeno na žádost frankce NSDAP, aby mohlo být dosaženo dohody s Centrem. Mezitím si ovšem kancléř Papen opatřil od Hindenburga nařízení k rozpuštění sněmu. Při obnoveném jednání sněmu pak frakce NSDAP ukázněná Hitlerem měla hlasovat pro komunistické vyslovení nedůvěry. Göring sice obnovil hlasování a stále přehlížel, že se Papen hlásí o slovo, až Papen položil na jeho stůl červené desky s nařízením říšského prezidenta sněm rozpustit. Výsledky hlasování dopadly pro Papena katastrofálně: pro nedůvěru vládě hlasovalo 513 poslanců, proti se vyslovilo jen 42 hlasů, podstatná část z nich patřila nacionálům (DNVP).⁴¹

Než však došlo k novým volbám, mohl kabinet uskutečnit alespoň část svého vládního programu, zaměřeného na oživení hospodářství, jediné naději na alespoň snížení nezaměstnanosti. Východí podmínky podzimu 1932 už byly v něčem příznivější – skončily reparace, projevíly se první známky pozitivnějších ekonomických ukazatelů – mj. obchodování na burze vykazovalo pozitivní očekávání. Po zřízení zábrany, kterou pro hospodářskou politiku Brüningových kabinetů znamenaly reparace – spolu s naději, že jen přísné úspory státních výdajů udrží rozpočet státu v rovnováze a deflační politika vytvoří předpoklady pro poskytnutí zahraničních půjček –, měl Papen více šancí prosadit komplexnější programy podpory zaměstnanosti ze státních prostředků. Program, který oznámil v srpnu, kombinoval tuto státní podporu vyvátění nových pracovních míst s daňovými úlevami pro podnikatele. Nouzové opatření k oživení hospodářství vydané 4. září bylo pokusem tento program realizovat. Zavádělo tzv. daňové dobropisy odstupňované podle výše placených daní, které mohly být použity na vyrovnání daňových dluhů splatných po roce 1934, což byla forma skrytého úvětování především velkopříměsí. Cíl tohoto opatření se však minul účinkem, protože vazba dobropisů na vytvoření nových pracovních míst – původně součástí programu – nebyla kabinetem schválena. Z veřejných prostředků byla na podporu zaměstnanosti poskytnuta jen malá suma (135 milionů marek). Vedle toho se rozběhly programy veřejných prací – výstavba silnic, meliorace, výstavba bytů, které počítaly s využitím dobrovolné pracovní služby. Další opatření (prémie za vytvoření pracovních míst) však byla sice spojena se zkracováním pracovní doby, ale také s krácením mezd. Kvantitativně byl však rozsah programů daleko menší než po lednu 1933 – opět jedna ze skutečností, která Hitlerovi pomohla žít legendu, že teprve nacisté se vypořádali s hospodářskou krizí. Ani při co nejrychlejších zavedení všech opatření by se také účinky nemohly projevit dříve než koncem roku 1933.

⁴¹ Mommsen, cit. práce, s. 569.

k nespokojenosti odborů pak vedlo s programem spojené faktické rušení kolektivních smluv. Papeňův program také obsahoval další přísné škrty v sociálních výdajích a dával zaměstnavatelům nástroj ke snížení mezd až o 20 % oproti výši dohodnuté v kolektivních smlouvách. Nespokojenost zaměstnanců se projevovala spontánními stávkami, v listopadu proto byl vydán všeobecný zákaz stávek.

Velký průmysl ve své většině Papeňův program vítal a vyhovovalo mu oslabení moci odborů a kroky směřující k autoritářské reformě ústavy, jejíž plány rozvíjel Carl Schmitt. Plánů na konzervativní reformu ústavy se na podzim 1932 objevila celá řada, žádný z nich však nepřekročil kritiku demokracie a parlamentarismu, politických stran a jejich velkého množství, poměrného volebního práva atd.; konkrétní návrhy, jak tento stav překonat a vytvořit „nový stát“, byly orientovány na zvýšení moci prezidenta (Schmitt), přeměnu zastoupení zemí Říšské rady v Horní komoru s doživotně jmenovanými členy a další návrhy návratu ke stavovskému státu, někdy i monarchii. Předvolební boj – volby byly vypsaný na 6. listopadu 1932 – se tak odehrával převážně mezi Hitlerem, útočícím nepokrytě na samu podstatu parlamentní demokracie, a Papeňem jako obhájcem autoritativní reformy stávajícího státu. Hitler tak napadal sociální politiku kabinetu „nepřátelskou dělnickým“ a stavěl se tím vlastně po bok levicovým kritikům vlády, strašidlo případného spojené radikální opozice NDSAP a KPD (dohromady by shromáždila téměř 52 % voličských hlasů podle výsledků červencových voleb) se začalo jevit příliš reálné. Zapomenuty byly vražedné pouliční bitky mezi jejich členy a začalo se upozorňovat na taktické spojení nacistických, komunistických a revolučních odborů ve stávce zaměstnanců dopravních podniků v Berlíně, která ochromila berlínskou dopravu před listopadovými volbami. Neodradit dělníky a současně neodradit ani velkopřemyslníky, o jejichž přízeň se Hitler ucházel ujišťováním, že nacionální socialismus znamená i ochranu soukromého vlastnictví, byla úloha, která vedla i k rozštěpení názorů vedení NSDAP. Strana se topila v dluzích, velkorysé volební kampaně „supervolebního roku“ 1932 zcela vyčerpaly pokladnu i nasazení agitátorů, tencil se příliv podpor ze strany bohatých příznivců (většina průmyslníků dávala přednost Papeňově alternativě) stejně tak jako zdroj členských příspěvků při klesajícím počtu členů. Ve svém deníku si Goebbels poznamenal: „Opatřit peníze je mimořádně těžké. Páňové ‚majetku a vzdělání‘ stojí všichni za vládou.“⁴²

⁴² J. Goebbels, Vom Kaiserhof zur Reichskanzlei. Eine historische Darstellung in Tagebuchblättern. München 1934, s. 176, 181.

Výsledky voleb do říšského sněmu 6. 11. 1932+)

	počet mandátů	procenta hlasů
NSDAP	196	33
SPD	121	20,4
KPD	100	16,8
Zentrum	70	11,9
Bayerische Volkspartei	20	2,9
DNVP	52	7,2
DVP	11	1,7
DSiP	2	0,9
Landbund	2	0,2
Wirtschaftspartei	1	0,3

+) Möller, Weimar, s. 264–265.

Výsledky voleb potvrdily obavy pragmatiků z NSDAP – ztráta 34 mandátů, tj. dvou milionů voličských hlasů, byla pro Hitlera šokem. Mýtus neporazitelnosti byl pryč, ztráty se týkaly celého území říše, i dosavadních bašt jako Šlesvicko-Holštýnsko nebo Dolní Sasko. Ztratila i SPD (12 mandátů), naopak získala extrémní levice – KPD si připočetla 11 mandátů, spokojen byl i Papeň, protože uspěla se získkem i DNVP. Papeňův problém to však nevyřešilo – sestavení většinové vlády bylo neproveditelné nadále, jednání s Hitlerem pro něj nepřicházelo v úvahu. K zavedení autoritářské reformy ústavy neměl dostatek podpory jak u Hindenburga, tak u Schleichera – oba se obávali stavu občanské války, kterou by to vyvolalo a kde by reichswehr stál proti osmáctimilionovému voličstvu obou extrémistických stran, nadto s vycvičenými vojen-

skými formacemi. Byl to Schleicher, kdo Papenovi poradil, aby formálně odstoupil a přenechal Hindenburgovi jednání se stranickými vůdci o sestavení kabinetu „národní koncentrace“. Hindenburg přijal Papenovu demisi 17. listopadu a o dva dny později pozval Hitlera do prezidentského paláce – měl to jen několik desítek metrů od budovy hotelu Kaiserhof, kde střílilo vedení NSDAP. Volební propad se na něm neprojevil, stále trval na maximálních požadavcích: kancléřský úřad prezidiálního kabinetu se zvláštními pravomocemi. Hindenburg nebyl ochoten ustoupit od své podmínky, že by to musel být kabinet s parlamentní většinou. Předání svých prezidiálních plných mocí do rukou vůdce strany, již označil za negativistickou, a který by dovedl stát „nutné ke stranické diktatuře se všemi důsledky pro mimořádné zostření rozporů v německém lidu, by nemohl zodpovědět před svou přísahou (na ústavu – pozn. D. M.) a svým svědomím“.⁴³

Do hry tedy vstoupil sám Schleicher – znovu navázal kontakt se Strasserem a nabídl NSDAP podíl v kabinetu, který by vedl on. Proti tomu se postavil jak Goebbels, tak Göring, tehdy už podporující Hitlerův názor, že nelze ustoupit a je třeba žádat veškerou moc. Alternativu autoritářské reformy ústavy, která by se rovnala státnímu puči, se snažil Papen Hindenburgovi nabídnout i. prosince. U rozhovoru přítomný Schleicher pak využil příležitosti a předstíral vlastní plán, který by odvrátil nebezpečí občanské války: spojit Strasserovo křídlo NSDAP se všemi konstruktivními silami ve státě od Stahlhelmu přes odbory k sociální demokracii v nadstranickém kabinetu pod svým vedením. Hindenburg sice tento návrh odmítl, Schleicher se však necítil poražen, proto-že následující dotaz, zda reichswehr podpoří reformu ústavy, odpověděl zamítavě. Za několik dní pak Hindenburg „se slzami v očích“ sdělil Papenovi, že mu nezbyvá nic jiného než „nechat Schleichera, aby zkusil štěstí“.⁴⁴ Papen se však nestáhl z politického dění, naopak z pozadí za přispění Meissnera a prezidenta syna Oskara von Hindenburg pracoval na řešení, které vedlo k osudovému jmenování Hitlera kancléřem s Papenem jako členem kabinetu.

7. Poslední zastávky republiky: Schleicherův kabinet

Varianta účasti Strasserova křídla na Schleicherově kabinetu narazila na tvrdý odpor Hitlera a ve střetu s ním se Strasser podřídil a ze své funkce ve

⁴³ Z dopisu státního sekretáře Meißnera ze 24. 11. cituje Fest, s. 485; ARK, Das Kabinett Papen, Bd. 2, s. 997.

⁴⁴ F. v. Papen, Der Wahrheit eine Gasse, München 1952, s. 250.

vedení NSDAP odstoupil. Schleicherovi, 2. prosince 1932 jmenovanému říšským kancléřem, se podařilo sestavit kabinet i bez NSDAP. Personálně se od Papenova kabinetu lišil jen mimimálně, hlavním pilířem vládního prohlášení se stalo heslo „hradního míru“ a „osy přes politické strany“ (Querachse). Schleicher spoléhal na dorozumění se všemi „silami dobré vůle“ a okamžitě dal zrušit předchozí Papenovy zásahy do práva kolektivních smluv – 9. prosince zrušil sněm sociálně politickou část zářijového nouzového nařízení. Zdánlivě byl chod parlamentu obnoven, např. se podařilo vytvořit většinu (přes celé stranicko-politické spektrum) pro přijetí některých zákonů, jako byl zákon o amnestii za politické trestné činy (pokud nebyly kvalifikovány jako vražda).

Dlouhodobé plány Schleichera, který měl výhodu mocenské základny v reichswehru a měl stejně jako Papen důvěrné přátelské vztahy k Hindenburgu okolí (přítel Oskara von Hindenburg), byly jiné než Papenovy: na rozdíl od něj nebyl nakloněn konzervativní restaurativní reformě ústavy, která by parlament zcela vyřadila z činnosti a změnila státní formu v konstituční monarchii, ale hledal východisko ze státní krize v posílení prezidiálních prvků stávající ústavy, kde by kompetence říšského sněmu byly omezeny ve prospěch vlády jmenované prezidentem.⁴⁵ Nabízel cestu, která by zabránila příchodu Hitlera k moci bez jakýchkoliv světázorových skrupulí – byl ochoten kombinovat vojenskou moc se zestátněním klíčových odvětví hospodářství a zřízením „národního řádu na státněsocialistickém základě“. Dokázal také najít vhodné prostředníky, kteří by nabídli spolupráci teoretikům „konzervativní revoluce“, jako byl Carl Schmitt, rozvíjející tento typ kombinace státního socialismu s autoritářským státem.⁴⁶

Představy „sociálního generála“, jak byl nazýván, však byly spíše paternalistické než socialistické. „Sociální je podle starého důstojnického postoj: lidé musí mít ubytování a jídlo tak jako u vojenské jednotky“, jak to ohodnotil jeden z žurnalistů v prosinci 1932.⁴⁷

Hlavním nepřítelem Schleichera však nebyl sněm, kde se opozice NSDAP a KPD přes náznavy akční spolupráce v listopadu 1932 neshodla na žádném pozitivním kroku, protože jejich představy „nového řádu“ byly diametrálně

⁴⁵ W. Pyta, Verfassungsumbau, Staatsnotstand und Querfront: Schleichers Versuche zur Fernhaltung Hitlers von der Reichskanzlerschaft August 1932 bis Januar 1933. In: W. Pyta, L. Richter (Hrsg.), Gestaltungskraft des Politischen. Festschrift für Eberhard Kolb, Berlin 1998, s. 191.

⁴⁶ Sít Schleicherových prostředníků zprostředkujících kontakty k odborům i Schmittovi nyní podrobně prozkoumána: W. Pyta, cit. práce; úloha Schmitta jako „ústavního poradce“ Schleichera: A. Koenen, Der Fall Carl Schmitt, Paderborn 1995.

⁴⁷ W. Pyta, cit. práce, s. 187.

odlišné, ale svržený Papané mu nabízel post velvyslance v Paříži). Nehrozila ani možnost jakési vlády „lidové fronty“, protože levice, kde KPD znovu tvrdě bojovala přednostně proti „sociálfašismu“ SPD než proti NSDAP, byla rozpolcená.⁴⁸ Podporováno Kominternou ultralevicové křídlo v čele s Thälmannem trvalo na hodnocení vnitřní situace v Německu jako nazrávající revoluci a volební úspěch z listopadu se zdál toto hodnocení podporovat – v rozporu se skutečností, že vliv KPD v důležitých závodech byl mizivý (většina z 350 000 členů byla nezaměstnaná), pofiderní byla i síla polovojskové formace Rote Frontkämpferbund (40 000 členů), ostatně zakázané už na jaře 1929 a působící tedy ilegálně.⁴⁹

Schleicher vybudoval svůj program cíleně jako nepolitický – spoléhal na podporu odborů od sociálně demokratických ke křesťanským – a tu také dostal. Záleželo na tom, zda se mu podaří splnit jejich očekávání, tj. razantněji uskutečnit programy zaměstnanosti. Schleicher prosadil jmenování G. Gerekeho říšským komisařem pro zaměstnanost, jeho program však narazil na odpor příslušných ministerstev (hospodářství a financí) a prostředky na něj nadále zůstaly omezeny. Narazil i na odpor konzervativní pravice, od počátku ledna 1933 bylo také jasné, že Hitlerovi se podařilo zcela zneškodnit Strasserův pokus o vstřícnější politiku NSDAP. Strasser sice nebyl vyloučen, ale ztratil veškerý vliv a byl „vyobcován“ (podobně jako o tři roky dříve jeho bratr Otto).

8. Jmenování Hitlera říšským kancléřem 30. ledna 1933

K rozhodující intrice proti Schleicherovi si vytvořil podmínky Papané. Na setkání v Pánském klubu (Herrenklub) 16. prosince 1932 se vyslovil pro „začlenění Hitlera“ do „nové vůdcovské vrstvy“ a pro odstoupení Schleichera. Přiznivce NSDAP, kolínský bankéř Kurt von Schröder, pak pozval Papanu a Hitlera do svého domu. Na této schůzce bylo domluveno, že bude vyvinut tlak na Hindenburga, aby odložil své osobní antipatie vůči „vůdci největší národní skupiny“ a svěřil vedení prezidiálního kabinetu Hitlerovi – Schröder se ostatně podílel na koncipování stejně vyznávajícího dopisu skupiny průmyslníků Hindenburgovi z 19. listopadu 1932. Za touto peticí stála skupina převážně středních průmyslníků a obchodníků, sdružená jako „Keppelerův kruh“ kolem Hitlerova hospodářského poradce

⁴⁸ H. Weber, Hauptfeind Sozialdemokratie, Strategie und Taktik der KPD 1929–1933, Düsseldorf 1982, s. 72.

⁴⁹ Mommsen, cit. práce, s. 598–599.

W. Kepplera.⁵⁰ Setkání 4. ledna 1933 ve Schröderově domě v Kolíně nad Rýnem bylo nepochybně důležitou etapou v Hitlerově cestě k moci. Schleicher, který se o tajné schůzce dozvěděl, si stěžoval na Papanovy intriky u Hindenburga, dosáhl však přesně opačného účinku. Hindenburg dokonce Papanu pověřil, aby pokračoval v „důvěrných osobních“ kontaktech s Hitlerem.⁵¹

Schleicherovy dny byly sečteny i proto, že jeho sociální program zahrnoval i podporu středních zemědělců na východě a vysloužil si proto ostré útoky ze strany Reichslandbundu a obvinění z „agrárního bolševismu“, což dále podpořilo Hindenburgovu nechuť vůči němu. Půspěla k ní i znovu otevřená otázka korupčních skandálů kolem Osthilfe, do kterých bylo zapleteno i blízké okolí Hindenburga včetně rodiny. Další varianty řešení trvalé státní krize předestíral i předseda DNVP Hugenberg, opět v konzervativním autoritářském duchu. Nabízel koalici jak Schleicherovi, tak Hitlerovi. V těchto „intrikami přetékaných“ týdnech ledna 1933 Hitler propagandisticky využil i úspěchu v zemských volbách (v malé zemi Lippe). NSDAP zde sice nedosáhla zatím nejspěšnějších červencových výsledků, ziskem 39,5 % voličů však si značně vylepšila pozice u veřejného mínění v celé říši. Hitler se tak cítil být nepostradatelným středobodem dění.

Rozhodujícím mezníkem byla schůzka s Papanem v domě J. von Ribbentropa v Berlíně-Dahlemu 18. ledna, kde Hitler žádal post kancléře. Za spikleneckých okolností (tajný příjezd Oskara von Hindenburga a Meißnera) byla nejdříve skupina jednajících rozšířena, ke shodě však došlo až v soukromém rozhovoru Hitlera s Oskarem von Hindenburg (jakého nátlaku Hitler použil, není dodnes přesně známo – pravděpodobně hrozil skandálem kvůli dědičné dani za Hindenburgovi věnovaný velkostatek Neudeck).⁵² Dohoda zněla, že Hitler se stane kancléřem s Papanem jako vicekancléřem. Když pak Schleicher požádal prezidenta Hindenburga 23. ledna o plné moci k rozpuštění sněmu, protože se mu nepodařilo opatřit kabinetu dosta-

⁵⁰ W. Keppler zprostředkoval toto setkání u Schrödera s cílem vytvořit novou vládu bez voleb, a to prezidiální kabinet v čele s Hitlerem, a Papan měl Hindenburga o této alternativě přesvědčit. Kepplerův dopis Schröderovi z 26. 12. 1932 otištěn: E. Czichon, Wer verhalf Hitler zur Macht? Zum Anteil der deutschen Industrie an der Zerstückung der Weimarer Republik, Köln 1967, s. 76 ad. Ke stavu ostré kontroverze historiků kolem úlohy velkého průmyslu při cestě Hitlera k moci: J. John, Zur politische Rolle der Grossindustrie in der Staatskrise. In: H. A. Winkler (Hrsg.), Die deutsche Staatskrise 1930–1933, München 1992, s. 215–237.

⁵¹ O. Meißner, Staatssekretär unter Ebert, Hindenburg, Hitler. Der Schicksalsweg des deutschen Volkes von 1918 bis 1945, wie ich ihn erlebte. Hamburg 1950, s. 261.

⁵² Fest, cit. práce, s. 501.

tečnou parlamentní bázi zahrnutím Strasserova křídla NSDAP, o vyhlášení nouzového stavu a zákaz NSDAP a KPD, Hindenburg ho odmítl.

Schleicher se stal neudržitelným, protože kamarila se postarala o zvětjený obsah jeho žádosti - plán diktatury a státního puče ostře napadli jak nacisté (jejich tisk použil prezídivky „Primo de Schleicheros“ podle španělského diktátora Primo de Rivery), tak komunisté, ztratil ale i veškerou podporu u občanských stran. Hitler využil situace a vyslal za státním sekretářem prezidenta Hindenburga emisara Göringa, aby mu vzkázal, že „nezatíží svědomí prezidenta porušením práva, ale bude striktně dodržovat ústavu“.⁵³ Druhý ze spiklenců, Papen, mezitím získal Hugenberg a vůdce Stahlhelmu Seldteho k účasti na plánované koalici. Při této příležitosti se Hugenberg vyjádřil, že „se nic nemůže stát“, protože Hitler bude sice kancléřem, ale bude „obklíčen“ představiteli konzervativní skupiny „národní koncentrace“. Podle dalších svědectví ani v těchto dnech Hindenburg nezamýšlel splnit Hitlerův požadavek a jmenovat ho kancléřem - stále spoléhal na možnost návratu Papena do této funkce. Od 27. ledna ale věděl z úst samotného Papena, že to „v této době nepůjde“. Zcela neinformovaný Schleicher se ještě snažil 28. ledna získat od Hindenburga zplnomocnění rozpustit sněm. Pochopitelně marně. Tenýž den pověřil Hindenburg Papena, aby jednal o sestavení vlády. Jako vyjednaváč pak Papen získal souhlas Hugenbergova za slib dvou křesel pro DNVP, Hitlerovi nabídl vedle kancléřského postu další dva pro NSDAP - ministerstvo vnitra a pro Göringa nově vytvořené ministerstvo civilního letectví. Hitler však žádal víc - ještě funkci říšského komisaře pro Prusko a pruské ministerstvo vnitra a také vypsání nových voleb. Hindenburg sice váhal nad nově rozšířenými požadavky Hitlera, nakonec je však splnil až na funkci říšského komisaře pro Prusko, vyhrazenou Papenovi. Vrcholícímu dramatu daly některé okolnosti nádech frašky - rozšířily se pověsti, že Schleicher připravuje ozbojený převrat a chystá se „deportovat Hindenburga v dobytčím vagonu do Neudecku“. Na tyto fámy zareagoval Hitler příkazem (ke kterému neměl žádné oprávnění) k uvedení „šesti batalionů policie (neexistujících) do pohotovosti, aby mohly obsadit Wilhelmstrasse“.⁵⁴

Tlak na rychlou instalaci dohodnuté vlády vyvíjel především Papen - tak nechal narychlo povolánoho generála Blomberga přisáhat brzy ráno 30. ledna jako ministra armády a hrozil Hugenbergovi, že pokud nebude vláda sestavena do 11 hodin, „dá se na pochod reichswehr“. Těsně před desátou dopo-

⁵³ Meißner, cit. práce, s. 265.

⁵⁴ Fest, cit. práce, s. 504.

ledne 30. ledna pak Papen dovedl ostatní členy vlády do prezidentského paláce a uklidnil hrozící roztržku mezi Hugenbergem a Hitlerem - ten přislíbil, že požadované nové volby bez ohledu na výsledky nic nezmění na současném dohodnutém složení kabinetu. Po odstranění této poslední překážky se ministři v čele s Hitlerem odebrali k prezidentovi a složili do jeho rukou přísahu. Papen byl navýsost spokojen - stále věřil, že početní převaha konzervativní pravice, kterou považoval za „obklíčen“ Hitlera v kabinetu, je dokonale. Na všechna varování, že Hitler dostal volnou ruku k uskutečnění vlastního programu zničení republiky a ustavení totalitní diktatury, odpovídal: „Mýlíte se, my jsme si ho najali.“⁵⁵

Hitler neztrácel čas a po krátkém převzetí ovací svých příznivců před vchodem do prezidentského paláce a posleze v centrále vedení NSDAP v protilehlém hotelu Kaiserhof svolal kabinet, který rozhodl požádat prezidenta o rozpuštění sněmu a vypsání nových voleb. Bezprostředně poté Hindenburg nařizení podepsal. Teprve teď si mohl být Hitler jistý vítězstvím. Večer 30. ledna nechal zaplavit berlínské ulice 25 tisíci uniformovanými SA a jednotek Stahlhelmu v mohutném pochodovém průvodu, procházejícím až do půlnoci kolem říšského kancléřství: v jednom z osvětlených oken je zdravil nacistickým pozdravem nový říšský kancléř s Göringem, Goebbelsem a Rudolfem Hessem po boku. Jen málokdo tehdy předvídal, jak rychle toto zdánlivě legální převzetí moci prezidiálním kancléřem č. 4 ukončí smrtelné křče Výmarské republiky. Dnem 30. ledna 1933 dějiny parlamentní republiky v Německu skončily. Začala se psát nová kapitola dějin Německa, která přinesla Evropě, celému světu a samotnému německému národu nezměrné utrpení druhé světové války.

⁵⁵ Lutz Graf Schwerin v. Krosigk, Es geschah in Deutschland. Menschenbilder unseres Jahrhunderts, Tübingen, Stuttgart 1951, s. 147.

Výmarská republika si zaslouhuje zvláštní pozornost, protože výzkum jejích problémů byl a dosud je považován za klíč k rozluštění záhad, jak se mohl německý národ s dlouholetou kulturní tradicí dát do služeb nacionálně-socialistického režimu Adolfa Hitlera, jehož jmenování říšským kancléřem 30. ledna 1933 dějiny republiky ukončilo. Její dějiny proto byly od počátku zpracovávány pod prizmatem jejího neblahého konce. Z této perspektivy se pak jevily některé její problémy jako příčiny, resp. v nejvyhrocenějších interpretacích jako předhistorie příchodu Hitlera k moci. Pozornost se proto nejprve soustředila na to, co tento příchod umožnilo: kdo Hitlerovi k moci pomohl, kdo ho finančně podporoval, proč se právě NSDAP stala nejsilnější stranou říšského sněmu v roce 1932 a zda tedy jeho nesporně legální cesta k moci neznamenal, že si ho vlastně němečtí občané zvolili sami. Zodpovídání těchto otázek však vedlo k další diferenciaci a prohlubování výzkumu historické a politické vědy: nezbytné se ukázalo zkoumat i zahraničněpolitické okolnosti nejen zrodu, ale i celého vývoje republiky, hospodářské podmínky předem vymezené versailleskou mírovou smlouvou a pak postupně revidované a negativní projevy této „predestinace“, spatřované v hyperinflaci vrcholící v roce 1923 a dramatických dopadech světové hospodářské krize po roce 1930. Do centra pozornosti politologicky orientovaného výzkumu se pak dostaly problémy samotného zrodu politického systému republiky: politické strany, volební systém, ústava se zvláštními pravomocemi říšského prezidenta a také problémy centralistického řízení státu se silnou federalistickou tradicí zděděnou po německém císařství odrážející se ve vztahu říše a země.

Výzkum sociálních dějin pak obrátil pozornost na nedořešenou, resp. nedokončenou sociální, podle extrémní levice socialistickou revoluci, kterou měla být listopadová revoluce 1918. Tento směr výzkumu tedy spatřoval příčiny konce republiky už v samotném jejím počátku. V rozpracování jednotlivých složek tohoto „nedořešeného“ začátku se dostalo na podíl jednotlivých politických stran – od extrémní levice USDP a KPD přes sociální demokracii k liberálním občanským stranám a konzervativní pravici, ze kterých se také od počátku republiky začaly vyčleňovat extrémní nacionalis-

tické organizace. Vznikl tak systém politických stran, který byl příčinou nestability vzhledem k obtížnému sestavování vládních koalic a zvláštní náchylnosti k řešení krizí autoritářským způsobem. Na počad výzkumu se tak dostaly i příčiny tohoto stavu: strukturální chyby politického systému, nezakořeněnost parlamentního způsobu vlády „vnuceného“ Německu vítěznými Spojenci a nesoulad převažujícího kulturně-politického milieu s tehdejší systém. Republika bez republikánů bylo heslem skloňovaným při zkoumání politické kultury republiky.

Celková bilance výzkumu by tedy zněla: republika musela zaniknout, její šance na „přežití“ byly minimální, ne-li vůbec žádné. Do tohoto pesimistického obrazu je však třeba doplnit i pozitivní poznatky. Alespoň v některých obdobích se podařilo vytvořit nosné vládní koalice – především tzv. výmarskou koalici složenou ze sociálních demokratů, katolického Centra a levicevé liberální DDP; v největší zemi, Prusku, pak vládla tato koalice až do roku 1932, kdy byla odstraněna „státním pučem“. Určitou stabilizační náhradou výmarské koalice na centrální úrovni říše se stala v letech 1928–30 vláda velké koalice, kde se poprvé (a naposled) spojili sociální demokraté s liberálními stranami pravicového zaměření DVP, na čas i levicovější DDP. V polovině 20. let až do počátku hospodářské krize na přelomu let 1929/30 se vytvořila díky zahraničněpolitické konstelaci stojící za Stresemannovou politikou do-rozumění se Spojenci nadějnější situace pro další vývoj republiky. Byla to tedy právě hospodářská krize, která byla hlavní příčinou ztroskotání tohoto vývoje a která vedla ke komplexní státní krizi let 1930–32?

Jen stručný výčet některých problémů, se kterými se republika potýkala, naznačuje, že pouze soubor paralelně probíhajících a mnohostranných procesů můžeme považovat za onu „příčinu“ konce republiky. Multikausalita zániku je nesporným faktem (*Wirsching*, 2000, s. 51), ať už jednotlivé směry výkladu kladou důraz na chybný počátek, chybnou strukturu politického systému, neúnosnou versailleskou mírovou smlouvu včetně zatížení válečnými reparacemi či intriky okolí říšského prezidenta Hindenburga nebo úspěšnou demagogii psychopata Hitlera. V předchozích kapitolách prezentované poznatky je možné interpretovat v řadě případů různě, tato systematická část by měla čtenáři pomoci porozumět hlavním směrům interpretací a orientovat se v nich. Někde si v žádném případě nárok na úplnost a výběr probíraných problémů i jejich interpretací jsem provedla na základě své úvahy o nutnosti doplnění a vysvětlení předchozího textu. V zájmu přehlednosti je také tato část vybavena poznámkami jiného typu: do textu zařazeným jménem autora s datem vydání jeho práce. Abecední seznam citované literatury lze najít v Bibliografii.

I. Válečná porážka a legenda o „dýce v zádech“ německé armády a „lži o válečné vině“

Porážka císařského Německa v první světové válce se hrála v dějinách Výmarské republiky osudovou úlohu. Fakt vojenské porážky a totálního vyčerpání materiálních i lidských zdrojů pro pokračování ve válce se stal základem žádosti o příměří, a přestože ta byla iniciována vrchním velením císařské armády, samotné válečné příměří už podepisovali zástupci republikánské vlády. Tyto události (srov. jinde v textu: Listopadová revoluce 1918/19; Zahraniční politika) vedly ke zrodu legendy, známé jako „legenda o dýce v zádech německé armády“ (Dolchstosslegende). Tvzení, že německá armáda nebyla poražena na válečné frontě, ale tím, že jí „vpadli do zad listopadoví zrádci“, byla vytvořena člené velením armády: jak Ludendorff, tak Hindenburg se tak snažili svalit zodpovědnost za válečnou porážku z III. vrchního velení armády a přesunout ji na opoziční politické strany říšského sněmu a zvláště na sociální demokracii. Argumentovali jejich podněcováním k protiválečným stávkám, z nichž zvláštní pozornosti se dostalo stávce v berlínských zbrojních závodech v lednu 1918 a nařčení o „zradě“ se nevyhnulo ani pozdějšímu prvnímu prezidentovi Výmarské republiky Ebertovi. Jejich výpovědi před vyšetřovacím výborem Národního shromáždění, který byl ustaven ke zjištění příčin válečné porážky, odpovídaly těmto nacionalistickým tiskem šířeným tezím a legenda sama dopadla na úrodnou půdu zejména proto, že podímnky příměří i versailleského míru byly považovány německou veřejností všeobecně za neúměrně a nespravedlivě tvrdé. „Dýka v zádech armády“ a „lež o válečné vině“ – propagandisticky využívaná jící necht a stále vyjadřované protesty proti čl. 231 versailleské mírové smlouvy – se staly součástí ideologie extremistických nacionalistů všech zabarvení, včetně Hitlerovy NSDAP. Hrály i roli psychologického ventilu, kterým mělo být vyrovnáno „ponížení Versailles“ a znovu získáno sebevědomí (*Schulze*, 1984, s. 418).

Zahraniční úřad se spolupodílel na emocionalizaci těchto „krivd“ způsobených Německu Spojenci a zásoboval tisk materiály o otázkách válečné viny. I když legenda měla vyhočené i umírněné verze, z nichž ty druhé se prosazovaly v práci vyšetřovacího výboru, stala se kvazioficiálním stanoviskem, které bylo akceptováno německou veřejností. Její osudovost spočívala v tom, že živila právě ty politické emoce, které přispěly ke ztroskotání Výmarské republiky. Glorifikace válečného hrdinství německého vojáka, válečný zážitek jako prožitek národní pospolitosti a odpor k „listopadovým zrádcům“ se pak staly součástí ideologie nacionálního socialismu, propagující pod

roušskou obnovy národní velikosti Německa a „zbavení se okovů Versailles“ svou xenofobní vizi rasově „čistě“ třetí říše.

Proti oběma legendám se zpočátku nepostavili razantně ani sociální demokraté – Ebert při zahájení zasedání Národního shromáždění sice prohlásil, že je nutné uznat fakt, že Německo prohrálo válku, a že tato porážka nebyla důsledkem revoluce. V tomtéž projevu však ocenil válečné úspěchy německých vojáků, kteří se „vzdali až příliš nepřítelem“. Druhý muž SPD, Scheidemann, se dokonce bránil jakékoliv diskusi o vině Německa na válce a považoval neutrální Belgie, jejíž napadení Německem na počátku války patřilo k hrubým porušením mezinárodního práva, stejně za „přirozenou sféru německého vlivu“ (Miedhart, 1999).

Legenda tak mohla pod ochranou mimimálně „mlčící“ oficiální politiky žít nacionalistické resentimenty a oslabovat vědomí sounáležitosti občanů s republikou. Samotné vyšetření událostí vedoucích k porážce Německa se zastavilo na půli cesty (Heinemann, 1983), (dále stroj.: Uzavření příměří; Versailleský mír, pozn. 15).

2. Listopadová revoluce 1918/19

Charakter státního převratu, kterým byl odstraněn monarchický politický systém a císař Vilém II. donucen k abdikaci, je označován za revoluci. Na jejím průběhu však je patrné, že politické síly, které se jí účastnily, byly všechno jiné než jednotné. Byla zde opoziční skupina politických stran říšského sněmu (strany mírové rezoluce 1917), jimž se podařilo dosáhnout na sklonku války parlamentarizace císařství. Strana Centrum a Německá pokroková strana byly s tímto výsledkem spokojeny a ani nejsilnější sociální demokracie (podle výsledků voleb z roku 1912) nebyla jednoznačně pro svržení císařství a ustavení republiky. Už během první světové války se začala šířit. Zatímco většina schválila válečné úvěry a zachovávala „hradní mír“, nesouhlasící extrémní levicové křídlo se odtrhlo jako USPD a uvnitř této strany vznikla skupina revolučních aktivistů – Spartakovci. Odpor proti válce (stávky, demonstrace) se zvyšoval úměrně se zhoršováním životních podmínek v Německu (válečné operace probíhaly mimo území říše), tj. nedostatkem potravin, prodlužováním pracovní doby, snížením reálných mezd. Na vypuknutí ozbrojených bojů se podílely především vojenské a dělnické rady, ve kterých měla extrémní levice jen marginální pozici. Hnutí rad sice vzniklo spontánně podle vzoru sovětu bolševického Ruska, podobně jako v Rusku v nich však měly převahu

umírněnější síly – jejich ideálem nebyla diktatura proletariátu, ale prosazení přímé demokracie. Alternativou tedy nebylo, jak vykládal ortodoxní marxistický výklad a který s opačným znamením převzaly i klasické syntézy politických dějin republiky (Erdmann, 1973): buď diktatura proletariátu jako počátek socialistické revoluce, nebo parlamentní demokracie ve svazku s konzervativními silami (kontrarevoluce), ale reálnou alternativou byla i koncepce hnutí rad, které mělo „demokratický potenciál“ (Kolb, 1962; Matthias, 1970).

Chybou vůdců většinové sociální demokracie a především Eberta tedy byl neoprávněný strach z bolševismu rad a svazek s konzervativní elitou v boji proti nim. Podle řady autorů byla promarněna šance na hlubší demokracizaci zejména nižších úrovní správy a jaksi předem rozhodnuto pro orientaci na klasický parlamentarismus, jak jej reprezentovalo ústavodárné Národní shromáždění. Na půl cesty tak zůstala i demokracizace armády, republikánský reichswehr byl vytvořen ze stávajících jednotek, které zůstaly věrné republice, zatímco část těch podle ustanovení mírové smlouvy rozpuštěných se stala základem freikorpsů koketujících s extrémní pravíci. Podobně byla jen polovičatě provedena socializace klíčových odvětví průmyslu (pouze uhelného, do ještě menší míry draselného). Prosadily se jen „zbytky“ koncepce demokracizace společnosti zdola, a to ve formě zákona o závodních radách z roku 1920. Středovou pozici v této kontroverzi o hnutí rad zaujímá H. A. Winkler (1984, 1985), který upozornil na předem dané podmínky – „strukturnální faktory“ – bránící revolucionalizaci německé společnosti: rozsáhlá občanská práva (např. všeobecné volební právo do říšského sněmu už za císařství) a sociální zákonodárství, velký vliv odborů a další znaky rozvinuté industriální společnosti. Vedle politických cílů ovšem sledovala hnutí aktivující v revoluci 1918/19 také sociální cíle – ne náhodou byl často rozbuškou nedostatek potravin, v zázemí i nízké mzdy a dlouhá pracovní doba. S těmito problémy se Rada lidových pověřenců i v průběhu demobilizace vypořádávala jen obtížně a neplnila tak očekávané mas, což zpětně oslabovalo její pozici a vedlo k příklonu buď k levicovým extrémistům (USPD a v prosinci 1918 založené KPD), nebo ke svazku odborů se zaměstnavateli, resp. vlády s armádou (dohoda Stinnes-Legien o Zentralarbeitsgemeinschaft; dohoda Ebert-Groener o udržení pořádku). Úloha armády v počátcích republiky zůstala ambivalentní, její zvláštní postavení „státu ve státě“ však zůstalo zachováno: pod vedením Seeckta sice zaujala „neutrální“ stanovisko (srovnej Kappův puč 1920), její věrnost se však vztahovala spíše k autoritě státu jako takového, a nikoliv k republikánské ústavě tohoto státu a byla v každém případě účelová.

Rozhodnutí svolat ústavodárné shromáždění tak bylo výsledkem kompromisu, na kterém se vedle politických sil uvnitř republiky (stov. zde: Politické strany) nesporně podepsal zahraničněpolitický tlak – volby se konaly v době, kdy zahájila svá jednání mírová konference v Paříži. V té době stále ještě panovala mezi politickou reprezentací republiky iluze – přes tvrdé podmínky příměří z listopadu 1918 –, že demokratická parlamentní republika západního typu bude moci dosáhnout příznivějších podmínek míru (stov. zde: Zahraniční politika).

3. Ústava

Výmarská ústava patřila ke „vzorovým“ demokratickým ústavám své doby – zejména rozsáhlé zakotvení základních lidských a občanských práv slibovalo být právním základem jejich ochrany. Ještě pokrokovější byly části, které se týkaly sociálního státu – kvalitativní přelom od dosavadního systému sociálního zabezpečení směrem k ústavní garanci těchto nároků. Ve skutečnosti se ukázalo, že právě tato část byla nejvíce poznamenána dobou svého vzniku, v podmínkách trvajících (resp. hrozících) sociálně-politických nepokojů a brzy se stala zdrojem destabilizace republiky – proti postulatům sociálního státu se postavila vedoucí gremia svazů průmyslu, zemědělství i drobných podnikatelů. V sociální části ústavy se tak střetly principy „neporušitelnosti soukromého vlastnictví“ se státem garantovanou „ochranou pracovní síly“, povinností říše zajistit obsáhlý systém sociálních dávek a právem dělníků a zaměstnanců na „spolupůsobení“ při řízení jak v jednotlivých závodech, tak celého hospodářství. Tato ustanovení stejně jako vágně formulovaná povinnost zaměstnavatelů působit ve „společném zájmu“ a čl. 156, který umožňoval „převést soukromé hospodářské podniky, vhodné ke zespolštění, do společného vlastnictví“, navzájem kolidovaly.

V návrhu ústavy, vypracovaném pod vedením Hugo Preuße z DDP, tak byly zakotveny názory republikánské, sociálně demokratické a liberální s deklarovanou návazností na ústavu revolučního roku 1848 (odtud i barvy státní vlajky černo-červenozlatá): státní forma byla republika, systém vlády parlamentní, nově upravený vztah říše a země jim vzal část pravomocí (zvláště finančně-politických) ve prospěch centra (Schulz, 1987). Volební systém zakotvený v ústavě byl čistě poměrný, aby učinil zadosť principu většinových rozhodnutí, na druhé straně ústava obsahovala i prvky plebiscitární a zastupitelské demokracie. Vztah mezi ústavními orgány – říšským sněmem, říšskou radou, říšskou vládou a říšským prezidentem – byl nastá-

ven tak, že nenutil k uzavírání kompromisů, ale naopak jim bránil, přičemž arbitrem případných neshod se stávaly zvláštní pravomoci prezidenta. Tyto „strukturní chyby“ byly provázány i opomíjením stranického základu fungování zastupitelské demokracie – v ústavě nebyly politické strany vůbec zmíněny. Tak fungování vlády bylo závislé na důvěře sněmu, její jmenování a propouštění však bylo výlučně záležitostí prezidenta. Říšský sněm měl zákonodárné pravomoci, existovala však možnost dvoustupňového plebiscitárního prosazení zákonů, a to opět z iniciativy prezidenta (když sněm rozpustil). Mimořádně silně postavení prezidenta (přímá volba, sedmileté funkční období, prakticky neomezené právo rozpouštět sněm) bylo znáso-beno i mimořádnými pravomocemi, které dostal podle čl. 48 ústavy – ústavní cesta k diktatuře tak byla fakticky otevřena už při jejím přijímání. Poměrný volební systém připouštěl zastupování zájmů, jakkoli malé skupiny obyvatelstva a vedl k extrémnímu rozšíření spektra politických stran. Prezident tak fakticky nahrazoval císaře („náhradní císař“) v duchu „nadstranické“ jednotné vůle národa a tak moc zastupitelské demokracie oslaboval.

Analýzy ústavy nedostatky a nebezpečí zakotvená v jejím kompromisním textu (pro jehož schválení nehlasovali ani všichni poslanci výmarské koalice a DNVP, DVP a USPD hlasovaly proti) odhalovaly prakticky od doby jejího vzniku (Anschütz, 1933; Apelt, 1964), od 60. let pak historicko-politické a historicko-právní výklady nacházely hlavní problém jednak ve zmíněném článku 48 (Boldt, 1985), v její „otevřenosti“, tj. možnosti změnit její znění dokonce třemi způsoby (čl. 76: při podpoře dvoutřetinové většiny přítomných dvou třetin poslanců říšského sněmu; říšskou radou více než třetinou odevzdaných hlasů; lidovým hlasováním vyhlášeným prezidentem) (Böckerförde, 1988), v obecnější rovině v rozporu mezi zněním ústavy a faktem, že Výmarská republika byla jakkoli nedokonalým, tak přece jen „stranickým státem“ (Parteienstaat) – (Stürmer, 1973).

Tehdejší dobové představy předních ústavních teoretiků (včetně Hugo Preuße a Maxe Webera) byly poznamenány obavou z nadvlády parlamentu a vycházely z tradic konstituční monarchie o dělbě moci ve státech (W. F. Mommsen, 1972; Mauersberg, 1991). Zatímco oba zmínění teoretikové prosazovali jako „pojistku“ proti všemocnosti parlamentu silnou úlohu prezidenta, levicově orientovaní zástupci hnutí rad ji spatřovali v prvcích plebiscitární, přímé demokracie (Schiffers, 1971; Jung, 1990). Zda se tento plebiscitární prvek stal „otevřenými vrátky“, kterými pronikl Hitler do povědomí širší veřejnosti a tak se stal přijatelným partnerem pro koalici jednání, je stále předmětem diskusí, novější výzkumy tuto tezi zpochybňují (Wirsching, 2000, s. 58).

4. Politické strany

Centrální úloha, kterou zvláště politologové přisoudili politickým stranám, resp. jejich selhání, ve zmíněném souboru příčin ztroskotání republiky vyplývá z jejich faktické pozice v politickém systému. Jakkoli významná byla kontinuita mezi politickými stranami vilémovského císařství a Výmarské republiky, dostaly v parlamentním systému daleko větší prostor než v konstituční monarchii a staly se dokonce centrem procesu rozhodování. Těto nové úloze nedostály ani ty, které jen mírně změnily rétoriku (Centrum) nebo název (DNVP, DVP), nově vznikly (DDP) nebo jako SPD stály u počátků nového systému, resp. se tento nový systém pokoušely změnit či zničit (USPD, KPD, po roce 1920 NSDAP). Příčiny jsou nacházeny převážně v neschopnosti změnit své tradiční ideologické a programové zásady, svou vnitřní strukturu a vztah ke konkurenčním stranám, což vedlo k obržnému uzavírání kompromisů a tedy i ustavování vládních koalic. Jedním z prapůvodních zdrojů této neschopnosti byla také neochota přijmout takto změněnou úlohu v politickém systému: také ve výmarské ústavě nebyly zmíněny (a nic s tím neudělaly), nepostavily se proti silnému postavení prezidenta a tiše tolerovaly pejorativní výroky o „vládní stran“ jako něčem nelegitimním, postaveném proti legitimnímu „nadstraničkému vládnutí“ (prezidenta). Důsledky se ukázaly v období krizí, kdy se politické strany začaly samy vyřazovat z procesu politického rozhodování a hledaly východisko v odbornických kabinetech s oslabenou vazbou na politické strany nebo v závěrečné státní krizi v prezidiálních kabinetech spočívajících zcela na důvěře prezidenta. Otvíraly tak samy prostor pro uplatňování vlivu zájmových svazů (což se částečně projevilo už v polovině 20. let vznikem „zájmových stran“, jako byla např. Wirtschafspartei) nebo nadměrnému vlivu státní byrokracie.

Už ve 30. letech tak byl tento charakter systému stran ve Výmarské republice (se zachovanými zbytky starého systému) považován za příčinu slabosti parlamentarismu (Neumann, 1965, 1932). O vzájemném poměru prvků kontinuity straničkému systému a hloubce změn, ke kterým nesporně po roce 1918 došlo, se vedly diskuse intenzivně od 60. let, rozvíjel se výzkum jak obecných rysů (typologie, voleb, sociální struktury členstva atd.), tak dějin jednotlivých politických stran. Na základě tohoto výzkumu jsou politické strany Výmarské republiky i dnes hodnoceny jako převážně ulpívající na liberální formě stran „reprezentativních“ s výraznou návazností na starší formu stran „honorářních“ (DNVP, DVP, DDP) a stran „integračních“ s vyvinutou organizací a ideologickou vazbou (SPD a Centrum). Nově byl zrna-

menán typ „absolutistické integrační strany“ s centralistickým vedením s absolutistickými nároky, hierarchickou vnitřní strukturou a omezením členstva na pouhé dodatečně akklamativní potvrzení rozhodnutí centra (KPD, NSDAP). K typickým znakům těchto stran radikální opozice proti republice patří i ozbrojené formace (RFKb, SA, SS).

Systém stran vykazoval silné rysy kontinuity (např. vznik KPD byl jen dokončením procesu štěpení SPD, započátého osamostatněním USPD za války), v případě řady občanských stran se jednalo jen o nové názvy, obvykle doplněné příjmením „lidový“ (DNVP, DVP), jen v omezené míře dopravené i aktivizační snahou o získání masového členstva, změnu vedení či organizační změny (výrazněji jen v letech 1918–1920). Do centra dění počátků republiky se dostala SPD – historiografie se shoduje (s malými nuancemi) na tom, že v úloze nositele a zakladatele demokratické parlamentní republiky selhala. Dávala přednost pozvolným reformám politického systému, nechťela revoluci a jen se přizpůsobovala situaci, nebyla připravena na převzetí moci. Do značné míry se to odrazilo i v malém vlivu USPD v době, kdy do ledna 1919 spolupůsobil v Radě lidových pověřenců, a nárůstu voličských hlasů po rozchodu s MSPD (volby 1920). Rozkol v říjnu 1920, kdy většina členstva USPD přestoupila ke KPD, znamenal posílení radikální opozice vůči republice – za dva roky USPD zcela zmizela z politické mapy, zbytky se znovu sloučily s SPD. Bezmoc SPD plynula podle většiny historiků z příliš úzké základny členstva, na kterém se toto radikální štěpení podepsalo – ať už kritizují jako příčinu tohoto vývoje nedostatek „revoluční“ nebo naopak nedostatek vůle ke kompromisu s občanskými stranami výmarské koalice a změně programatiky. SPD tak ztrácela dynamiku a zůstala zajatcem své vlastní tradice a z defenzivní pozice nemohla vytvořit základ demokratizace společnosti (H. Mommsen, 1989, 1998).

Druhá demokratická integrační strana, strana Centrum, zůstala sociálně heterogenní stranou s ideologickým pojátkem katolictví a snahy překročit hranici směrem k lidové nadkonfesionální straně zůstaly na půl cesty. Její středová pozice byla nadto napadána jak zleva, tak zprava, uvnitř strany pak došlo k odstěpení konzervativnějšího bavorského křídla (1920 BVP), které odráželo nejednotnost názoru na spolupráci s SPD a projevovalo se i v dalších letech nespokojeností s kurzem Erzberger-Wirth. Pravé křídlo pak získalo převahu volbou preláta Kaase předsedou strany v roce 1928 a Brüninga do čela parlamentní frakce.

Oběma liberálními stranám, DVP a DDP, se přechod k integrační straně nepodařil (DDP zaznamenala úspěchy v tomto směru jen v počátcích republiky), od poloviny 20. let se jejich konkurenční vztah (obracely se na

stejný okruh voličů – intelektuály, podnikatele) převrátil ve prospěch pragmatičtější DVP, na konci 20. let ztratily obě i marginální vliv v říšském sněmu. Demokraté se ze třetí nejsilnější strany Národního shromáždění 1919 přes pokus rozšířit voličskou základnu sloučením s nacionalistickým Mladoněmeckým řádem (od 1930 jako StP) dostali na samotné dno říšského sněmu, tvořené „roztržštěnými“ stranami (Splitterparteien). Hvězdná hodina DVP nastala zásluhou Stresemanna jen v období hluboké krize roku 1923, kdy se mu podařilo sestavit vládu velké koalice od SPD k DVP (ovšem bez DNVP). Po zmírnění zahraničněpolitického tlaku (přijetí Dawesova plánu) se dařilo Stresemannovi držet více nacionalisticky orientované křídlo v přijatelných mezích jen díky pozitivním hospodářským dopadům křídla politiky dorozumění. Většina velkopřůmyslového křídla po jeho smrti prosadila kurz více konfrontační vůči republice a blízký DNVP (na jaře 1930 tak rozbila vládu velké koalice sociálního demokrata Müllera).

Strana sdružující venkovské konzervativně orientované vrstvy protantského vyznání spolu s reprezentanty nacionálního konzervatismu až monarchismu, DNVP, patřila k oporám antirepublikánské opozice již od počátku republiky. Konzervativní elita však nerezignovala (jak interpretoval počátky republiky sociální demokrat *Arthur Rosenberg*, 1935), ale velmi rychle nabídla alternativu přijatelnou pro bývalé konzervativce, antisemity i přívržence křesťansko-sociální nebo praviceového křídla národně liberální strany a nacionalisty nejrůznějšího ražení. Zakotvení v ní našel agrární element velkostatků zvláště Východního Pruska, ale nové na této straně byla její programatika orientovaná více na tzv. lidový nacionalismus (národovectví-Volkstümlichkeit), takže našla přívržence i na západ od Labe a ve velkých koměstech, v různých sociálních vrstvách včetně dělnictva. Silná zůstala i vazba na agrární zájmové svazy – téměř polovina poslanců frakce DNVP v říšském sněmu v letech 1924–28 byla členy Reichslandbundu. Prvek antisemitismu zůstal ve straně přítomen, i když oslaben – extrémně národovecké křídlo se v roce 1922 odštěpilo od DNVP jako Deutschvölkische Freiheitspartei. Striktní opozice vůči republice byla jen dvakrát přerušena vstupem do vládní koalice (Lutherův kabinet 1925 a Marxův 1927), toto kolísání mezi umírněnými a radikály uvnitř strany bylo ukončeno volbou Hugenbergova do čela strany v roce 1928 – od této doby stála jasně na straně nepřátel republiky a aktivně spolupůsobila na oslabení parlamentarismu, nakonec i přes Harzburskou frontu na přípravách autoritativní diktatury do určité doby spolupracující s konkurenční NSDAP.

Zhroutení systému politických stran (*Kaack*, 1971) a tedy parlamentního demokratického systému vlády (*Ritter*, 1973, 1983; *Schanbacher*, 1982) bylo

tedy výsledkem dlouhodobých procesů, na nichž se politické strany samy podepsaly – v létě 1933 se zbýlé občanské strany samy rozpustily (*Matthias, Morsey*, 1960). Slabost nebo historická nezakotvenost parlamentarismu v Německu byla jednou z hlubších příčin tohoto stavu politických stran, historická zátěž parlamentarismu (*Fraenkel*, 1973), „nedokonalost“ demokratického systému (*Müller*, 1997) se podepsala na úpadku moci politických stran v závěrečné krizi (*Bracher*, 1955), resp. politické strany svou nabytou svobodu „prohřály“ (*H. Mommsen*, 1989, 1998). Týkalo se to jak občanských prorepublikánských stran, tak SPD, která po celou dobu trvání republiky nevyřešila dilema mezi převzetím vládní zodpovědnosti a principiální opozicí a nedokázala překlenout propast mezi oběma názorovými proudy – ortodoxně marxistickou ideologií programu jen obtížně se smiřující s parlamentní republikou a pragmatickým křídlem vedení (*Winkler*, 1984–1987; *Pyta*, 1989). Ochota ke koalici s občanskými stranami byla tedy omezena na počátek republiky, resp. období krizí do let 1928–30, obtížnost sestavení velkých koalic šla ovšem na vrub i mizivé podpoře pro tato řešení v DVP. Zmítala se tedy mezi konkurencí extrémní levice KPD a zužujícím se spektrem občanských středových stran ochotných ke koalici s SPD.

Zda skutečně „semi-parlamentní“ kompromisní struktura ústavy nebo poměrný volební systém byly hlavní příčinou zániku republiky, je stále předmětem diskusí a oponenti této teze argumentují tím, že za něj není zodpovědný dualismus ústavy, ale fungování parlamentu a tedy politické strany. Vedle už zmíněné neochoty nebo neschopnosti stran výmarské koalice ke spolupráci je zmiňována i zvláštní odpovědnost stran politické pravice, které postrádaly „integraci konformní systému“. Zůstalo jen u náznaků u DNVP za předsednictví hraběte Westarpa (*Stürmer*, 198r) a cesta z „krize stranického státu“ tak byla po nástupu Hugenbergova do této funkce uzavřena (*Conze*, 1954).

5. Vzestup NSDAP a KPD

Mocenský vzestup Hitlerovy NSDAP a v menší míře, ale výrazně i druhé extremistické politické strany – KPD po roce 1930 se stal středobodem státní krize let 1930–32. Teoretické východisko k jejímu výkladu poskytlá teorie totalitarismu v aplikaci na vývoj Výmarské republiky K. D. Brachera (*Bracher*, 1955), později empiricky rozpracované právě pro téma uchopení moci nacionálním socialismem (*Bracher, Sauer*, 1960; *Bracher*, 1969). Bracher tak stál u zrodu interpretace konce Výmarské republiky jako důsledku úpad-

ku moci demokratického systému vlády, způsobeného jak strukturálními, tak ideologickými, mocenskopolitickými a sociálními problémy působícími uvnitř republiky a menší vliv vymezení vnějším faktorům jako ekonomickým nebo mezinárodněpolitickým podmínkám. Zkoumal podrobně všechny složky politického systému od politických stran přes byrokracii a armádu, formy tvorby vládních koalic, úlohu říšského prezidenta, i mimoparlamentní faktory jako militantní hnutí. Učinil předmětem diskuse i otázku, zda se přechod k diktatuře uskutečnil legální cestou, tj. v rámci stávající ústavy, či zda v ústavě nezmíněné faktory hrály v událostech ledna 1933 dominantní roli. Pozornost se tak obrátila i k hlubšímu výzkumu německé společnosti včetně sociálně-ekonomických podmínek, který se začal rozvíjet od konce 60. let. Zde byla patrná návaznost na teorii fašismu jako celoevropského fenoménu (v nemarxistické verzi *Nolte*, 1963) a na diskusi o kontinuitě německých dějin (kontroverze kolem tezí *F. Fischera* – kontinuitě expanzivní politiky německého císařství – 1961, 1969) a jejich „zvláštní cestě“ (Sonderweg), která hledala hlubší příčiny „chyběného“ vývoje v prvním případě v expanzionismu válečných cílů, ve druhém případě v politické modernizaci opožděné za sociálně-ekonomickým vývojem (tzv. kritické sociální dějiny kolem *H. U. Wehlera* – dějiny německého císařství vyšly 1972). Jen marginální význam měly výklady odvozující vzestup NSDAP pouze od osoby Hitlera jako centrálního hybatele určujícího fenomén tzv. hitlerismu. Vedlo to však i k prohoubení empirického výzkumu koncentrovaného na jeho úlohu v hnutí a většina biografí mu vymezila pouze úlohu jakéhosi násobitele existujících problémů německé společnosti i politického systému, demagogicky je využívajícího v propagandě a agitaci voličů (*Fest*, 1973). Po dlouhých diskusích je všeobecně přijímán výklad právě této podminěné úlohy Hitlera (*Kershaw*, 2004).

Jako politická strana se NSDAP po svém založení 1920 (resp. přejmenování původní DAP z roku 1919) vyvíjela jako okrajová strana lokálního (bavorského) významu, dočasně posílená v krizovém roce 1923, čehož využila k pokusu o ozbrojený puč. Po porážce puče a krátkém uvěznění Hitlera (nově založena 1925) získávala přívržence i v ostatních německých zemích a postoupila tak do celoněmeckého povědomí. V konkurenci navzájem soupeřících skupin (severoněmecká s G. Strasserem, zpočátku i berlínská s J. Goebbelsem s více antikapitalistickou „revoluční“ rétorikou) dosáhlo posléze převahy Hitlerovo centrum sázející nyní na aktivaci antisemitismu, antisocialismu a militantního nacionalismu. Hitler se stal nezpochybnovaným (a nezpochybnitelným) charismatickým vůdcem s nároky totální autority a moci (nezmínitelnost programu 1926), který začal hledat i spojení mezi starými elitami, ale

i rolnictvem a antimarxisticky naladěným dělnictvem, pragmaticky využívající vágně formulovaných, všeobecně pro nespokojené příjatelův hesel s nacionalistickým a antisemitickým nábojem. Úspěchy se dostavily prudkým nárůstem voličstva v říšských volbách 1930 s největší oporou v severo- a středoněmeckých zemědělských oblastech (podle výsledků zemských voleb Meklenbursko-Schwerin, Sasko a Durynsko). Přechod k taktice legality, jasně deklarovaný od roku 1930, i když s cílem případně většiny v parlamentě využít k jeho rozbití a zrušení parlamentního systému vlády, vedl k nárůstu nespokojenosti „revolučního“ křídla se silnou oporou v militantních svazcích strany SA a SS.

Sílu a možnosti NSDAP všechny ostatní politické strany podceňovaly. SPD ji považovala za extremistickou stranu na rozdíl od KPD „ve službách buržoazie“, KPD za „placené agenty finančního kapitálu“, občanské strany ji buď striktně odmítaly (tehdy už nevlivná DVP i DStP, do roku 1932 i Centrum), DNVP v ní viděla instrumentálně využitelného spojence při svržení republiky. Její vzestup však souvisel s hlubšími procesy sociální stratifikace během světové hospodářské krize, po roce 1930 se stala „masovou stranou středního stavu“ (*Geiger*, 1972; *Dahrendorf*, 1971; *Winkler*, 1972) s tendencemi rozšířit svou členskou základnu i mezi dělnictvem („národní dělnická strana“). Národní cíl jí měl odlišit od SPD i KPD (docházelo však k fluktuaci voličů NSDAP a KPD a dočasným taktickým spojení na odborové úrovni nebo v zemských sněmech). Novější výzkumy ukázaly, že po roce 1930 představovala členská základna NSDAP široké sociální spektrum včetně dělnictva, takže se vyvinula v „integrační“ masovou stranu (*Falter*, 1991).

Možnost spojení obou extremistických křídel politického spektra, která by teoreticky v konečné fázi republiky dosáhla přes 50 % mandátů v říšském sněmu, nebyla považována za reálnou, přesto byl strach z bolševické revoluce „strašidlem“ působícím na konečnou volbu „menšího zla“ – zaražení NSDAP do vlády „národní koalice“. Nesmířitelná taktika KPD pod Thälmannem v režii Kominterny, která vedla k přednostnímu potírání tzv. sociálfášismu SPD před nacionálním socialismem NSDAP, obavy z komunistického puče posilovala, i když ve skutečnosti KPD neměla silnou pozici v odborech, šance vyvolat generální stávkou jako počátek „proletářské revoluce“ byla tedy minimální. Vedení KPD ovšem posilovalo tento strach z ultralevicové revoluce i organizačním posilováním svých bojových svazů (ilegálního RFB, resp. mládežnických organizací) – (*H. Mommsen*, 1989, 1998).

K selhání politických stran Výmarské republiky patřilo tedy vedle výše zmíněných obecně strukturálních chyb i podcenění destruktivního potenciálu

NSDAP a přecenění možnosti komunistického puče – přestože tedy NSDAP nedosáhla ani v době svých největších volebních úspěchů v létě 1932 kýžené většiny v říšském sněmu ani v zemských volbách, prorepublikánské strany nekladly odpor východisku ze státní krize ustavením koaliční vlády „národním koncentrací“, rozpuštěním říšského sněmu a vypsáním nových voleb. Ty už proběhly v režii NSDAP – ani v březnu 1933 s použitím teroru proti politickým odpůrcům se však NSDAP nepodařilo říšský sněm ovládnout, poslední možnost zastavit vývoj k totalitnímu systému občanské strany propáslý svým souhlasem se zmnožovacím zákonem (Vögt, 1987).

6. Hospodářský vývoj a reparace

Hospodářský vývoj republiky a jeho ovlivnění faktorem válečných reparací, a to zvláště v období poválečné inflace s vrcholem v roce 1923 a poslední ze dopadů světové hospodářské krize 1929–32, se stal dalším faktorem v ohnisku pozornosti především hospodářských historiků v diskusi o příčinách ztroskotání republiky. Většina z nich se shoduje v tom, že Výmarská republika nedosáhla stupně hospodářské prosperity a pozice ve světovém hospodářství srovnatelné s předválečným stavem ani v nejpriznivějším období mezi polovinou 20. let a světovou hospodářskou krizí. Dobová teze o „zlatých dvacátých letech“ tak byla podstatně revidována, naopak stav hospodářství je považován za „relativní stagnaci“ a hospodářský rozkvět za pouhé zdání („Scheinblüte“) (Petzina, 1977; Petzina, Abelshauser, 1977). O příčinách tohoto stavu však všeobecná shoda nepaduje. Jedni zdůrazňují, že zpomalování hospodářského růstu bylo způsobeno především vnějšími faktory, mj. potížemi světového obchodu s důsledky pro státy orientované především na export. Naproti tomu Borchardt (1982, 1985) klade důraz na vnitřní dlouhodobé strukturální chyby, které přispěly k tomu, že německé hospodářství Výmarské republiky bylo „nemocným hospodářstvím“ – produktivita práce neodpovídala vysokým reálným mzdám, které opět přispívaly k vysokým nákladům podnikatelů a vedly k nedostatku investičního kapitálu, na druhé straně k vysoké nezaměstnanosti. Tyto slabiny se pak projevíly v nebyvalé hloubce a rozsahu dopadu světové hospodářské krize, ve které už neměly německé vlády možnost provádět jinou politiku než deflační (Brüning), protože vnější rámec světového hospodářství jinou politiku nedovoloval – žádná „záračná zbraň“ proti Hitlerovi, tedy dřívější nastartování hospodářské konjunktury, tedy neexistovala. Borchardtovy teze vyvolaly kritiku, která faktor vysokých reálných mezd popírá (k hlavním

odpůrcům patří *Holfferich*) (Buchheim, Hutler, James, 1994). *Holfferich* (1980) vychází z výzkumu německé inflace jako multikauzálního jevu, který měl částečně i pozitivní dopady – podpořil hospodářský růst a plnou zaměstnanost v letech 1920–22, přičemž splácením dluhů zahraničním věřitelům ve znehodnocené měně tito nepřímo přispívali k hospodářské konjunktuře. Výsledky rozsáhlého mezinárodního projektu pod vedením G. Feldmana pak tento přístup v řadě studií potvrdily: příčinou inflace tedy nebyla jen (záměrně) chybná finanční politika německých vlád (Feldman, 1993).

Podíl reparací na tomto vývoji je považován za pouze zychlující faktor procesu zadlužování státu, který započal už za války; příčiny hypertrofičké inflace tedy byly převážně vnitřní (Fischer, 1960, 1977) a celkový hospodářský význam reparací byl marginální – jejich negativní dopad souvisel nikoliv s jejich neúnosnou výší (jak argumentovali doboví němečtí národohodlivci), ale spíše s politicko-psychologickým působením jejich zdůvodnění tezí o jediné vině Německa na válce (Fischer, 1977; Schulze, 1982, s. 418). Reparace nicméně působily jako jedna z nezanedbatelných příčin urychlení a prohlubujících četné vnitropolitické krize (Moravcová, 2005). Výše reparací dnes není všeobecně hospodářskými historiky považována za hlavní příčinu jejich negativního dopadu na hospodářský vývoj. Hlavní hospodářské problémy spojené s reparacemi jsou spatřovány spíše v nemožnosti zvýšit německý export, z jehož přebytků měly být především placeny, v podmínkách nastavených Spojenci, kteří chránili své trhy nadále celními hradbami, v narušení mezinárodní finanční rovnováhy plynoucí z převodu finančních reparací z marek na devizy a v neposlední řadě ve vzájemné závislosti tlaku vítězů na německé reparační platby a tlaku USA, resp. Velké Británie, na splácení mezispojeneckých válečných dluhů. Výzkum reparací tak prodělal od poloviny 70. let značný posun. Koncentrace na dobovými ekonomickými analýzami podepřené a rozporné a základní teze – keynesiánskou o „kartážinském míru“ (tj. ekonomické nemožnosti reparace spláacet) a „germanofobní“ interpretaci záměrného neplacení ze strany Německa navazující na Mantouxovu polemiku s Keynesem (Keynes, 1919, 2004; Mantoux, 1946), byla označena za zavádějící a ahistorickou. Dichotomie jejich výkladu však byla odstraněna jen částečně. Na jedné straně vyšly práce revidující dosavadní obraz francouzské reparační politiky (Soutou, 1975; Mc Dougall, 1978), které ukázaly, že nebyla ani tak tvrdá, ani tak strategicky motivovaná k upevnění francouzské hegemonie, jak byla interpretována v 60. letech, ale spíše namířená k obnově mocenské rovnováhy v Evropě (resp. k počátkům francouzsko-německé ekonomické integrace); dále práce

dokládající, že nejen u Francie, ale i u Británie hrály důležitou roli „pomstychtivé“ motivy při stanovování tvrdých finančních požadavků vůči Německu (*Trachtenberg*, 1980). Doložena byla i souvislost neochoty zmírnit své požadavky na splácení mezipojeneckých dluhů ze strany USA s neústupností evropských Spojenců vůči Německu (*Artaud*, 1978). Na straně druhé řada historiků (nejen německých) tuto revizi zpochybnila (*Krüger*, 1981; *Feldman*, 1977; *Holtfrerich*, 1980; *Rupfpeper*, 1979; *Kent*, 1989) a vyslovila se pro „méně machiavelistický výklad tehdejší německé politiky“ s poukazem na výše zmíněné ekonomické mantinely, které jí mnoho manévrovacího prostoru nenechávaly.

Sociální situace většiny pracujících (s diferenciací ve prospěch kvalifikovaných dělníků) kopírovala překrmí ekonomický vývoj a reálné mzdy klesaly zvláště dramaticky s nástupem prezidiálních kabinetů, zatímco stoupala nezaměstnanost a omezovaly se sociální podpory. Souběh krizového vývoje hospodářského a sociálního byl násoben krizí společnosti, na které se podílela i „mentální nestabilita doby“, a představoval tak „krizi moderny“ (*Peukert*, 1987). Sociální politika výmarských vlád se pohybovala mezi navzájem neslučitelnými požadavky odborů a zaměstnavatelů (*Preller*, 1978). Situace zemědělců pak poskytovala v důsledku chronické agrární krize dostatek živné půdy pro antidemokratické a antisemitské resentimenty, programy oddlužení zemědělských usedlostí (*Osthilfe*) ztroskotávaly na nemožnosti překonat zájmy organizovaných zemědělských svazů, které zůstávaly baštou velkostatku.

Světová hospodářská krize na konci republiky tak jen dovršila předchozí vývoj německého hospodářství. Do 70. let převládající koncentrace zájmu právě na toto období vedla k ostré diskusi o podílu hospodářského úpadku s vysokou nezaměstnaností na „předání“ moci Hitlerovi průmyslníky. Tato teze zastávaná historiografii NDR našla v umírněné verzi obhájece i mezi historiky kritických sociálních dějin ve SRN (*Stegmann*, 1973), oponenti poukazovali na neprokazatelnost souvislosti fašismu s kapitalismem, ze které marxistické interpretace vycházejí (*Turner*, 1972).

7. Politická kultura

Politická kultura v širším slova smyslu, tj. zahrnující nejen politické chování voličů (účast ve volbách, identifikaci s politickým programem určité politické strany a volby od obecních přes zemské k říšským, strukturu a politické zaměření elit, vztah občanů k politice atd.), ale i kulturní a sociální

prostředí Výmarské republiky, také patří zvláště v poslední době k často diskutovaným problémům. Stává se součástí jak politologického výzkumu, který se zabývá Výmarskou republikou obvykle jen jako fází „předhistorie“ Spolkové republiky Německo, teorií demokracie a společnosti a historicko-sociologických úvah o směřování německé společnosti, tak analýz kulturní historie, kde je politická kultura součástí širšího kulturního kontextu („milieu“). Problém nedostatečné nebo pochybné zakořeněnosti demokracie v Německu, se kterým se potýkala Výmarská republika, se v jiných souvislostech vracel i při výzkumu politické kultury SRN (vliv vítězných Spojenců při zavádění demokratického systému po porážce totalitní diktatury nacionálního socialismu, při výběru elit, „převýchově“ občanů atd.). Obecně byla konstatována přetrvávající větší distance k politickému systému než v anglosaských demokraciích a pozitivní hodnocení nepolitických čtností jako zvláštní německá „touha po syntéze“, takže „kulturní kořeny“ demokracie v Německu byly považovány i po druhé světové válce za „křehké“; na vazbu na starší historii výmarské demokracie předcházející nacismu s velkým vlivem elit kritizujících z kulturních pozic demokracii se sklony k autoritářským řešením (antidemokratické myšlení) upozorňují němečtí i anglosaští autoři (*Dahrendorf*, 1971; *Edinger*, 1968; *Sonthheimer*, 1968, 1990). V souladu s vývojem historiografie v SRN se výzkum politické kultury od 80. let prohloubil a postoupil k dějinám mentalit, „sociálně-morálního milieu“, a nejen elit, ale i jednotlivých sociálních skupin, např. mládeže, katolického voličstva, země a regionů atd.

Starší teze převládající do 60. a 70. let, že v kultuře právě tak jako v politické kultuře byla určující kontinuita s císařstvím a místo tvorby nového republikáni jen „osvobodili to, co už existovalo“ a dříve se nemohlo volně rozvíjet (*Goy*, 1970), sice nebyla popřena, ale byla zmírněna. Dominantní zůstal v interpretacích výmarské politické kultury fenomén první světové války jako „katalyzátor“ tradice i jejích přeměn. Spor mezi tradicí a modernou byl základem typické „dvojznačnosti“ této epochy německých dějin, přičemž kompromis mezi extrémní byl dočasný a nestabilní. Na rozdíl od staršího teoretického rámce normativní teorie modernizace, kde hrála „moderna“ pozitivní úlohu a „antimodernismus“ úlohu negativní, se však výzkum modifikoval: i moderná na je nyní chápána jako rozporný fenomén, který působení antimodernismu umožnil. Politicko-kulturní identita výmarského Německa se tak pohybovala mezi prosazováním liberálně-demokratických hodnot a životního stylu „Západu“, patrného zvláště rozvojem masové kultury, filmu, resp. amerikanizace zvláště ve velkých městech, a na druhé straně stojícím návratem k „německým hodnotám“ jako obraně před modernizací, resp. „zvláštní cestou“ k moderní-

tě (*Lüdtke u. a.*, 1996; *Faulenbach*, 1980; ke kritice teze o zvláštní cestě *Moravcová*, 2003). Vývoj idejí tzv. konzervativní revoluce, reprezentovaných Mladými konzervativci kolem Edgara Junga a Moellera van den Brucka, tak nepředstavoval jen čistě antimodernistický pokus motivovaný strachem z modernity (*Mohler*, 1989), ale hledal i jinou „německou“ cestu k modernitě (*Breuer*, 1993), nešlo tedy o historicko-specifický typ konzervatismu, ale spíše o „nový nacionalismus“.

V řadě vědeckých disciplín od fyziky k historiografii se tak svátely racionální a iracionální směry, v sociálních vědách liberální a nacionalistické, v nové definovaném pojetí „organického národního společenství“ (*Volksge-meinschaft*), kde národ (Nation) byl nahrazen lidovým národem (Volk) a nacionalismus národovectvím („völkisch“ hnutí). Ideje geopolitiky a plánů získání životního prostoru (*Lebensraum*) pro rasově definovaný německý národ, dříve spojované především s nacionálním socialismem, resp. zmíněnou konzervativní revolucí, se nejnověji začaly zkoumat i v širším intelektuálním prostředí, a to i sociálně demokratickém a republikánském jako obecnější dopad první světové války na propagandu (*Herb*, 1997; *Murphy*, 1997). Prvky, na které mohla navázat nacionálně-socialistická ideologie, byly k dispozici, k hloubce rozkolu výmarské kultury pak přispěly i výrazné identifikace „subkultur“, které byly rozlišitelné na jednotlivé sociální skupiny – stavy, na které se orientovaly ve své propagandě konkurující si politické strany. Fragmentovaná společnost tak poskytovala velký prostor zvláště nacionalistické propagandě, poskytující jakési „náhradní řešení“ chybějící komunikace mezi striktně oddělenými subkulturami. Tak jako ve společnosti bylo toto „sociálně-morální milieu“ „zacementováno“ (*Versäulung*) (*Lepsius*, 1993), tak v rovině politiky ustrnul z císařství zděděný systém tří „táborů“ (*Dreilagersystem*) – sociální demokracie, katolicismu a národních stran (*Rohe*, 1992).

Problém politické kultury a kultury se tak stal součástí široké škály dalších problémů od vyrovnání se s výsledky 1. světové války k důsledkům světové hospodářské krize a k uspokojení tohoto kulturního „hladu po celistvosti“ (*Hunger nach Ganzheit*) nakonec nabídl své „konečné řešení“ právě nacionální socialismus. Ustrnulá fragmentace politické kultury Výmarské republiky se na jeho prosazení spolupodílela (*Goy*, 1985).

8. Zahraniční politika

Základní premisou zahraničněpolitického postavení Výmarské republiky bylo nucené přijetí mírové smlouvy ve Versailles. Celá výchozí situace

republiky tak byla od počátku poznamenána faktem, že se jednalo o mír, na jehož vyjednávání se Němci nesměli podílet a byli tak odkázáni do nevýhodné pozice, která neodpovídala ideovým zásadám wilsonovského míru. To nahrávalo zpočátku ostré negativním postojům vůči přijetí míru a posilování nacionalistické pozice, kterou sdílela i demokratická levice. Hesla jako „vnucený mír“, „diktát z Versailles“, „nespravedlivý mír“ apod. byla v různých nauncích skládována všemi politickými silami, a to jak prorpublikánskými, tak v daleko ostřejších a konfrontačních verzích nacionalistickou extremistickou pravici – odstranění diktátu z Versailles a spojení všech Němců v jednom státě (v reakci na zákaz anšlusu Rakouska a odstoupení zvláště východních oblastí ve prospěch obnoveného Polska) bylo zakotveno v popředí programu NSDAP z roku 1920, v nacistické verzi však znamenala revize Versailles pouhý počátek expanze i za cenu války na cestě k proklamované třetí říši.

Jen zvolna se u představitelů Spojenců prosazoval názor, u Britů rychleji, u Francouzů až pod tlakem mezinárodních krizí způsobených konfrontačním tvrdým postojem vůči Německu do poloviny 20. let, že mír byl vlastně „mírem kartaginským“ (*Koyne*, 1919, 2004). Na změnu zahraničněpolitického postavení Německa tak od poloviny 20. let začaly působit faktory – mezinárodně-ekonomické i mezinárodněpolitické, resp. psychologické –, které posilovaly ten směr německé zahraniční politiky, který spojoval cíl revize Versailles s mezinárodním zajištěním míru. Od přerušené politiky „plnění“ podmínek míru vedla cesta k politice „dorozumění“, tedy akceptování daných podmínek s cílem vyjednat mírovými diplomatickými prostředky jejich zlepšení – „zrovnoprávnění“ Německa v mezinárodním systému. Stagnace tohoto „evolučního“ způsobu revize míru byla patrná od konce 20. let a podstatně souvisela se změnami, které mezinárodní systém prodělal v souvislosti s dopady světové hospodářské krize. Německá zahraniční politika přešla k „aktivnějšímu“ kurzu nejpozději v roce 1930 jak z vnitřních, tak zahraničněpolitických příčin. „Obrat“ roku 1930 (*Krüger*, 1985) se projevil i v personálních změnách zahraničního úřadu po smrti Stresemanna. Krüger proto považuje léta 1930–32 za pouhý epilog „zániku“ výmarské zahraniční politiky.

Z problémů zahraniční politiky, která byla zpočátku spíše na okraji zájmu historického výzkumu, se pozornost soustřeďovala na jednotlivé klíčové události a meziny: především na mírovou smlouvu, ale i na Rapallo; syntéza z konce 50. let od *L. Zimmermanna* zůstávala až do poloviny 80. let jediná (1958). Tento stav souvisel s přednostním zájmem o vnitřní, politický i sociální vývoj republiky, který přinesla metodologie „kritických sociálních dějin“, resp. „dějin společností“ v 60. a 70. letech. Ostré spory mezi histori-

ky o prioritě vnitřní nebo zahraniční politiky při výzkumu dějin, které se vyhrály, zasáhly zprostředkovaně i dějiny výmarské zahraniční politiky. Ze zastánců priority zahraniční politiky se pak **A. Hillgruber** přiklonil k tezí F. Fischera o kontinuitě německé expanzivní (v Hillgruberově verzi „velmocenské“) od Bismarcka k Hitlerovi, nicméně připouštěl, že zatímco ve Stresemannově éře se jednalo o expanzi ekonomickou, ve 30. letech přešla německá politika i k militaristickým formám expanze (**Hillgruber**, 1980). V epochy přesahující novější syntéze německé zahraniční politiky (1871–1945) se tato převaha kontinuity prosadila i u **K. Hildebranda** (1996). Důraz na monografické zpracování jednotlivých témat – např. vztahů se spojeneckými velmocemi a USA, ale i východní politiky (vztahů s Ruskem, resp. SSSR a Polskem – byl provázen prioritním zájmem o „velká“ témata mezníků ve vývoji mezinárodních vztahů. Vedle zmíněného Rapalla zvláště téma Locarna, dále ženevské odzbrojovací konference 1932, s ekonomickými problémy propojená témata reparací, Dawesova a Youngova plánu (přehled výzkumu srov. **Niedhart**, 1999). Monografií zabývajících se německou politikou vůči Československu vzniklo vzhledem k marginálnímu významu, jaký přikládala tomuto středoevropskému státu ve srovnání s Polskem nebo jihovýchodní Evropou německá zahraniční politika a který byl vnímán především jako „věrný spojenc“, resp. „vazal“ Francie, minimum (**Alexander**, 1970; **Campbell**, 1969, 1975). Československo-německé vztahy se tak staly spíše tématem české strany (přehled výzkumu srov. **Moravcová**, 2001).

Základním dilematem německé zahraniční politiky – a jejího výzkumu – tak zůstalo napětí plynoucí z politiky dorozumění. Na jedné straně stála účelová potřeba podílet se v co největší míře na mezinárodní kooperaci, protože bylo hospodářsky i vojensky slabé a jedině takto mohlo dosáhnout svých cílů: revidovat Versailles a stát se znovu velmocí. Na druhé straně samotné zapojení do mezinárodní spolupráce a zmnožení svazků s bývalými nepřáteli (rýnský garanční pakt nebo rapalská smlouva nebo plány reparačních plateb) s sebou neslo automatické umírňování německých cílů a přání, protože narážely na skepsi až odmítání partnerů. Stresemann se tak ocitl v kleštích, protože pro domácí odpůrce revize Versailles postupovala příliš pomalu, pro Spojence jako partnera naopak s sebou nesly už dosažené ústupky Německu nebezpečí, že zcela zrovnoprávněné Německo dosáhne znovu hegemonie v Evropě – i když „jinými metodami“. Veškerá spolupráce a dorozumění tedy bylo stále provázáno vědomím rivality, a to na obou stranách – jak ukazuje novější výzkum (**Krüger**, 1998). Obrácení se zády k mezinárodní kooperaci pak následovalo po nástupu prezidiálních kabinetů odmítnutím Briandovy Panevropy, plánem německo-rakouské

celní unie a postupem na ženevské odzbrojovací konferenci. Tyto „osamocené kroky“ (Alleingang) představovaly počátek nové fáze zahraniční politiky – jednostranná politika byla metodou návratu k národním cílům, kterým byla dána přednost před mezinárodními závazky. Jakkoli rozdílné byly pozdější metody nacionálně-socialistického režimu, k počátkům „destabilizace mezinárodního systému“ na počátku 30. let, která byla důsledkem světové hospodářské krize, přispěl i tento „obrat“ německé zahraniční politiky. Myšlenky autarkie, řešení hospodářských problémů v rámci hospodářství „velkého prostoru“, vyzbrojování jako součást „zrovnoprávnění“ – to vše představovalo negativní dědictví zahraniční politiky této závěrečné fáze Výmarské republiky, na které mohli navázat nacisté.

8. Státní krize 1930–32

Závěrečná krize republiky byla vyvrcholením předchozího „chybného“ vývoje, protože v ní eskalovaly všechny zmíněné problémy – je asi to jediné, na čem se historici shodnou. Zcela rozdílné však hodnotí těžšíte, resp. rozhodující podnět k této krizi, čili otázku, proč vlastně Výmarská republika ztroskotala. Těžšíte tak posouvají od sociálních a politických dopadů světové hospodářské krize, především obrovské nezaměstnanosti a následného přesunu voličstva k extremistickým stranám, zvláště NSDAP (**Schulz**, 1992), k nezvládnuté úloze sociální demokracie (**H. Mommsen**, 1998; **Winkler**, 1987, 1993), souběhu krize modernity a hospodářské, sociální a politické krize (**Peukert**, 1987) až ke kombinaci strukturálních chyb výmarského politického systému s konkrétními politickými zájmy, která vedla k „rozpuštění“ (Auflösung) výmarské demokracie – do vzniklého „mocenského vakuu“ pak snadno expandovala NSDAP (klasická práce **K. D. Brachera**, 1955). Stále je brán v úvahu i faktor osobní, tj. podíl jednotlivých účastníků závěru prezidiálních kabinetů – od Brüninga přes Papena a Schleichera k „osobním intrikám“ zvláště kamarilý prezidentova okolí – jeho syna Oskara a státního sekretáře Meißnera –, na pádu výmarské demokracie však není na rozdíl od některých starších výkladů (např. **Eschenburg**, 1963) považován za rozhodující. Multikausalita ztroskotání republiky je tedy hlavním spojovacím článkem všech současných výkladů a odmítána je jednostrannost až už „ekonomického“ vysvětlení (příčinou byla hospodářská krize) či „institucionálního“ vysvětlení (strukturální chyby politického systému plynoucí z ústavy), nebo „sociologického“ vysvětlení (vzestup NSDAP umožnila labilita středního stavu), „ideologického“ (náchylnost Němců k autoritářským tradicím), „masově psychologického“ (účinky nacisté

tické propagandy) nebo „personalistického“ (intričky kamarilý prezidenta, primární role Hitlera) – (*Bracher*, 1983, s. 20).

Zcela se prosadila Bracherova teze a převládá názor, že rozbuška státní krize 1930–32 byla odjštěna pádem kabinetu velké koalice a ustavením Brüningova prezidiálního kabinetu. Ten že představoval první fázi rozkladu demokracie, a nikoli její „poslední šanci“, jak byl Brüningův postup interpretován ještě *W. Conzem* (1964) nebo nověji *H. Schulzem* (1982). Proces oslabování parlamentarismu je nyní považován za cílevědomě prováděný politický-mi špičkami republiky s podporou a v zájmu konzervativní Brüningových kabine-*(Winkler*, 1993; *H. Mommsen*, 1989). Kritika tolerování Brüningových kabine-tů sociální demokracií nezmizela, je však provázána skeptičtějším názorem na možnost případné aktivnější opoziční politiky než dříve, a to i v názoru na nečinnost SPD v době pruského státního puče z července 1932 (*Winkler*, 1987; *Pyta*, 1989). Vzhledem k tomu, že nemožnost jakékoliv „jednotné anti-fašistické fronty“ mezi SPD a KPD je potvrzena i novým výzkumem (komunistická teze o „sociálfašismu“ SPD), je považována za hlavní problém diskuse možnost zastavit Hitlera prosazením plánů na autoritářskou revizi, resp. úplné obějití ústavy, se kterou si pohrávali jak Papan, tak Schleicher. Protože tyto plány definitivně zastavilo jmenování Hitlera kancléřem 30. ledna 1933, paradoxně říšský prezident Hindenburg snahou o dodržení ústavy učinil onen poslední krok, „od kterého už nebylo návratu“. (*Kolb*, v diskusi: *Winkler*, 1992, s. 46). I v novém výzkumu se tak obloukem vrací zavržená teze o rozhodující-m podílu osobního faktoru (trojúhelníku Hindenburg – Papan – Schleicher), který za jmenování Hitlera nepochybně stál (*Turner*, 1996).

Tyto diskuse souvisejí a budou souviset nejen s odkrýváním dalšího empirického materiálu, ale i se sporem o metodu (mezi individualizující historickou metodou a funkcionálně-strukturální typologizující metodou používanou v kombinaci se sociologií a politikou), a snaha o komplexní vysvětlení ztroskotání výmarské demokracie bude vždy záležitostí nejen německých historiků a sociálních vědců, ale jejich výsledky budou i dobře prozkoumaným terénem pro jiné případy možnosti ztroskotání demokracie a přechodu k diktatuře.

SEZNAM ZKRATEK

ADAP	- Akten zur deutschen auswärtigen Politik
ADGB	- Allgemeiner Deutscher Gewerkschaftsbund
ARK	- Akten der Reichskanzlei
BVP	- Bayerische Volkspartei
CEH	- Central European History
Danatbank	- Darmstädter und Nationalbank
DAP	- Deutsche Arbeiterpartei
DBFP	- Dokuments on British Foreign Policy
DDP	- Deutsche Demokratische Partei
DNVP	- Deutschnationale Volkspartei
DStP	- Deutsche Staatspartei
DVFP	- Deutschvölkische Freiheitspartei
DVP	- Deutsche Volkspartei
FDG	- Freier Deutscher Gewerkschaftsbund
FoVP	- Fortschrittliche Volkspartei
GWU	- Geschichte in Wissenschaft und Unterricht
HAPAG	- Hamburg-Amerika-Linie Gesellschaft
HSP	- hrubý sociální produkt
HZ	- Historische Zeitschrift
JCEA	- Journal of Central European Affairs
Kominterna	- KI - Komunistická internacionála
KPD	- Kommunistische Partei Deutschlands
MICUM	- Mission Interalliée de Controle des Usines et Mines
MSPD	- Mehrheitssozialdemokratische Partei Deutschlands
NL	- Nachlass (pozůstalost)
NLP	- Nationalliberale Partei
NSDAP	- Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
OHL	- Oberste Heeresleitung
RDI	- Reichsverband der deutschen Industrie
RGB	- Reichsgesetzblatt
RLP	- Rada lidových pověrců
RM	- Reichsmark (říšská marka)

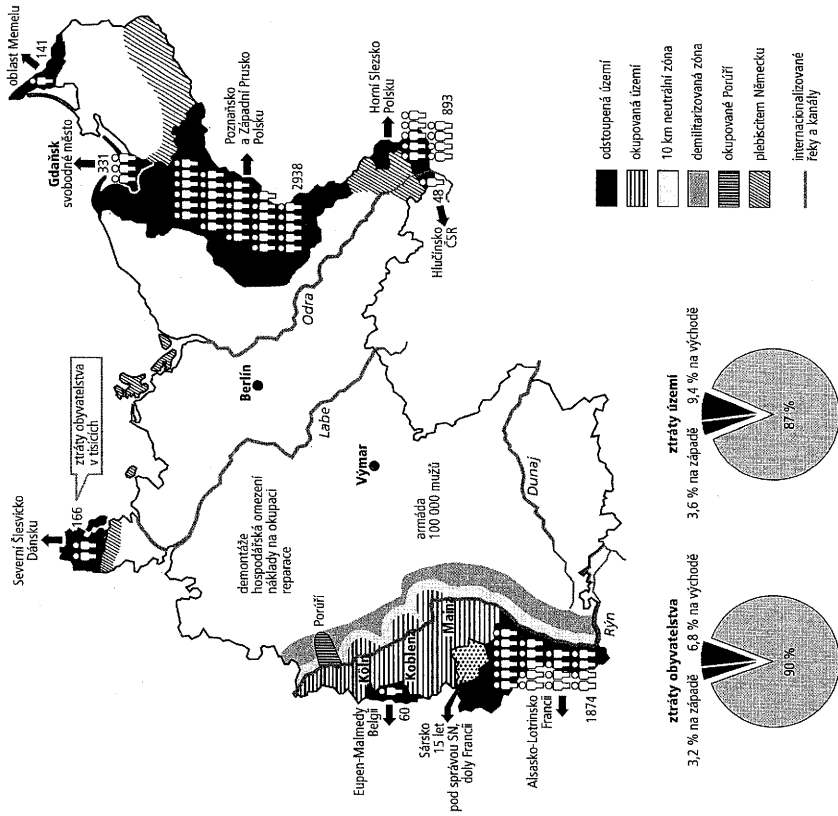
SA - Sturmabteilung der NSDAP
 SAPD - Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands
 SN - Společnost národů
 SPD - Sozialdemokratische Partei Deutschlands
 SS - Schutzstaffel der NSDAP
 USPD - Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands
 VfZ - Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte
 WP - Wirtshaftspartei
 ZfG - Zeitschrift für Geschichtswissenschaft
 Z - Zentrumsparterie (Strana Centrum)
 ZAG - Zentralarbeitsgemeinschaft der gewerblichen Arbeitgeber und Arbeitnehmer Deutschlands

PŘÍLOHY

1. Mírová smlouva z Versailles
2. Volební výsledky nejdůležitějších politických stran 1919-1932/33
3. Přehled kabinetů Výmarské republiky (klíčová ministerstva)
4. Porýní - zóny spojenecké okupace 1920-1930
5. Index průmyslové výroby 1900-1933
6. Národní důchod/obyvatele 1913-1933
7. Vývoj nezaměstnanosti 1921-1933
8. Počty nezaměstnaných během světové hospodářské krize
9. Podíl Německa na světové průmyslové výrobě 1880-1938
10. Výmarská ústava - schéma

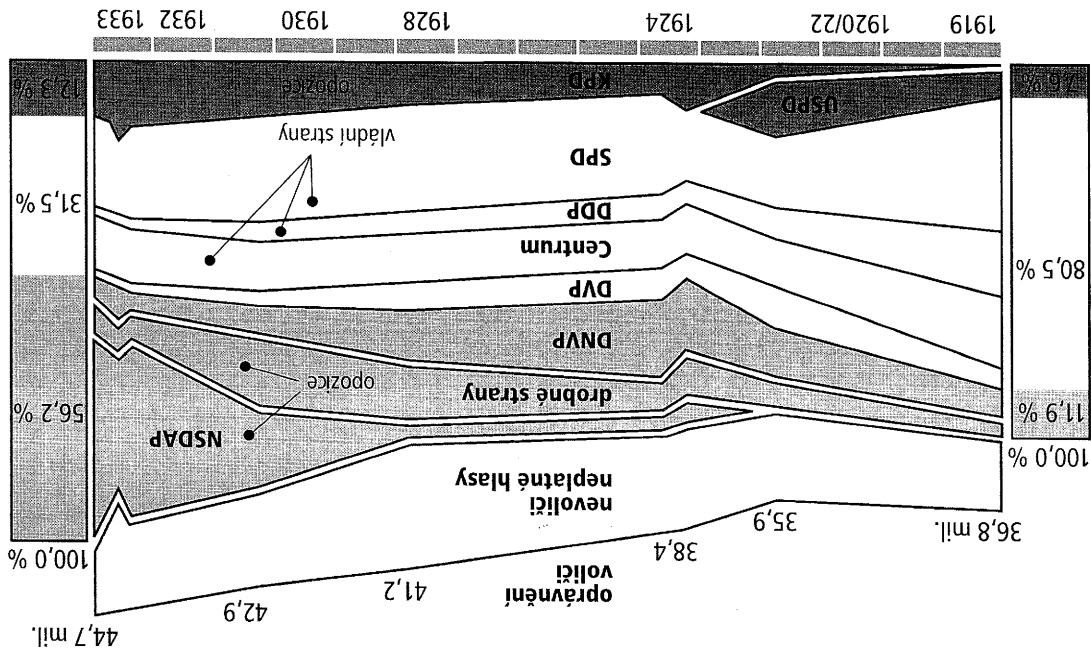
I. Mírová smlouva z Versailles

(Zdroj: H. Schulze, Weimar. Deutschland 1917-1933, Berlin 1982, s. 194)

2. Volební výsledky nejdůležitějších politických stran 1919-1932/33

(Zdroj: M. Vogt, Die Weimarer Republik (1918-1933). In: týž (Hrsg.), Deutsche Geschichte, Stuttgart 1987, s. 582, kresba Joannis Selverius)

3. Přehled kabinetů Výmarské republiky (klíčová ministerstva)

(Zdroj: Informationen zur politischen Bildung 109/110: Die Weimarer Republik, Bonn 1992, s. 45)

<i>období</i>	<i>říšský kancléř</i>	<i>koalice</i>	<i>vícekandlář</i>
10/11/18-28/12/18 RPL	bez rezortů: SDP: Ebert, Scheidemann, Landsberg; USPD: Haase, Barth, Dittmann		
29/12/18-12/2/19 RLP	bez rezortů SDP: Ebert, Scheidemann, Landsberg, Wissell, Noske		
13/2/19-20/6/19	Scheidemann (SPD)	SPD-Z-DDP výmarská koalice	Schiffer, Dernburg (DDP)
21/6/19-26/3/20	Bauer (SPD)	SPD-Z- (DDP: od 10/19)	Erzberger (Z)
27/3/20-20/6/20	H. Müller (SPD)	SPD-Z-DDP	Koch (DDP)
21/6/20-9/5/21	Fehrenbach (Z)	Z-DDP-DVP	Heinze (DVP)
10/5/21-25/10/21	Wirth (Z)	SPD-Z-DDP	Bauer (SPD)
26/10/21-21/11/22	Wirth (Z)	SPD-Z-DDP	Bauer (SPD)

<i>ministr zahraničí</i>	<i>ministr vnitra</i>	<i>ministr armády</i>	<i>ministr hospodářství</i>	<i>ministr financí</i>
Brockdorff- Rantzau (nestraník)	Preuss (DDP)	Noske (SPD)	Wissel (SPD)	Schiffer, Dernburg (DDP)
H. Müller (SPD)	David (SPD)	Noske (SPD)	Wissell (SPD)	Erzberger (Z)
Köster (SPD)	Koch (DDP)	Gessler (DDP)	Robert Smith (SPD)	Wirth (Z)
Simons (nestraník)	Koch (DDP)	Gessler (DDP)	Scholz (DVP)	Wirth (Z)
Rosen (nestraník)	Gradnauer (SPD)	Gessler (DDP)	Schmidt (SPD)	Wirth (Z)
Wirth (Z); Rathenau (DPP)	Köster (SPD)	Gessler (DDP)	Schmidt (SPD)	Hermes (Z)

<i>období</i>	<i>říšský kancléř</i>	<i>koalice</i>	<i>vícekancléř</i>
22/11/22-12/8/23	Cuno (nestraník)	DVP-Z-DDP	-
13/8/23-5/10/23	Stresemann (DVP)	SPD-Z-DDP-DVP velká koalice	Schmidt (SPD)
6/10/23-29/11/23	Stresemann (DVP)	SPD(do 3/11/23)-Z- -DVP-DDD	-
30/11/23-2/6/24	Marx (Z)	Z-BVP-DVP-DDP	Jarres (DVP)
3/6/24-14/1/25	Marx (Z)	Z-DVP-DDP	Jarres (DVP)
15/1/25-19/1/26	Luther (nestraník)	Z-DDP-DVP-DNVP	-
20/1/26-16/5/26	Luther (nestraník)	Z-BVP-DVP-DDP	-
17/5/26-28/1/27	Marx (Z)	Z-BVP-DDP	-
29/1/27-28/6/28	Marx (Z)	Z-BVP-DVP-DNVP	Hergt (DNVP)
29/6/28-29/3/30	H. Müller (SPD)	SPD-Z-BVP-DDP- -DVP	-
30/3/30-8/10/31	Brüning (Z)	prezidiální kabinet	Dietrich (DDP)

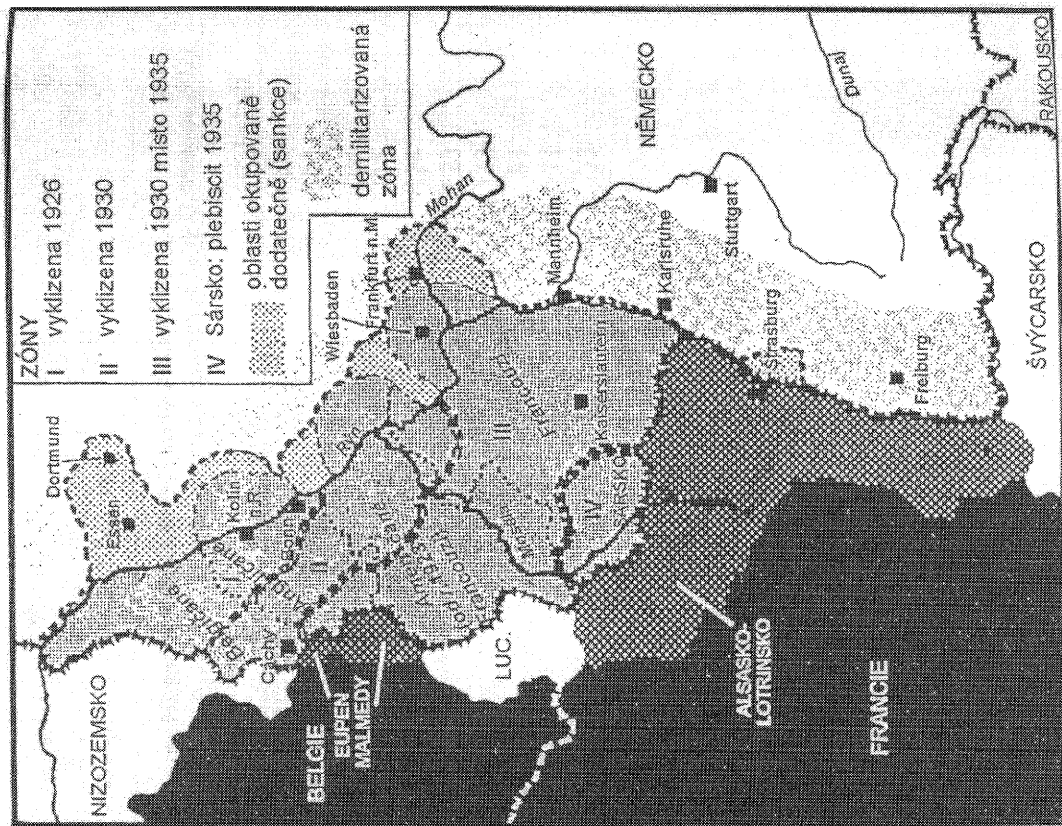
<i>mínistr zahraničí</i>	<i>mínistr vnitra</i>	<i>mínistr armády</i>	<i>mínistr hospodářství</i>	<i>mínistr financí</i>
Rosenberg (nestraník)	Oeser (DDP)	Gessler (DDP)	Becker (DVP)	Hermes (Z)
Stresemann (DVP)	Sollmann (SPD)	Gessler (DDP)	Raumer (DVP)	Hilferding (SPD)
Stresemann (DVP)	Sollmann (SPD)	Gessler (DDP)	Koeth (nestraník)	Luther (nestraník)
Stresemann (DVP)	Jarres (DVP)	Gessler (DDP)	Hamm (DDP)	Luther (nestraník)
Stresemann (DVP)	Jarres (DVP)	Gessler (DDP)	Hamm (DDP)	Luther (nestraník)
Stresemann (DVP)	Schiele (DNVP)	Gessler (DDP)	Neuhaus (DNVP)	Schlieben (DNVP)
Stresemann (DVP)	Külz (DDP)	Gessler (DDP)	Curtius (DVP)	Reinhold (DDP)
Stresemann (DVP)	Külz (DDP)	Gessler (DDP)	Curtius (DVP)	Reinhold (DDP)
Stresemann (DVP)	Keudell (DNVP)	Gessler (nestraník)	Curtius (DVP)	Köhler (Z)
Stresemann (DVP); Curtius (DVP - od 4/10/29)	Severing (SPD)	Groener (nestraník)	Curtius (DVP); Schmidt (SPD - od 23/12/29)	Hilferding (SPD); Moldenhauer (DVP - od 23/12/29)
Curtius (DVP)	Wirth (Z)	Groener (nestraník)	Dietrich (DDP)	Moldenhauer (DVP)

<i>období</i>	<i>říšský kancléř</i>	<i>koalice</i>	<i>vicekancléř</i>
9/10/31-31/5/32	Brüning (Z)	prezidiální kabinet	Dietrich (DDP)
1/6/32-2/12/32	Papen (nestraník)	prezidiální kabinet	-
3/12/32-29/1/33	Schleicher (nestraník)	prezidiální kabinet	-
30/1/33	Hitler (NSDAP)	NSDAP-DNVP	Papen (nestraník)

<i>ministr zahraničí</i>	<i>ministr vnitra</i>	<i>ministr armády</i>	<i>ministr hospodářství</i>	<i>ministr financí</i>
Brüning (Z)	Groener (nestraník)	Groener (nestraník)	Warmbold (nestraník)	Dietrich (DDP)
Neurath (nestraník)	Gayl (DNVP)	Schleicher (nestraník)	Warmbold (nestraník)	Schwerin- Krosigk (nestraník)
Neurath (nestraník)	Bracht (nestraník)	Schleicher (nestraník)	Warmbold (nestraník)	Schwerin- Krosigk (nestraník)
Neurath (nestraník)	Frick (NSDAP)	Blomberg (nestraník)	Hugenberg (DNVP)	Schwerin- Krosigk (nestraník)

4. Porýní – zóny spojenecké okupace 1920–1930

(Zdroj: D. Moravcová, P. Bělina, Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů 1914–1941, Praha 1998, s. 208)

5. Index průmyslové výroby 1900–1933

(Zdroj: Statistisches Bundesamt, Bevölkerung und Wirtschaft 1872–1972, Stuttgart 1972)

1913 = 100	1928 = 100	
1900	65	101
1910	89	101
1913	100	89
1914	83	59
1918	57	66

6. Národní důchod/obyvatele 1913-1933

(Zdroj: Statistisches Bundesamt, Bevölkerung und Wirtschaft 1872-1972, Stuttgart 1972)

	marek/obyv.	1925 = 100
1913	746	81
1925	920	100
1926	957	104
1927	1065	116
1928	1138	124
1929	1131	123
1930	1030	112
1931	833	91
1932	656	71
1933	676	73

7. Vývoj nezaměstnanosti 1921-1933

(Zdroj: B. Gleitze/Hg./, Wirtschafts- und sozialstatistisches Handbuch 1960, s. 45)

	nezaměstnaná v mil.	v procentech+
1921	0,354	
1922	0,213	
1923	0,751	
1924	0,978	
1925	0,636	
1926	2,000	
1927	1,300	
1928	1,353	7,0
1929	1,892	9,6
1930	3,076	15,7
1931	4,520	23,9
1932	5,575	30,8
1933	4,804	26,3

+) oficiální údaje až od roku 1928

SEZNAM TABULEK V TEXTU

Výsledky voleb do Národního shromáždění 1919	30
Výsledky voleb do říšského sněmu 1920	52
Výsledky voleb do říšského sněmu 1924	96
Výsledky voleb do říšského sněmu 1928	141
Výsledky voleb do říšského sněmu 1930	171
Výsledky voleb do říšského sněmu červenec 1932	196
Výsledky voleb do říšského sněmu listopad 1932	201
Inflace v Německu	91
Přehled nouzových nařízení 1930-1932	193-194

BIBLIOGRAFIE

Prameny vydané a příručky

- Akten der Reichskanzlei. Weimarer Republik, hrsg. von K. D. Erdmann, H. Booms, W. Mommsen (dále jen ARK).
- Das Kabinett Scheidemann. 13. Februar bis 20. Juni 1919, bearb. von H. Schulze, Boppard 1971.
- Das Kabinett Bauer, bearb. v. A. Golecki, Boppard 1980.
- Das Kabinett Müller I., bearb. v. M. Vogt, Boppard 1971.
- Das Kabinett Fehrenbach, bearb. von P. Wulf, Boppard am Rhein 1972.
- Die Kabinette Wirth I. und II., bearb. v. I. Schulze-Bidlingmeier, Boppard 1973.
- Das Kabinett Cuno, bearb. v. K.-H. Harbeck, Boppard 1978.
- Die Kabinette Stresemann I. und II., bearb. v. K. D. Erdmann u. M. Vogt, 2 Bde, Boppard 1978.
- Die Kabinette Marx I. und II., bearb. v. G. Abramowski, 2 Bde, Boppard 1973.
- Die Kabinette Luther I. und II., bearb. v. K.-H. Minuth, 2 Bde, Boppard 1977.
- Die Kabinette Marx III. und IV., bearb. v. G. Abramowski, 2 Bde, Boppard 1987.
- Das Kabinett Müller II., bearb. v. M. Vogt, 2 Bde, Boppard 1970.
- Die Kabinette Brüning I. und II., bearb. v. T. Koops, 2 Bde, Boppard 1982.
- Das Kabinett Papen, bearb. v. K.-H. Minuth, 2 Bde, Boppard 1989.
- Das Kabinett Schleicher, bearb. v. A. Golecki, Boppard 1986.
- Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945 (dále jen ADAP).
- Serie A: 1918-1925 - 14 Bde, Göttingen 1982-1995.
- Serie B: 1925-1933 - 21 Bde, Göttingen 1966 ad.
- Biographisches Lexikon zur Weimarer Republik, hrsg. v. W. Benz u. H. Graml, München 1988.
- Der Hitlerprozess 1924. Wortlaut der Hauptverhandlungen vor dem Volksgericht München I., hrsg. von L. Gruchmann, R. Weber, 3 Bde, München 1997-1998.
- Der Interfraktionelle Ausschuss 1917/18, 2. Teile, bearb. von E. Matthias, Düsseldorf 1959.
- DEUERLEIN, Ernst: *Der Hitler-Putsch. Bayerische Dokumente zum 8./9. November 1923.* Stuttgart 1962.
- Deutsche Geschichte 1918-1933. Dokumente zur Innen- und Aussenpolitik, hrsg. v. W. Michalka u. G. Niedhart, Frankfurt a.M. 1992.
- Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch, hrsg. v. K. Kautsky, M. Graf v. Montgelas, W. Schücking, Charlottenburg 1919.

Zusammenbruches der Republik und so frühen „Auflösung“ der Demokratie, beantwortet werden sollten. Nach der kritischen Übersicht stellt sie dann fest, dass trotz der verschiedenen Akzentuierung der einzelnen Ursachen (seit den Strukturfehlern der Weimarer Verfassung, unvollkommener Verankerung der Demokratie, der überwiegenden Kontinuität mit dem kaiserlichen Deutschland auch in den überlebenden kulturellen Traditionen und der sozialen Schichtung bis zu den Folgen der Weltwirtschaftskrise und die Rolle der Kamarille um Hindenburg, geschweigenden die Rolle der Grossindustrie bei der Ernennung Hitlers) überwiegen heute die überzeugenden Aufklärungen, die erst im ganzen Geflecht dieser Ursachen der entscheidende Impuls des Überganges zur totalitären Diktatur Hitlers sehen, d. h. auf die Multikausalität des Überganges der Weimarer Republik zeigen.

REJSTRÍK JMENNÝ

- Adenauer, Konrad 19, 42, 77, 86, 138
 Amann, Max 94
 Baldwin, Stanley 86, 106
 Balfour, James Arthur 34, 78
 Barth, Emil 20
 Barthou, Louis 68
 Bauer, Gustav 18, 32, 40
 Becher, Johannes R. 146
 Bell, Johannes 40
 Below, Max von 149
 Beneš, Edvard 113, 117, 126-128
 Bernhard, Georg 12
 Bethmann-Hollweg, Theobald 12, 13, 14
 Blomberg, Werner von 136, 206
 Bonar, Law Andres 78, 80, 81, 83
 Bradbury, John 80
 Brandler, Heinrich 85
 Braun, Otto 121, 154, 186, 189, 195
 Bredow, Kurt von 197
 Brecht, Bertolt 147
 Briand, Aristide 64, 66, 109, 111, 112, 114, 117, 127-130, 143, 156, 158, 160, 174, 176, 177, 228
 Brockdorff-Rantzau, Ulrich von 26, 32, 36, 39, 40, 132, 133, 136
 Brüning, Heinrich 139, 164, 165, 167, 196, 170, 173, 176, 178-185, 187, 188-190, 192-194, 199-210, 217, 222, 229, 230
 Buchrucker, Ernst 88
 Bülow, Bernard von 176-178, 192
 Büllow, Bernard von 119
 Claß, Heinrich 11, 148, 159
 Clémenceau, Georges 14, 34-37, 45
 Coolidge, Calvin 111
 Cuno, Wilhelm 78, 80, 82-84
 Curtius, Julius 142, 155, 160-162, 176-178, 182
 Curzon, Georgic 83, 107
 Czernin, Ottokar 14
 Čičerin, Georgij Vasiljevič 70, 71, 132, 133
 D'Abernon, Edgar Vincent 71, 104, 107, 109
 Dawes, Charles Gates 82, 97, 99, 100, 102-104, 111, 116, 117, 119, 123, 129, 130, 145, 153, 156-158, 161, 218, 228
 Degoutte, Jean 86
 Delbrück, Hans 12
 Dietrich, Hermann 182
 Dingeldey, Eduard 179
 Dittmann, Otto 20
 Dmowski, Roman 37
 Döblin, Alfred 147
 Dorten, Hans 85
 Drexler, Anton 27, 94
 Duestenberg, Theodor 184, 185
 Ebert, Friedrich 16-21, 29, 32, 40, 51, 59, 74, 77, 78, 88, 93, 94, 119, 120, 135, 184, 212, 213, 219
 Eckart, Dietrich 94
 Ehrhardt, Hermann 48-50, 66, 73, 75, 88
 Einstein, Albert 12, 25, 151, 152
 Eisner, Kurt 19, 29
 Ernst, Max 151
 Erzberger, Matthias 18, 20, 23, 26, 32, 52, 59, 60, 73, 217

- Fehrenbach, Konstantin 26, 51, 55, 58
 Fischbeck, Otto 25
 Foch, Ferdinand 23, 33, 44, 45
 Frank, Hans 172
 František Josef I. 14
 Freud, Sigmund 151
 Freyer, Hans 150
 Fröhlich, August 85
 Gareis, Karl 73
 Gaus, Friedrich 72, III, 127
 Gayl, Wilhelm von 188, 195
 George, Stefan 148
 Gereke, Günter 198, 204
 Gerlach, Hellmut von 25
 Geßler, Otto 51, 85, 88, 93, 119, 154
 Giannini, Amadeo 71
 Giesberts, Johann 39
 Gilbert, Parker 101, 139, 156, 157
 Goebbels, Josef 197, 198, 200, 202, 207, 220
 Goethe, Johann Wolfgang 32, 151
 Goltz, Rüdiger von 44
 Göring, Hermann 197-199, 202, 206, 207
 Gothein, Georg 25
 Grey, Edward 73
 Grimm, Hans 150
 Groener, Wilhelm 18, 21, 29, 48, 55, 153, 154, 170, 182, 186, 213
 Grosz, Georg 120
 Guérard, Theodor von 153, 182
 Haase, Hugo 13, 20
 Hagen, Louis 86
 Harden, Maximilian 74
 Hasenclever, Walter 146
 Hauptmann, Bernard 147
 Heidegger, Martin 150
 Heile, Wilhelm 25
 Heine, Heinrich 151
 Held, Heinrich 121
 Helfferich, Karl 53, 75
 Hellpach, Willy 121
 Henderson, Artur 158, 192
 Herriot, Edouard 101, 106, 108, 109, 190
 Hertling, Georg von 15
 Hess, Rudolf 207
 Heye, Wilhelm 136
 Hilferding, Rudolf 84, 87, 164
 Hindenburg, Oskar von 185, 202, 203, 205, 229
 Hindenburg, Paul von 13, 15, 18, 23, 38, 40, 48, 110, 121, 122, 133, 141, 146, 153, 162, 163, 165, 169, 170, 180-184, 186-211, 230
 Hitler, Adolf 27, 75, 87-89, 93, 94, 148, 152, 159, 170, 172, 182, 184, 186, 188, 196, 197, 220, 222, 224, 230
 Hoesch, Leopold 109
 Hofmannsthal, Hugo von 148
 Hohenzollernský, August Wilhelm 20, 140, 182
 Hohenzollernský, Eitel Friedrich 182
 Hoover, Herbert 172, 179, 183
 House, Edward M. 22, 34
 Hugenberg, Alfred 28, 155, 159, 176, 182, 184, 205-207, 218, 219
 Hughes, Charles Evans 61, 80, 97, 98
 Husserl, Edmund 149
 Chamberlain, Austen 104, 106, 107, 109, III, 112, 114, 117, 158
 Jaspar, Henri 160
 Jaspers, Karl 149
 Joffe, Adolf Abramovič 71
 Junck, Johannes 25
 Jung, Edgar 226
 Jünger, Ernst 148
 Kaas, Ludwig 153, 188, 217
 Kahr, Gustav von 74, 87-89, 93, 94
 Kalkreuth, Eberhard von 187
 Kapp, Wolfgang 15, 27, 47, 49, 50, 66, 93, 213

- Karel Habsburský 14
 Kastl, Ludwig 156
 Kautsky, Karl 40, 46
 Kehr, Eckart 149
 Kellog, Frank 143, 156
 Keppler, Wilhelm 205
 Keynes, John Maynard 34, 56, 58
 Klages, Ludwig 150
 Klee, Paul 151
 Klöckner, Peter 86
 Klotz, Louis Lucien 35
 Knilling, Ernst von 87, 88
 Koeth, Josef 87
 Korfanty, Wojciech 65
 Krupp, Gustav 155
 Lamprecht, Karl 149
 Landsberg, Otto 20, 39
 Lansing, Robert 22, 34, 35, 39, 41, 55
 Le Ronde, Henri 65
 Legien, Carl 21, 46, 49-51, 213
 Leipart, Theodor 50
 Lenin, Vladimir Iljič (Uljanov) 16, 107
 Leviné, Eugen 30
 Liebknecht, Karl 13, 18, 20, 21, 29
 Litvinov, Maxim Maximovič 70, 72
 Lloyd George, David 34-37, 40, 42, 43, 45, 55, 58, 60, 64, 65, 67, 70-73
 Logan, James 98
 Lossow, Otto von 87-89, 94
 Loucheur, Louis 81, 160
 Ludendorff, Erich von 13, 17, 18, 22, 38, 49, 50, 87, 93, 95, 121, 211
 Luther, Hans 84, 87, 90, 101, 108, 113, 114, 119, 126, 131, 138, 145, 218
 Luther, Martin 151
 Lüttwitz, Walter 48-50, 182
 Luxemburgová, Rosa 16, 19, 29
 MacDonald, Ramsay 101, 102, 106, 107, 158, 190
 Makino, Nobuaki 35
 Maltzan, Ago von 69-72, 108, 133, 135
 Mann, Heinrich 147
 Mann, Thomas 147
 Mantoux, Etienne 56
 Marc, Franz 146
 Marx, Wilhelm 93, 94, 97, 101, 119, 121, 122, 138, 139, 154, 218
 Matteotti, Giacomo 112
 Matthes, Josef 86
 Max Bádenský 16, 18, 20-22, 24
 McKenna, Reginald 99
 Meinecke, Friedrich 149
 Meißner, Otto 202, 205, 229
 Melchior, Carl 38, 39, 57, 156
 Michaelis, Georg 15
 Mikuláš II. 13
 Mirbach, Wilhelm von 18
 Moeller van den Bruck, Arthur 148, 226
 Müller, Alfer 85
 Müller, Hermann 40, 51, 142, 153, 156, 164, 218
 Mussolini, Benito 78, 80, III, 112, 117, 125, 198
 Nadolny, Rudolf 191
 Naumann, Friedrich 12, 25
 Neurath, Konstantin von 188, 192
 Nietzsche, Friedrich 148
 Noske, Gustav 19, 29, 32, 48-51, 120
 Orlando, Vittorio 35
 Pabst, Waldemar 48
 Painlevé, Paul 109
 Papen, Franz von 167, 187-190, 192-195, 197-207, 229, 230
 Pichon, Stephen 33
 Piłsudski, Józef 162
 Pinthus, Kurt 146
 Poincaré, Raymond 32, 58, 67, 68, 73, 77-80, 82, 86, 89, 91, 97, 101, 130
 Preuß, Hugo 25, 32, 40, 45, 214, 215

- Primo de Rivera, Juan 206
 Pritwitz, Friedrich von 177
 Pünder, Hermann 162
- Radbruch, Gustav 84
 Radek, Karl 29, 83
 Rakousky, Kristian 71
 Ranke, Leopold 149
 Rathenau, Walter 57, 61, 66, 68-73, 75, 81, 147
- Raumer, Hans von 87
 Rauscher, Ulrich 49
 Reinhard, Wilhelm 48
 Reinhardt, Walter 48, 51
 Remarque, Erich Maria 148
 Reusch, Paul 155
 Ribbentrop, Joachim von 205
 Richthofen, Hartmann von 25
 Röhm, Ernst 87, 94, 95
 Rosen, Friedrich 61
 Rosenberg, Hans von 84
 Rothard, Erwin 119
- Saiondži, Kinmoči 35
 Seeckt, Hans von 48-51, 88, 89, 93, 135, 136, 182, 213
 Seißer, Hans von 88
 Seldte, Franz 159, 206
 Severing, Carl 51, 195
 Schacht, Hjalmar 25, 90, 156, 157, 182
 Scheidemann, Philipp 16, 18-20, 37, 39, 40, 58, 74, 77, 136, 139, 154, 212
 Schiele, Martin 130, 162, 170, 180
 Schlageter, Leo 82
 Schlange-Schöningen, Hans von 180, 181, 187
 Schleicher, Kurt von 163, 182, 185, 186, 188, 191-194, 197-206, 229, 230
 Schmitt, Carl 152, 200, 203
 Schober, Johannes 177
 Schröder, Kurt von 204
- Schubert, Carl von 104, 108, 133, 143, 156, 176
 Schücking, Walter 39
 Schulz, Ernst 160, 179
 Schwerin von Krosigk, Lutz 188
 Simons, Walter 57, 58
 Sixtus Bourbonský 14
 Skrzyński, Alexander 113, 117
 Snowden, Philips 158
 Solf, Wilhelm Heinrich 20, 36
 Sombart, Werner 150
 Sonnino, Sidney 35
 Spengler, Oswald 148, 152
 Stalin, Josif Vissarionovič (Džugašvili) 107
 Stampfer, Friedrich 55
 Stegerwald, Adam 153, 182
 Stamer, Friedrich 138
 Stinnes, Hugo 21, 26, 46, 57, 69, 75, 77, 86, 90, 213
 Strasser, Gregor 197, 198, 202, 204, 206, 220
 Strasser, Otto 204
 Streicher, Julius 94
 Stresemann, Gustav 25, 84-87, 89, 91, 94, 97, 100, 101, 104, 108n., 120, 124n., 153, 155-158, 160-162, 175, 179, 187, 210, 218, 227, 228
- Tardieu, André 175
 Thälmann, Ernst 85, 121, 122, 185, 204, 221
 Tirard, Paul 86
 Tirpitz, Alfred von 15, 97, 121
 Treviranus, Gottfried 159, 180
 Trockij, Lev Davidovič 85
 Tucholsky, Kurt 146, 147
- Valentin, Veit 149
 Vandervelde, Emil 112
 Vilém II. Hohenzollernský 18-20, 40, 122, 212
 Vögler, Albert 26, 86, 87, 155, 156

- Warburg, Max 57
 Weber, Alfred 12, 25
 Weber, Max 12, 25, 46, 149, 151, 215
 Weizsäcker, Ernst von 183
 Wels, Otto 49
 Westarp, Cuno von 28, 155, 159, 170, 219
 Wiedfeldt, Otto 80
 Wilson, Woodrow 16-18, 21, 22, 24, 34-36, 41-43, 55
- Wirth, Joseph 59, 61, 66, 68, 69, 72, 73, 75, 77, 103, 135, 133, 182, 217
 Wolff, Theodor 25
 Young, Owen D. 75, 99, 142, 156, 157, 159, 160, 162, 164, 171, 174, 175, 182, 189, 191, 228
 Zaleski, August 132
 Zeigner, Erich 85